

HOLMI

IV. évfolyam 2. szám

1992. február

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Kányádi Sándor*: Rövid fohász • 159
Metszet • 159
- Mihai Eminescu*: Száz árbc közül
(*Kányádi Sándor fordítása*) • 160
- Kertész Imre*: Gályanapló • 161
- Gion Nándor*: Ha majd megritkulnak a csillagok • 172
- Tolnai Ottó*: árvacsáth (*Részletek*) • 181
- Somlyó György*: „A sonetto Musája” • 186
- Bertók László*: A vadász nehéz, nem a nyúl • 200
Hogy behalt, az hova visz? • 201
És semmit sem akar, csak át • 201
- Kántor Péter*: New York City lines • 202
- Sylvia Plath*: Beavatás (*Kishonthy Edina fordítása*) • 204
- Vörös István*: A feltámadás után • 210
- Kemény István*: A területi elv • 211
- Szilágyi Andor*: Koponya alakú homokszemek • 212
- Deák Márta*: Fiaskó • 219
- Szénási Ferenc*: Calvino labirintusai • 223
- Italo Calvino*: Palomar töprengései
(*Szénási Ferenc fordítása*) • 227
- Laki János*: Középcsátár a saktáblán • 232
- Welker Ervin*: Kivonultam az estéitekből • 240
Nevetséges volt, • 241
- Székely János*: A származásomról • 242
Mire lehetek büszke? • 246
- Sebestyén Mihály*: Bethlen Gábor, Borsos Tamás
és a konstantinápolyi zsidó doktor • 250

- Kicsi Sándor András:* A fröccsök előállításának szabályairól • 255
 Túrömfű és jajlapi • 257
 Egy apró adalék
 a költészet jelentéstanához • 260
- Konrád György:* Egy nyaraló különvéleményei • 262
- Takács Zsuzsa:* Négy vers
 Hatalmas, édes szőlőszem • 272
 Ártatlanság • 272
 Tudtam, hogy el fognak ítélni • 273
 Hiszen körülöttünk minden: élet • 273
- Esterházy Péter:* Dicsének • 274
- Orbán Ottó:* Adam Bodor leinti
 Mustafa Maupassant kamionját • 275
- Határ Győző:* Ellebegőben • 280

FIGYELŐ

- Lator László–Parti Nagy Lajos:* Két bírálat egy könyvről
 (Rakovszky Zsuzsa: Fehér-fekete) • 281
- Radnóti Sándor:* A műveltségről, a habitusról
 (Somlyó György: Városok) • 292
- Standeisky Éva:* „A végvonaglás titkos tanúja”
 (Fodor András: A Kollégium.
 Napló, 1947–1950) • 295
- Pálfalvi Lajos:* Czesław Miłosz naplójegyzetei
 és kinyilatkoztatásai
 (Czesław Miłosz: Rok myśliwego) • 301
- Forgács Éva:* Száraz szemmel
 (György Péter–Pataki Gábor:
 Az Európai Iskola
 és az Elvont Művészek Csoportja) • 304

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál

Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A

Terjeszti a Magyar Posta és a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat

Előfizethető Pécsi Júlia címén: 1136 Budapest, Pannónia u. 30. V. 2.

Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00

A fényszedést az ARGOS Kft. végezte

Nyomtatta a 4–Team Kft.

Vezető: Kovács Judit

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Kányádi Sándor

RÖVID FOHÁSZ

parlagon Uram parlagon
ne végy munkába pihentess még
mint régen a szántóvetők
a búzaföldet pihentették

ugarnak hagyták parlagon
idő kell a szelíd csodákhoz
nem mindegy Uram tudhatod
hogyan utódom áld-e vagy átkoz

METSZET

*„...És darvak szárnya mozdul vállamon”
(Arghezi–Dsida)*

nyárvégi tarlón szemelgető
útra kész darvak
markába fú a szénégető
bajszán megköt a harmat

halkabba fogják a hars vizek
szélük csipkét ver
kigyózza szívem az őshideg
mint egy plasztik-katéter

Dérverten állok egy régi sor
befelé növe szárnyak
sajdulnak csontomig amikor
a darvak égre szállnak

Kolozsvár, 1991. október 9.

Mihai Eminescu

SZÁZ ÁRBOC KÖZÜL

Kányádi Sándor fordítása

Száz árboc közül vajon hány
Éri el a messzi révet,
Össze hányat tör az orkán,
Szélverések, vízverések?

Célt vajon a délre húzó
Madarakból hányan érnek,
Hányat fojtnak mélybe zúgó
Vízverések, szélverések?

Kövess eszmét, hajkurászd a
Jószerecsét; utolérnek,
Mindenütt nyomodban járva,
Szélverések, vízverések.

Meg-nem-érthető magosság
Marad, amit zeng az ének,
Száll örökkön, morajozzák
Vízverések, szélverések.

1880

Kolozsvár, 1991. november 1–3.

Kertész Imre

GÁLYANAPLÓ

1990–1991

„Que diable allait-il faire dans cette galère?”
 („Mi az ördögöt keresett azon a gályán?”)
 (Molière: SCAPIN FURFANGJAI)

„...úgy látszik, hozzátartozik a megpróbáltatás lényegéhez, hogy az ember egy útvonalat visszafelé nyomon kövessen; s Martin e pillanatban már tudta is, hogy ez nem álom, hanem a jövő valami különös jelképe.”
 (Malcolm Lowry: ÁT A PANAMÁN)

„Ma minden művész beszáll kora gályájába”
 (Camus)

„A Természet megkívánja, hogy tudósítást írjanak róla.”
 (Emerson)

1990. szeptember. A tett, a Tett, amelynek elmulasztása szinte metafizikai árnyékot vet az életre. Kafka nagy-nagy büntudata az elmulasztott Tett miatt: nem a „kivándorlás”-e ez a tett, a *Tett*? (Vö. sok mindennel, főleg A KASTÉLY kivándorlásmotívumával.) – Márai, Th. Mann gerinccésége, etikai büszkesége, rátartisága: nem a kivándorlás az alapja? – Kelet-Európában az individuál-etikai probléma nem az, hogy csatlakozzam-e valamely eszmei áramlathoz, s hogy melyiket válasszam, mert bármelyiket választanám is, csak a gyilkosságot, illetve a meggyilkoltatást választhatnám, ráadásul az értelmetlen gyilkosságot, illetve meggyilkoltatást; itt az individuál-etikai probléma, a *valódi*, a kivándorlás vagy az itt maradás problémája, amely idővel metafizikai méreteket ölt, és minden büntudat háttérében az egyedül valódi motívum.

„Rendőri világfelfogás”: Manès Sperber.

Ahhoz, hogy tartós bajokat idézzünk elő, hosszú és kitartó erőfeszítés szükséges: Tocqueville.

Egy unalmas tanulmány, amely abból a merőben téves felfogásból indul ki, hogy az élet előbbre való a művészetnél.

Nincs regényesebb figura, mint a gondolkodó ember. Mert gondolkodni nemcsak ön- és közveszélyes, nemcsak minden szenvedélyt helyettesítő szenvedély, minden kalandnál kalandosabb kaland, hitnél különb bensőség – de ráadásul módfelett szokatlan is.

Sade márki divatja. Könyvei, elő- és utószók tömege. Számomra egyedüli érdekessége, hogy az úgynevezett rosszban az infantilizmus az abszolút domináns. Mintha a pozitívan és nagyszabásúan etikai világképhez érettebb, férfiasabb alkat és agyvelő szükségeltetnék. A bűnözés politikai vetületénél is ugyanez az infantilitás működik, amint ez az uzurpátoroknál annyira szembeötlő. A Demiurgosz, vagyis Sade világ-egyeteme tömény sűrítésben Auschwitz. Csakhogy Auschwitz létrehozói általában nem élveztek, és roppant kevés SS-katona járkált „égnek meredő nemi szervvel”. Inkább hajszoltak voltak és hajszolók, valami konkrét és metafizikai hajsza áldozatai, semmint hedonisták; az anyag pedig, ami orgazmusukat kiválthatta volna, siralmas. Egyáltalában, ha megpróbálnánk elgondolni De Sade orgiáit, a piszoknak, a bűznek, a gennyes sebeknek, a vérzésnek és az ürüléknek olyan egyvelegét kellene elgondolnunk, ami a maga lehangelő mivoltában kizárólag elmebajosokat tudna gyönyörre s nem borzalommal és undorral telt részvétre indítani. Sade világa teljes egészében esztétikai világ, Auschwitz realitása viszont megint csak elgondolhatatlan világ, olyan világ, amit csakis az esztétikai képzelet segítségével gondolhatunk el – s ez megint az esztétikai orgazmushoz vezet. Különös, ahogyan az ember valóság és képzelet közt vergődik; végül is a képzelet bűnbeeséséért a valóság iránti undorral bűnhődik, a valóság undorító mivoltáért a képzeletben talál vigaszt. Nem hiszem, hogy az etikai képzelet teremtő aktivitása ne hozná meg ugyanazt a kielégülést, mint egy tízennégy éves gyermek válogatott kínzásokkal végbevitt meggyilkolása, „égnek meredő nemi szervek” közepette. Mindenesetre az ép elme ismérve, hogy egyiket sem: sem az etikumot, sem az elrugaszkodott demiurgoszi képzeteket ne tekintse realitásnak, legfeljebb a képzeletjátékainak, ami egyébként mindig irreális, mert statikus világképet produkál. Az isteni Teremtésre Auschwitz a válasz; Auschwitzra viszont Kolbe atya vagy a Tanító úr. Istenre és Demiurgoszra pedig az életünk a válasz, az egzisztencia mint tanúságtétel, a valaki-valami számára való létezés, az egzisztencia megélése mintegy az egzisztencián kívül álló tapasztalat számára – nevezzük e tapasztalat képviselőjét bárminek, bárkinek, Istennek, kollektív tudatnak (vagy -alattinak), vagy aminek akarjuk. Így tekintve – és csakis így tekintve – hangozhat el a mondás: „Minden jól van.”

Október 10. Az örületből jövünk, az örület vesz körül, és az örületbe tartunk; a halál – egy bizonyos értelemben – nem a test örülete-e? És a racionalitás egyetlen pillanata: nem maga az élet?

Tegnapelőtt a villamoson a teljesen Beckett-figura-forma clochard. A szalag nélküli kalap, inkább tomp (állszalag nélkül: igaz), többretegű rongyai, piszkos sálja (kék-fehér kockás), zsebei, a két szatyor, melyek egyikéből szőlőt evett, szemenként tépve le a láthatatlan fürtről a gyümölcsöt; különben eléggé jól táplált, egészséges külső, láthatóan zavartalanul onéreztes lélek, elképzelhetetlen cipők; szinte a tanult ember hangján kérdezte: „Kérem szépen, ez az ötvenkilences villamos?” Bütykös keze szakadatlanul dolgozott, tapogatott, átrendezte zsebeit, a belső zsebéből kihalászott néhány bankjegyet, egy-két százast meg egy ötvenest, visszarakta, az egyik szatyorból hatalmas, nyitott pengéjű kés került elő, amely áthelyeződött – így, nyitottan – a belső zsebébe stb. Nem látszott elégedetlennek. Egy ember, aki nem tudja követni az aktuális emberi világot. Kívül az „uralkodó szellemen”, távol a technikától, az ideológiáktól, a jelentől, a múlttól: valami örök életformát őriz, kényszerből, a társadalom peremén. Nem arról van szó, hogy igaza van vagy nincs, nem az érzékenyült szív egy

gyenge pillanataról kell tudósítani, hanem a világ mélységes, szakadékos, megosztó és katasztrófát hordozó hazugságairól, egyenlőtlenségéről – nem a morál, nem is az anyagi színvonal, hanem egyszerűen a szellem, a tudat szintjén. Könnyű lenne holmi tolsztoji következtetésekre jutni; de az idő, amelyben az intelleum megfogyanhatott még, lejárt, elmúlt, s anakronisztikussá vált a fölemelt mutatóujj; ami megmaradt: a néma, fejcsóváló döbbenet, a röpke bölintés két atombomba, tömeggyilkosság vagy hasonlók közt.

A város, amelyen naponta keresztülsietek leszegett fejjel, körül se nézve, csak a lyukat keresve, ahová mielőbb bebújhatok és fellelegezhetem, hogy megmenekültem, ma is megmenekültem az itteni úgynevezett élet üldöző fantomja elől...

„Tudni, hogy nem tudunk: magasság / nem tudni, amit tudunk: betegség, / de ebbe tényleg belebetegedhetsz, / s már nem is vagy beteg, / a szent az nem beteg, / mert annyira beteg, / épp azért nem beteg.” – Lao-ce – Karátson Gábor ajándéka. És voltaképpen rádöbbsent a kínai, a hindu stb. bölcsességnek – nem a forrásaira, hanem e források felbuzgásának, lehetségességének titkaira: olyan társadalomban születnek, amelynek se dinamikája, se forradalma, se semmiféle problémája – pusztán csak, mert ezeken a problémákon nem szokás gondolkodni. Ezekben a társadalmakban, ha egyáltalán szokás a gondolkodás, akkor a léten szokás gondolkodni, a halálon. Ebben a tekintetben közelítek e bölcsesség felé, minthogy olyan társadalomban élek, amelynek dinamikája láthatóan az örület és az ezzel járó pusztulás; olyan társadalomban, amelynek csakis hátat fordítva lehet és kell élni. Az élet itt a halálra gondolás, a halálra mint szabadulásra. Másfelől ennek benső gazdagodás útján kell megtörténnie, olyan mérgek által, melyek nem roncsolnak, hanem inspirálnak, nem bódítanak, hanem felébresztenek, nem vaktanak, hanem látóvá, tisztán látóvá tesznek.

Az nem kérdés, hogy van-e Isten vagy nincs. Az embernek mindenképpen csak úgy lehet élnie, mintha lenne.

Éjjeli kapcsolatkeresés a „tudattalanommal”: hallgatott. Csak valami zavaros, kellemeden álmom támadt, kaotikus, apokaliptikus, depresszív álmocska. – Tegnap kínos kaland az autóbuzson, egy húsz-huszonkét év körüli sportos alkatú fiatalember büntetlen durváskodása. Tanulság: nemcsak Isten halt meg, de kalauz sincs. – Az elszabadított, az ép elme, a vékonyka társadalmi fegyelem maradványaira rászabadított csőcselék. Arcok, amilyeneket még sohasem láttam. Afféle elkeseredettség ül rajtuk, mintha a pokol kazánfűtőinek vették volna fel őket Belzebub irodáján, s már eleve olyan kilátástalan feltételekkel, hogy náluk kilátástalanabb helyzetben csak az általuk hevített lángok fölötti üstökben rotyogó kárhozottak lehetnek: most azután, a saját talpukat égető forróságért ezeken állnak bosszút. *Que diable allait-il faire dans cette galère?* Ideálom egy szikár férfi – mondjuk Duchamp –, akit egyetlen mánián (az ő esetében a sakkon) meg a kifejezés végső pontosságán kívül semmi sem érdekel, szórakozni nem jár, életét a minimusra fogja, barátja, lelki és nemi élete nincs, minden mozdulatát az anarchikus célszerűség uralja. Viszont még ő is gondoskodott a kötelező luxusról, amely – minima ratio –, úgy látszik, elengedhetetlen a művész, az alkotó ember számára: nem Európában él – hát még Kelet-Európában! –, hanem New Yorkban.

A modern ember végzetes, gyógyíthatatlan sebzettsége a zenében: először Beethoven-nél. A kvartettek, az Op. 106-os szonáta stb.

Az egész a halálba fordult. Ott így, itt úgy. A beethoveni halálra sebzettség Adynál, Krúdynál.

A világ öngyilkos jellege kijelöli az értelmes teremtmény – az ember – végzetes feladatát.

Kultúra: ez valami egyetemes, valami szellemi, valami valóság, valami élet. A kultúrán túli lét, a nem-kultúra: individuális, tragikus, szaggatott és abszurd lét, stílustalan lét, tetszhalál, amit rohamosan követhet a valódi.

Október 26. Súlyosan depresszív, destrukciós gondolatok közepette töltött napok után tegnap este könnyű, ám sokszerű baleset. A villamos felé szaladtomban megcsúsztam, a lábam előreszaladt, én hátravágyódtam. Percekig nem jutottam levegőhöz, a bordáim recsegték-ropogtak. Érdekes, hogy esés közben a fejemet a magasba kaptam: ha tehát a baleset önromboló tendenciák következménye volt is, másrészt kidomborodott az élni akaró, a konstruktív tendencia. Valóban, a balesetet úgy kell tekintenem, mint egy álmot, miután hosszú napok, hetek óta hiába szölongatom sorsomat, „tudattalanomat”: most, íme, válaszolt. És tényleg, a fájdalomon kívül megkönnyebbülést, sőt nagy megkönnyebbülést érzek. – Ma taxissztrájk, gyalog végig a Mártírok útján, az üzletek előtt kígyózó sorok, káosz, bizalmatlanság, néhány értelmetlen gesztus, szorongás, várakozás, a hangulat némileg, mint 56 ama néhány „légüres” napjában: de, érdekes, a fenyegető anarchia és téboly közepette az élet most végre *valóságosnak* látszik, több mint negyven év totális mesterkéltsege után. Az apokalipszis négy lovasa immár teljesen kivehető a horizonton: *tényleg* errefelé tartanak.

Október 29. Felmérik-e majd, hogy a sztrájk három napján egyetlen ideologikus jelszó sem hangzott el, sem jobb-, sem baloldali? Biztosan nem mérik fel, mert az ellentámadás, mondhatni, ellencsapás ideologikus lesz, jobboldali. Most majd megint a „nemzettel” fognak előhozakodni, akik mit sem értenek a nemzet öngyógyítási és öntisztuló folyamataiból. Az embereknek egyszerűség kell, kenyér, szolidaritás, nevetés.

November 16. Minden nap, amelyen még nem omlik össze a világ, tiszta nyereségnek tekinthető, legalábbis a munkám szemszögéből nézve (AZ ANGOL LOBOGÓ). – – – A madarak arca, amint az ablakpárkányon esznek, ezek a komikus, alapjában véve kedves és rokonszenves arcok. Csak meg kell figyelni mohóságukat, hogy a testvéreimnek érezzem őket, hogy felismerjem, ami bennük működik, s ami minden lényben egyforma. Az élet ez, az élet működik mindnyájunkban, az élet hajt, űz mindnyájunkat. Nem kell kétséget táplálni erről az erőről: elpusztíthatatlan. Csak én vagyok elpusztítható, ez a mindennél kétebb alakzat, amelyben – az én esetemben – az erő formát öltött, véletlen- vagy inkább alkalmyszerűen; az individuum törekvése szemlátó-mást az élet erejével áll fordított arányban, a túl nagy életerő szinte elsöpri hordozóját, ahogy az energia fölemésztí a magját.

December 9. Egy bizonyos életkorban belátni, hogy az önromboló ösztönök infantilis készletések; ettől kezdve felmerül a méltóság kérdése – ezt a szót még leírni is csak utokban, rejtejes írással volna szabad; én azonban kizárólag az életben maradás po-

zitiv választását értem rajta, semmi többet – illetve pusztán csak azt a többletet, amit az életben maradás pozitív döntése magában foglal.

Vettem egy könyvet, amely a magyarországi úgynevezett „népi-urbánus” problémát taglalja; olyan egzotikus, annyira idegen, mintha – mondjuk – az elefántok nemi életéről szóló szakmunkát olvasnék. – A csendes elégedettség, hogy teljesen idegen vagyok hazámban, idegen az emberek közt, idegen a világban. Feladatomban egy másik világ küldöttként teljesítem – miközben e másik világról sem tudok semmi pontosabbat: legföljebb annyit, hogy nem létezik.

Immanuel Kant esete, aki a königsbergi egyetemen magántanárként kétszer pályázott professzori státusra, mind a kétszer visszautasították. Nem a közhelyszerű példázatot kell itt nézni, hanem a mértékadót. Ha egy filozófiai tanszéken Immanuel Kant a professzor, mihez kezdjen akkor a szomszédos tanszék? Helyes tehát, hogy professzorátust nem adnak neki, de hagyják, hogy otthon megírja A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJÁ-t. Az e századi gyakorlat viszont már határozott túlzás: nem adnak neki professzori állást, ráadásul lágerbe zárják, vagy egyszerűen meggyilkolják.

December 15. Képtelen és kiszolgáltatott életem meg- és kiismerhetetlen. Az élan vital mozgatja, és az úgynevezett egyéniségem próbálja irányítani, hogy azután ki vagy mi fogja igájába, és hogy végtére is mire való, az rejtély. És egyre tágul a szakadék köztem és köztem.

Th. Mann naplói: önvizsgálat helyett krónika, pontosabban: krónika *mint* önvizsgálat.

Egy újabb tapasztalható szemléletmód, ami egyébként minden katasztrofális fordulatsorozat idején feltámad: a *defetista optimizmus*.

Cioran egy mondata, amelyért a létezésem igazságával kezeskedem: „*Minden könyv egy elodázott öngyilkosság.*”

Allandó siethetnékem, mint aki igyekszik mihamarább letudni, maga mögött tudni az életet. A gyötrelmes külvilág. Napokig hurcolok egy levelet az aktatáskámban, csak hogy ne kelljen bemennem a postára, emberek közé, sorba állni. Életem az élet kerülése, nem egyéb menekülésnél, bujkálásnál, illegalitásnál és tiltakozásnál. Mit fejez ki? Az ittlét elképesztő erőszakát, ezt a, valamely abszurd merénylet létrehozta felfoghatatlan és mindenekfölött *természetellenes* állapotot. – Az élet természetellenes. Át kell engedni azoknak az erőknek, amelyek *akarják*, a hatalom akaróinak, azaz az élet elpusztítóinak, a bibliai belzebuboknak, akik az élet felszíni palettáján a fasizmus különböző árnyalataiban jelennek meg (a vöröstől a zöldig és viszont), s akiket az orvostudomány szemszögéből örülteknek, paranóiasoknak szoktak minősíteni. Ők majd elvégzik munkájukat, ahogy az apokalipszisben számukra megjelöltetett. Mi, többiek pedig végignézzük mindannak és mindazoknak a pusztulását, amit és akiket szeretünk, hogy azután könnyebben hajthassuk saját fejünket is a bitó, a világhatasztrófa csapása alá.

Kafka balról jobbra *írt*, de jobbról balra *rajzolt*. – Van ennek valami jelentősége? Van-e még bárminek bármilyen jelentősége? A szeretet. Ez túlél. Mint a szegyen, mint a kín.

Nem kétkedem a világ tökéletlenségében. És ez egy szerencsétlen, emberszerű istenség feltételezésére készlet.

*

1991. január 5. Radikális utak és radikális útvesztők. A múlt év bizonyága: nem élhetek radikalizmus, önsorsrontás nélkül. Írószövetségi kilépési nyilatkozat. Mintha a szabadság, a szellem afirmációjának egyetlen módja a szembefordulás lenne, a szó szoros értelmében vett szélsőségig való szembefordulás, egészen a „társadalom” (idézőjelben, mert ami itt körülvesz, még csak nem is valódi társadalom) peremére szorító szembenállás, mindent kockáztató, áldozatos vagy, legyen, áldozati szembenállás. Thomas Bernhard példája, aki a HELDENPLATZ-ban úgyszólván zsidóvá lényegülve fordult szembe a banditákká alakult hivatalos erénycsőszökkel; Beckett példája, és az ellentétes példa, Sartre, a radikális útvesztőben vétegyő, akit végezetül a konform (bár ellenkonform) karámjába tereltek. Mindenre elszántan, addig élek csak, amíg az életem probléma; s ha a halálra gondolok, Schubert megváltó halálcsilingelése jut az eszembe – ő tudott valamit a nemlét öröméről.

A történelem, úgy tűnik, nem egyéb, mint az évezredek óta tartó kétségbeesett és folyamatos próbálkozás, hogy az ember valahogyan kilábaljon az örületből.

Úgy látszik, az embernek szüksége van arra a képzetre, hogy amíg ő él, a világminőségben valahol egy trónus ragyog fölötté, és az adminisztráció szakadatlanul működik – lehetőleg az ő lelki üdve érdekében.

Ha azt mondom: Isten, ez természetesen metafora csupán, mint egyébként minden, amit mondok, pontosabban, amit mondhatok, ami a nyelv által mondható.

Január 22. Világkatasztrófa-hangulat. „Öbölháború.” Félelem a kutyáktól meg az emberekől. Fogyatköző aktivitás. Foucault-ról: „Az én az új stratégiai lehetőség” (Paul Veyne). „Az én, amely megvalósítandó műnek tekinti önmagát...” – Nem új, de biztató; mondhatni, az egyetlen biztató.

„Istent mindenütt meg lehet találni, a templomban is”: jellegzetes Márai-fordulat. Továbbá: az újfajta fanatikus – mondja –, a korrump fanatikus. Aztán: „A SZÓZAT-ot újra kell írni. Még így tanultuk: »A nagyvilágon e kívül nincsen számodra hely...« De a valóság ez: a nagyvilágon kívül nincsen számunkra hely. Az e betűt el lehet hagyni.” (321. o.)

A vereségnél csak a győzelem megalázóbb.

Nem tudom, ki bennem az, aki ír, aki író. És ez jól van így. Szükségtelen megerőltetések nélkül van jól így, a nagy írók oly gyakori és rettentő neurózisa nélkül. – Másrészt: milyen író, aki bennem ír, aki bennem „az” író? Minthogy nem ismerem, mint-hogy azon kívül, hogy munkára hajszol, teljesen közömbös nekem: a kérdés föl sem merül. Ha meg felmerül, én nézek szembe vele, s teljes nyugalommal, a vállamat vonogatva felelem: „fogalmam sincs róla, de egyébként teljesen mindegy”.

Isten Auschwitz, de az is, aki Auschwitzból kihozott. És aki kötelezett, sőt rákényszerített, hogy minderről számot adjak, mert hallani és tudni akarja, hogy mit tett.

Ha majd halott leszel, élvezd a csendet.

Az emberek végül is rákényszerülnek, hogy korruptak legyenek, de az emiatti elkerülhetetlen onmegvetésükért egyszer mindig bosszút állnak – valaki máson.

Március. A „racionalisták”, vagyis az optimista menekülők (a teljes élet, az abszurd és a hit elől menekülnek) sosem fogják megérteni, hogy a „történelmi szükségszerűség” pusztán eszméje elegendő, hogy Auschwitzhoz vezessen. A „történelmi szükségszerűség” botjának másik oldaláról nézve viszont Auschwitz „racionalizálhatatlan”, s mint-hogy így van, tehát nem is szükségszerű. – Szavak ezek, amelyek híján vannak ama mély jelentésnek, ami az életünk, és vele Auschwitz is.

Április 3. A tegnapi nap. Reggel AZ ANGOL LOBOGÓ korrektúrájának visszavitele a kiadóba. Felcsigázó napfény, ragyogó ég, élénk szél. A kiadóban csupa nyájas arc, készségesség stb. A Gellérrtel szemben lévő autóbusz-megállóban a lány, akiről a szél lefújta fekete sálját; nem vette észre; a mosolya, amikor az elvesztett sálat visszaadtam neki. Délben a kórház. Anyám mint egy auschwitzi muzulmán. Az öregasszonyok üvöltő beszélgetése a folyosón. „A zsidót büntetlenül lehet gyilkolni” – kiáltja vastag, beteg, erős hangon az egyik. Tizenkét éves volt a kislánya, amikor Auschwitzban megölték. „Ki bűnhődik érte?! Ki?!” – kiáltozta dúltan, de félelmesen, mint valami bibliai matróna. Beszélgetés a kövér, húsos arcú, keleties típusú főnövérrel anyámról. Hogy nem eszik, hogy ha sikerül is belédiktálnom egy banánt – ugyan mi értelme? „Mit hasznosít belőle? – mondja. – Semmit.” Hogy a meleg idő eljövetelét már aligha fogja megélni: a májusi melegekben – így mond – összeomlik a keringés. Panaszoltam, hogy nincs kapcsolatom vele, abban az értelemben, ahogyan „a haldokló mellett vagyunk” – tehát hogy vigaszt nyújthatnék anyámnak, fognám a kezét, és hallgatnám utolsó szavait: egyszerűen tehetetlen vagyok, hiszen az agyér-elmeszesedés lehetlenné teszi a szó valódi értelmében vett kapcsolatot. Haza, csapzottan, izzadtan a földalattin, a metrón. Közben elküldendő szövegek fénymásoltatása. Otthon egy levél, amerikai kiadótól, hogy kiadnák a S.-TALANSÁG-ot. Hiányos angoltudásom miatt csak félig értem, nem tudom, mit tegyek. Annyira elfáradtam, hogy tíz-tizenöt percre mélyen elaludtam. Már esteledett. Elbúcsúztam A.-tól, visszaindultam a Török utcába, hogy valamit dolgozzam még. A Moszkva téren egy férfi elállja az utamat, a szó szoros értelmében. Olyan negyvenesnek látszott, de már őszülő; borostás arc, a szeme alatt mély táskák, szürke arcbőr, elhanyagolt, züllött külső, farkész, ravasz, de a mélyén kétségbeesett, esengő kifejezésű tekintet. Mintha nem egészen lett volna valóságos, inkább úgy festett, mint egy züllött pesti figurát játszó színész maszkja. Hiányos fogsorán látszott, hogy ez a fogsor nemrég még ép volt. „Lám, lám – szólít meg –, hiába, a művészek nem öregsznek”; hogy milyen jól tartom magamat – folytatja, vagy valami hasonló szöveg. Ugye, nem ismer meg? – kérdezi, látva a megdöbbenésemet. Akárhogyan töröm is a fejemet, biztos vagyok benne, hogy még sohasem láttam ezt az arcot. „Hát hol dolgozott a hetvenes évek végén?” – kérdi. A számonkérő hangra megrémülök, mint akinek valami rejtegetnivalója lenne – az egész olyan, akár egy álom. „Hol dolgoztam volna? – felelem: – Otthon.” „Na ugye” – vágja rá erre, valami megnevezhe-

tetlen diadallal. Célzásokat ejt róla, de valamely, szinte zsaroló módon, hogy időközben „nagy művész” lettem, s hogy ő nagyon örül ennek. Azután mond egy nevet, amely név persze korántsem biztos, hogy az ő neve: és hozzáteszi, hogy a Kiadói Főigazgatóságon dolgozott. Jól megnézem, ismét letenném rá az esküt, hogy soha életemben nem láttam; egyébként sem jártam soha az általa megnevezett hivatalban. Most zavaros történet következik, hogy a napokban jött ki a börtönből: ez egyébként biztosan igaz volt, látszott is rajta. A mese, hogy miért ült, cseppet sem fontos, részben nem értettem, részben minden szó hazugság volt. „Én aztán mindent megtettem az új rendszerért” – mondja. Nem akarom hallani ezt a szörnyű szöveget; hogy, mondja, a „Népköztársaság” elleni izgatásért ült, miegymás. Nem akarom tudni, hogy miért ült; remélem, köztörvényes okból; ha politikaiból, akkor biztos, hogy ez a politikai ok nem lehet számomra rokonszenves. Végte pénzt kér – amire kezdettől fogva vártam. Megkönnyebbülök. Áttér a tegezésre. „Nézd, te nem vagy kispolgár – mondja –, ezért kérek tőled.” Hogy két vacsorát fizessék neki, meg egy ebédet. Rettentő készség buzdul föl bennem, szinte testvéri érzés, undorral keverve. Adok neki ötszáz forintot. „Adjál még százat, hogy egy doboz cigarettát is vehessek” – mondja. Adok. Megölel és megcsókol, visszacsókolom. Mélyen meg vagyok hatva. Jókívánságokat motyogva felszálok egy villamosra, mint aki nagy veszélyből szabadult. – Az egész nap teljesen álomszerű volt, a végén ezzel a felfokozott befejezéssel, amelyben még ma délelőtt is valami mélységes, de szavakba nem foglalható jelentést érzek. Mintha valamilyen misztériumban részesültem volna, mintha – megfejthetetlenül rejtelmes okokból – valamilyen titkos beavatási szertartáson kellett volna hirtelen átesnem; és mintha, szerényen, tőlem telhetően, de megálltam volna a helyemet. – Ma délelőtt, jóval fáradtabban, józanul, egynapos távlat birtokában sem értem az egészet, de ugyanezt érzem, valamilyen belső hálával és szerény, félénk elégedettséggel. – – – Lót találkozása a menedéket kérő angyallal.

Én sohasem hittem mást a korról, mint aminek a kort láttam és megéltem. Most venni csak észre, hogy az emberek mindvégig hittek valamit, hittek valamiben, mialatt átéltek, amit átéltek, vagy legalábbis nem hitték, hogy azt élik át, amit átélnek. Sokuk számára ez tette lehetővé a túlélést, sőt a jólétet, netalán az életen vett diadal érzését; jól kell látni azonban, hogy egyúttal ebbe is rokkantak bele. Ez a rokkantság súlyosan sújtja a kreativitást, mint a rák, mint a szklerózis, úgy meszesíti el, úgy burjánzik rá az alkotóerőkre; a szellem csakis a tiszta megélést viseli el, alkotóként csakis az olyan áldozat kerülhet ki a korból, akit a kor teljesen eltiport, s ő mégsem tört össze. Furcsa paradoxon, az alkotó ritkasága mutatja az ilyen marginális véletlen teljes aleatorikáját.

Rabságot, szabadságot: mindent hamis tudattal élnek, hamis történelmi s hamis egzisztenciatudattal. A legvigasztalóbb eset még a visszája, amikor a rabságot szabadságként s a szabadságot rabságként élik; azért vigasztaló ez, mert legalább egyszerű és egyúttal nevetséges is. A bonyolultabb esetek már komorabbak, s többnyire veszélyesek.

Április 12. Tegnapelőtt meghalt. – – – – Előtte a hirtelen megbetegedés miatt lemondott bécsi út. Influenza. Tályogos fog. A keddre virradó hajnalon különös, zaklató, figyelmeztető (és fenyegető) álom. A három-négy év előtti furcsa Megváltó-álommal való párhuzam. Félreérthetetlen intelem: a Megváltó azt üzente, hogy vál-

ságban van, hogy elhanyagolt, s hogy büntetni készül – engem, azaz önmagát. Vigyázni tehát, keresni a kapcsolatot a mindenek mélyén rejlő ősboldogsággal, a teremtéssel; írni; s másrészt ügyelni az engem körülvevőkre – magányt keresni, sőt megteremteni azt, de lehetőleg mégsem bűnösen felszámolva mindent, ahogyan szoktad.

Arra az (alkalmasint „ismeretelméleti”) kérdésre, mennyire bizonyos, hogy élünk, ezt a választ lehet adni: valamivel kevésbé, mint az, hogy meghalunk.

Max Brod Kafkáról: „*le coeur triste – l'esprit gai*”. Mélyen titkolta súlyos depresszióit, mindig kész volt egy nagyot nevetni.

Kezdem átlátni, hogy engem az öngyilkosságtól (Borowski, Celan, Améry, Primo Levi stb. példájától) az a „társadalom” mentett meg, amely a KZ-élmény után az ún. „sztálinizmus” képében bebizonyította, hogy szabadságról, felszabadulásról, nagy katarziszról stb.: mindarról, amiről szerencsésebb világújakon értelmiségek, gondolkodók, filozófusok nem csupán szavaltak, de amiben nyilván hittek is, szó sem lehet; amely nekem a rabélet folytatását garantálta, és így mindenféle tévedésnek még a lehetőségét is kizárta. Ez az oka, hogy engem nem ért el a csalódás ama tengerárja, amely a szabadabb társadalmakban élő, hasonló élménykorú embereknek mintegy e dagály elől szaladó lába körül csapdosni kezdett, majd – hiába szaporázták a lépést – lassan a torokukig felért. Ahogy múltak az évtizedek, sorra elvettem a megtévesztő szabadság megtévesztő jelszavait, a „megmagyarázhatatlan”, a „történelmi tévedés”, a „racionálizálhatatlan” meg a hasonló tautológiákat; a felülemelkedés gesztusait; nem kísértett meg az önsajnálát, meglehet, az igazi emelkedettség, az isteni tisztánlátás sem; de tudtam már, hogy gyalázatomban nem egyedül csak gyalázat, hanem megváltás is rejlik, ha szívem elég bátor, hogy a megváltást: a kegyelemnek ezt a, bizony, igencsak ádáz formáját befogadja – hogy ebben az ádáz formájában egyáltalán a kegyelemre ismerjen. – – Mi a különbség? Nem elutasítani, hanem befogadni, nem nemet, hanem igent mondani – elérkezni az élet, a valódi, az ideológiáktól meg nem hamisított, az énem szennyezéseitől megtisztított élet rejtelmes kapujához. Kinyúlik-e?

Ha agyoncsapok egy kellemetlenkedő bogarat, *értelemszerűen* az alábbi kérdések merülnek fel: miért létezik a bogár, ha léte ilyen könnyűszerrel elsöpörhető, vagyis, hogy egyes élőlények könnyűszerrel agyoncsapják, más élőlények pedig esetleg táplálkoznak vele? Ha ennyire borzalmas sorsra születik, miért ennyire szapora, miért van ennyi egyed belőle? Értelemszerűen azt lehetne rá felelni, védekezésül, a fennmaradás végett, hiszen sokat agyoncsapnak és sokat megesznek közülük. De ha így van, miért egyediek, miért van tehát következképpen mégiscsak valamiféle egyéniségük? Az értelemszerű válasz erre nyilván: azért, hogy egyedi halálfelelem legyen bennük, hogy tehát ilyenképpen a fennmaradásukat szorgalmazzák. – Mindezek a kérdések csupán azért, hogy világos legyen: minden értelemszerű kérdés az értelmetlenséghez vezet; az értelem tehát sosem vezethet el az igazsághoz, ahhoz az igazsághoz, amely a létet megteremtette és fenntartja – ha ugyan igazság ez, és nem valami egészen, egészen más, amire nemhogy szavunk, fogalmunk, intuitív sejtelmünk, de semmiféle, egyáltalán semmilyen érzékünk sincs, legalábbis, amíg e világ része vagyunk, vagyis, amíg élünk.

Lao-ce Tao te king: „az én, az visszafordul, / ballag az égi úton”...

Életemnek talán egyetlen pillanata sem volt, amikor ezt az életet teljes egészében a magaménak éreztem volna. De ki az bennem, aki birtokolni akar? És ki az, aki él? – Életem idegensége a halál szükségszerűségét bizonyítja. (És halálom nem lesz-e ugyanennyire idegen?) Élni természetellenes. (Nevezhető kegyelemnek vagy büntetésnek is – kinek-kinek tetszése, még inkább az élete szerint.)

Utoljára az úgynevezett „identitásomról”: az vagyok, akit zsidóként üldöznek, de nem vagyok zsidó.

A világra jellemző a mostanában oly gyakran felhangzó kérdés: mitől is bukott meg a kommunizmus (bolsevizmus, szocializmus vagy akárhogy is hívják); de azt senki sem kérdezi, hogy mitől, hogyan tudott fennmaradni egyáltalán ilyen sokáig.

Egyetlen – látszólagos – jó tulajdonságom sem azonos önmagával, és valamennyi tulajdonságom arra jó csak, hogy még nehezebbé tegye az életemet.

Egy nagy felismerés megéri, hogy egy napra felhagyjunk hétköznapi szokásainkkal.

Az igazán vallásos ember imádsága az önvizsgálat akkor is, ha az messzire sodorja a hittől és Istentől is.

Június 30. A tegnap esti Thomas Bernhard-megemlékezés az osztrák televízióban. A két Burg Theater-színész és Klaus Peymann: „*A betegségem a tőkém*” – idézték, amit oly gyakran mondogatott. Egyszerre csak abbahagyta a gyógyszerek szedését. Ettől a pillanattól kezdve teljes mértékben lefegyverezte magát a halál előtt, úgyszólván hívó mozdulattal nyújtotta felé a kezét, akár egy vert hadsereg hadifoglya. – Nem lehetséges-e, hogy én – valójában – mindig az életre spekulálok? Ami tán nem volna hiba, de... Ha az életre spekulálok, miért nem az élet inspirál, miért keresem az inspirációt a megaláztatásban, a reménytelenségben, a halálban? Vagy nem alapvető morális elfajulás ez, van benne valami igazolható? Netán éppen az élet igazolja?... Lassan már nem is az igazság érdekel, egyedül csak az inspiráció, mert az inspirációban van az igazság; az inspiráció a próba, a katalizátor; de kiegyensúlyozottabb korszakaiban az inspiráció eltűnik, mintegy feloldódik az elégedett érzések olajos fürdőjében. – Bernhard mindig az áldozatokkal – élete végén a zsidókkal – azonosította magát, nyilvánvalóan az inspiráció kedvéért.

Július 4. Végeredményben így is megfogalmazható: tiszta tudatot előállítani. Min alapulhatna ez? A demonstratív folyamaton, annak bemutatásán (és felmutatásán), ahogyan a tiszta tudat előállításáért folyó küzdelem zajlik: ez elegendő – és csakis ez az, ami elegendő. Az eredmény nem holmi megcáfolhatatlan igazság – dehogy, pusztán csak az ép elme funkcionálásának biztató lehetősége, pontosan: a tanúskodás e lehetőségéről.

Július 15. A különös anyagok, amikből állunk, amiket a testünk termel, amik maga a testünk: a köröm, a haj, a lábujjak, az epevezeték, a nyúltagy stb. A gyomorsav állítólag

a sósavnál mérgezőbb... Fizikai létanyagom éppolyan idegen a tudatomtól, amennyire a születésem körülményei (az időpont, a helyszín, aztán például zsidóságom) is idegenek a lelkemtől, tiszta emberi egzisztenciámtól. Lapos gondolkodás ez? Ha nem: hogy lehet, hogy ennyire kevés helyet foglal el a filozófiában is és az ember köznapi gondolatai közt is? Talán túl bizonytalanná tenné az ember amúgy is bizonytalan létezését? Vagy ellenkezőleg: erről beszél minden és mindenki, a paradicsomból való kiűzetés története, a platóni ideák megfogalmazása és a még sokkal, sokkal régebbi példázatok óta, a szétszaggatás ezeryi mítoszától kezdődően.

Az ideiglenesség, ahogyan élünk. Az elhanyagolt szemölcsötől az elhanyagolt erkölcsi ügyekig; a beletörődés testünkbe, lelkünkbe, körülményeinkbe... A legyintés: *addig* most már jó lesz így, ahogyan van...

Kár lenne nem látni, hogy ebben a jóvátehetetlen és katarzisz nélküli világban minden tragédiába, minden tragédia pedig katasztrófába fordul.

Ma hajnali álom. Apám, anyám fiatalon, mint régi-régi fényképeiken. Apám fényes, fekete haja, az arca. Anyám lányarca, mint ama barna tónusú fotón, a hajában virágokkal. Ugy is ülnek, mint akik fényképezkedéshez készülődnek. Apám súg valamit anyámnak, mindketten szerelmesen kuncognak, anyám eltakart szájjal. Hallom, amit apám anyámnak mondott, s ez ironizálásra készített – ha hirtelen fel nem ébredtem volna, mégpedig azért, hogy ezt az ironizálást a legélesebben, szinte valami rémült haraggal magamnak megtiltsam. Pontosan tudtam: ezek a szavak, amiket apám anyámnak mondott, ez az udvarlás, ami majd meggyőzi anyámat, ez a szerelmi játék a nekem oly ismerős fiatalok közt az én születésemhez vezet majd, az én világra jöveletemet fogja eredményezni. S elfogadtam. Őket is, magamat is.

Ahhoz, hogy valaki – dehogyan az „emberiség”! – csupán a saját élete megváltója, föloldozója lehessen, egy teljes, hihetetlenül intenzív és állandó belső munkával eltöltött élet szükséges. Az embernek van egy förtelmes élete – a történelem –, és van egy nála sokkal bölcsőbb, hatalmas világmeséje, amelyben istenséggé, mágussá válik; és ez a mese éppoly csoda, mint amilyen hihetetlen a történelmi, a „reális” élete.

Augusztus 11. Minden véget ért, és minden újrakezdődött; de máshol kezdődött, és talán máshová visz. Tegnapelőtt éjszaka az erkélyen, hűvösödő szélfutamok, a Pasaréti úti fák nagy, felhőforma, sötét lombozata, alatta az aranyló világítás – egy pillanatig, mintha nem is ez a jól ismert lidércváros volna. Mély-mély melankólia, emlékek, mintha az elmúlás környékezne, csupa közhely, csupa valóság, csupa unalmas igazság, akár a halál.

L., az író, aki viszonylagosnak fogja fel az irodalmat. Szemben Schönberg nézetével, miszerint a művészethez elég az igazság, L. szerint a művészetnek a túlélést kell szolgálnia: hiszen, mondja, ha meglátjuk a pusztá igazságot, akkor nem marad hátra más, mint hogy felkössük magunkat – vagy netalán azt, aki az igazságot nekünk megmutatta. Nem éppen szokatlan magatartás; nem csodálkoznék, ha L.-ről kiderülne, hogy családapa, s csupán a gyermekei jövőjéért teszi, amit tennie kell. Csakhogy a viszonylagos irodalom mindig rossz irodalom, és a nem radikális művészet mindig közepsze-

rű művészet: jó művésznek nincs más esélye, mint hogy igazat mondjon, és az igazat radikálisan mondja. Ettől még életben lehet maradni, hiszen a hazugság nem az egyetlen és kizárólagos föltétele az életnek, ha sokan nem látnak is egyéb lehetőséget.

Mostanában gyakran elképzelek valakit, homályos alak, egy emberi lény, kortalan, persze inkább idős vagy legalábbis idősödő férfi. Jön-megy, végzi a dolgát, éli az életét. szened, szeret, elutazik, hazatér, olykor beteg, máskor úszni, társaságba, kártyázni jár; mindeközben azonban, amint akad egy szabad perce, tüstént benyit egy eldugott fülkébe, gyorsan – és mintegy szórakozottan – leül valami ócska hangszer elé, leüt néhány akkordot, majd félhalkan improvizálni kezd, évtizedeken keresztül játssza ugyanegy téma immár számtalanadik variációját. Nemsoká felugrik, mennie kell – de amint újabb szabad ideje adódik, ismét ott látjuk őt a hangszernél, mintha az élete csak amolyan két játék közötti, kényszerű közbevetés volna. Ha ezek a hangok, amiket a hangszerből kicsal, mondjuk megállnának, és egymásba sűrűsödve mintegy megfagynának a levegőben, talán valami görcsös kataton mozdulatra emlékeztető jégkristályképződményt látnánk, amelyben, jobban is megnézve, kétségkívül felismerhető volna valamilyen kifejező szándék makacssága, ha csupán a monotóniáié is; ha megnetán lekottáznánk, végül alighanem ki lehetne venni egy mindegyre sűrűsödő fúga bontakozó körvonalait, mely mind határozottabban tör célja felé, csak hogy e célt mind távolabbra tolja, taszigálja magától, s így mégis mind bizonytalanabbá válik. – Kinek játszik? Miért játszik? Maga sem tudja. Sőt – és azért mégiscsak ez a legfurcsább – nem is hallja, hogy mit játszik. Mintha a kísérteties erő, amely újra meg újra odaparancsolja a hangszerhez, megfosztotta volna a hallásától, hogy egyedül neki játsszon. – De ő legalább hallja-e? (A kérdés azonban, lássuk be, értelmetlen: a játékost, természetesen, boldognak kell elképzelnünk.)

Gion Nándor

HA MAJD MEGRITKULNAK A CSILLAGOK

M. Holló János egy Beretta márkájú pisztolyt kapott ajándékba a Gashi nevű kereskedőtől, akinek három boltja volt a városban, de mégis sokat panaszkodott, mert már hónapok óta nem kapott minőségi árut a nyugati országrészekből, így hát főleg Szivárvány Ervin gyógyteáit árusította tisztos haszonnal, mert a gyógyteák a Szivárvány Harcosai titokzatos és bölcs tanítómesterének, a Nagy Fehér Madárnak a receptjei szerint készültek, és megbékéltették a szíveket, és megnyugtatták a lelkeket, az emberek meg vásárolták a gyógyteákat, mert a háborúban békés szívre és nyugodt lélekre vágytak, emellett természetesen lőfegyvereket is vásároltak, és Gashi titokban lőfegyvereket is árusított, sokan árusítottak akkoriban már lőfegyvereket, ezeket is vásárolták az emberek, és nem is titkolóztak, M. H. János egyszer a saját szemével látta, hogy a bömbölő motorkerékpárokat kedvelő bukósisakos fiatal emberek egy külvárosi kocsc-

ma előtt fényes nappal pisztolyokat raktak ki az asztalra, egyáltalán nem titkolták, hogy fegyverkeznek, és igen hazafias és harcias hangulatban voltak, elégedetten szemléltek a fejük fölött röpködő katonai repülőgépeket és helikoptereket, és annak is örültek, ha időnként tankok és egyéb páncélozott járművek vonultak nyugati irányba. Péterfy Sándor, az egykori rendőr, Szivárvány Ervin testőre megtanította a harcias fiúkat a fegyverforgatásra, a város melletti tágas mezőn gyakorolták a célba lövést, közelükben szorgalmas asszonyok szedték a gyógyhatású vadvirágokat Szivárvány Ervinnek, és rémüldöztek a pisztolylövések hallatán, a lelkes fiúk azonban nem lőttek az asszonyokra, csak éjszakánként viselkedtek néha felelőtlenül, száguldoztak a motorkerékpárjaikon, és időnként az ég felé lódöztek, amivel igencsak nyugtalanították a „Szív Békéje” és a „Lélek Nyugalma” elnevezésű gyógyteák rendszeres fogyasztóit. Aztán egy szép napon a bukósiskos fiúk lelkesen elmentek nyugati irányba a tankok nyomában, elmentek a háborúba. Nyugat irányából viszont menekülők érkeztek tömegesen, ők már tudták, hogy nem jó dolog a háború.

M. H. J. is tudta, hogy rossz dolog a háború, nem akart lóni a Berettájával még az ég felé sem, a pisztolyt kitétte az ablakpárkányra, az ablakpárkányon még a háború előtti időkből ott volt egy balta is, amivel M. H. J. már régóta a fürkésző és ellenségesnek vélt tekinteteket akarta elriasztani, a szemközi bérházból ugyanis egy ismeretlen valaki igen gyakran figyelte katonai távcsővel M. H. J. ablakát, M. H. J. azt remélte, hogy a balta kedvét szegi az illetőnek a fürkésztől, de a távcső továbbra is az ablakára szegeződött, ami a háború beálltával még inkább nyugtalanította M. H. J.-t, kirakta tehát az ablakba a pisztolyt is, ettől kezdve mintha ritkábban meredt volna rá a katonai távcső, de a repülőgépek és a helikopterek még mindig alacsonyan és harsogva repültek el a város felett, úgyhogy M. H. J. ez időben igen mélabúsan morzsolgatta napjait, őszinte szívvél már csak annak tudott örülni, hogy délutánonként feljárt hozzá Szivárvány Ervin felesége, a szép arcú guberáló asszony, ágyba fekudt vele, és kedves volt hozzá, de a szép arcú asszony szemében is félelem látszott, félt az alacsonyan repülő harci gépektől, és az sem vigasztalta, hogy nagyot lendült előre férjének gyógyteaüzlete, mert Ervin feje az utóbbi időben mintha megbódult volna a vadvirágok illatától és a gyógynövényekért csordogáló pénz szagától, időnként a maga csöndes módján célzásokat tett arra, hogy a szép kertes házuk udvarában túlságosan büzlenek a disznóólak, esetleg felszámolhatnák a sertésállományt, és felesége guberálás helyett felügyelhetne a gyógynövényeket gyűjtögető asszonyokra, hiszen ekkor már tizenöt asszony szedegette és csomagolta a gyógynövényeket Ervinnek, valakinek felügyelni kellett volna munkájukra, és a gyógyteák egyébként is több hasznot hoztak, mint a fárasztó disznóhizlalás. A szép arcú asszony azonban már vagy tíz éve disznóhizlalással foglalkozott, a szemeteskannákból összegyűjtött kenyérdarabokkal etette disznait, és idővel furcsamód megkedvelte ezt a gusztustalan munkát, és talán annak is örült, hogy guberáló körútjai végén összefekhetett M. H. J.-vel, kedvesek lehettek egymáshoz, és sokat beszélgethettek szép és okos dolgokról. De az alacsonyan röpködő harci gépek megjelenésével már egyre kevesebbet beszélgettek az ágyban, és akkor is főleg a vadvirágokról és a disznókról.

Izsakhárról már alig beszélgettek ebben az időben, pedig M. H. J. még mindig írta regényét Izsakhárról, bár a repülőgépek, a helikopterek és a nyugat felé vonuló páncélosok őt is megrettentették néha, így aztán Izsakhár napokig tétován bolyongott a bibliai pusztaságban, négy hűséges embere kísérte ezen az útján, egy nagyon öreg és nagyon bölcs öregembert kerestek, akiről tudták, hogy ismeri a gyógynövények tit-

kait, és csodatevő gyógyteákat főz valahol a homokdombok között, csakhogy arrafelé a sivatagban nehéz volt tájékozódni, a homokdombok változtatták formáikat, sőt a helyüket is, Izsakhárék sok vargabetűvel kóvályogtak a forró homokban, a nap is forrón sütött a fejükre, az éjszakák meg hidegek voltak, és ilyenkor egészen közelről hallották az éhes ragadozó állatok dühös csaholását vagy panaszos vonítását. Végül mégiscsak megtalálták a bölcs öregembert. Kopott, szakadozott sátor előtt ult az öregember, és természetesen gyógyteát főzött, Izsakhárék tisztelettel köszöntötték, aztán kimerülten leheveredtek a tűz köré, esteledett már, a levegő kezdett lehűlni a sivatagban, az öregember gyógyteát adott Izsakháréknak, ezután már nem érezték magukat nagyon fáradtnak, és nem is fáztak, az öregember tényleg értett a gyógyteák készítéséhez. Izsakhár akkor elmondta, hogy a jámbor birkapásztoroktól azt hallotta, hogy időnként egy hatalmas égő szemű teve rohan végig a sivatagban, és ez mindig valami nagy bajnak az előjele, az égő szemű teve nemrég nyugaton, Zebulon földjén száguldott végig, és nyomában istentől elrugaskodott martalócok jöttek, akik legyilkolták Zebulon embereit, és elrabolták a birkanyájukat. Az öregember bólogatott, elgondolkozva simogatta a szakállát, ahogyan azt a bibliai bölcs öregemberek szokták, azt mondta, hogy igazat beszélnek a birkapásztorok, ő nagyon hosszú élete során látta is néhányszor az égő szemű tevét, nyomában valóban mindig valamiféle baj zúdult az emberekre, és ilyenkor sokan elzarándokoltak hozzá gyógyteát inni, vágott és szűrt sebeiket gyógyították, az igazi nagy szerencsétlenséget azonban nem az égő szemű teve jelzi, hanem az, amikor a tiszta égen nagyon-nagyon megritkulnak a csillagok, és még a sivatagi homok is koromfeketének látszik, ilyenkor nagy öldöklések következnek, és a nagy öldöklések után még ő sem tud elég fájdalomcsillapító gyógyteát főzni a jajgató embereknek. Izsakhár ekkor érkezettnek látta az időt, hogy rátérjen jövetelének céljára. Beszélt gazdag jószágállományáról és arról, hogy öszvéreivel nagy földterületet szántott fel, és hogy a felszántott földbe gyógynövényeket szeretne vetni. Az öregember egyelőre még nem akarta elárulni gyógyteáinak titkát, inkább magáról mesélt, elmondta, hogy őt Zahavánnak hívják, és Ézsau nemzetségéből származik, amin Izsakhár módfelett elcsodálkozott, mert tudta, hogy Ézsau népével már réges-régen elköltözött a Széir hegyére és annak környékére, nem értette, hogy a bölcs öregember miért maradt itt Jákob ivadékai között, Izsakhár földjén, de az öregember ezt már nem magyarázta meg, nyugovóra tért sátorában. Izsakhárt nem kedvetlenítette el az öregember titkolózása, biztos volt benne, hogy egyszer majd beszélni fog a gyógynövényekről is, meg egyébként is azon az éjszakán rengeteg csillag volt az égen, a gyógytea is jótékonyan hatott, úgyhogy Izsakhárék nyugodt és bizakodó lélekkel aludtak el a tűz mellett.

M. H. J. regényének e fejezetében olyan gyakran emlegette a gyógyteákat, hogy ő maga is megkívánta a gyógyteát, elhatározta hát, hogy elmegy Ervinhez, a Szivárvány Harcosához. Az utóbbi időben egyébként is gyakran eljárt Ervinék szép kertés házába, örült, hogy kimozdulhatott a bérházbeli lakásából, Ervinék kertjében kellemesen ilatoztak a leterített sátorponyvákon száradó gyógyhatású vadvirágok, és nyüzsgés is volt mindig a kertben, szorgalmas asszonyok széttárt szárnyú kis fehér madárral díszített sötétbarna papírzacskókba csomagolták a gyógynövénykeverékeket a Nagy Fehér Madár receptje szerint, a szép arcú guberáló asszony is előbukkant néha a disznóólak felől, kimért udvariassággal köszöntötték egymást M. H. J.-vel, nem akarták, hogy Ervin megsejtsen valamit gyöngéd kapcsolatukról, így aztán Ervin mindig kedvesen fogadta M. H. J.-t, gyógyteát főzött neki, és csak olyankor borult el a tekintete,

amikor M. H. J. rumot kért a teába, márpedig M. H. J. mindig kért rumot, ezt Ervin nem helyeselte, de azért hosszasan elbeszélgettek a békességről és a szeretetről és a Szivárvány Harcosainak fegyveréről, a csontból faragott kis fehér madárról, amelyet a Szivárvány Harcosai a nyakukban hordtak, és amely szeretetté változtatta át a szemekből áradó gyűlöletet, és a Nagy Fehér Madárról is sokat beszélgettek, Ervin szerette volna, ha M. H. J. könyvet ír a Nagy Fehér Madárról, de M. H. J. szabódott, mert épp elég baja volt Izsakhárral, és amikor ráunt Ervin szelíd unszolására, kiment a házból, és megkereste Péterfy Sándort, aki vagy a kertben ögyelgett, vagy a közeli kocsmá előtt üldögélt, de jó testörként onnan is szemmel tartotta Ervinék házát, és a gerince mögött mindig pisztolyt hordott. Péterfy Sándorral általában a háborúról és a lőfegyverekről szoktak beszélgetni.

Péterfy Sándor most éppen a kocsmá előtt üldögélt, kávé és ásványvizet ivott, amióta iszákosság miatt kirúgták a rendőrségtől, egyáltalán nem fogyasztott szeszes italt. M. H. J. leult a fegyveres testőr asztalához, rumot rendelt magának, és azonnal háborús témákról kezdett beszélni.

– Szerintem a harcoló embereknek rengeteg disznóhúst kell fogyasztaniuk – mondta M. H. J. – A disznóhústól tartósan jóllakottnak és boldognak érzik magukat, és tartósan és boldogan irtják az ellenséget.

– Szerintem a harcoló embereknek elsősorban jófajta szeszes italra van szükségük – mondta Péterfy Sándor. – Méghozzá erős és gyorsan ható szeszes italra. Ettől lesznek igazán boldogok és vakmerők, és ennek rendszeres fogyasztása után gyilkolják boldogan ellenséges érzelmű embertársaikat. A háborúban mindig adtak jófajta italokat a bátran harcoló embereknek. Most is adnak, úgy hallottam.

– A jófajta italok mellé is disznóhúst kell enni – erősködött M. H. J. – A jóllakott emberek tudnak szívvel-lélekkel harcolni.

Péterfy Sándor kissé gúnyosan nézett M. H. J.-re, és megállapította:

– Az asszony tehát panaszkodott magának.

M. H. J. nyomban óvatosabb lett. Biztos volt benne, hogy Ervin nem tud semmit felesége megingásairól, a kiszuperált rendőrnek azonban jobb szeme volt, nyilván megsejtett valamit M. H. J. és a szép arcú guberáló asszony kapcsolatáról. Ezért M. H. J. óvatosan csak ennyit mondott:

– Szorgalmas asszony. És jóformán ingyen hizlalja a disznókat a szemeteskannákból összegyűjtött kenyérdarabokkal. Ezzel sok pénzt hoz a házhoz, és fokozza a harci kedvet is.

– A gyógyteák hozzák a nagy pénzt – mondta Péterfy Sándor, és Ervinék háza felé mutatott. – Ervin tegnap egy szép gépkocsit vásárolt magának. Egy alig használt Voltót.

M. H. J. végignézett az utcán, Ervinék háza előtt tényleg egy szép fehér autó állt.

– A Nagy Fehér Madárnak csodálatos receptjei vannak – állapította meg majdnem irigykedve M. H. J. – Ervin tulajdonképpen nem is olyan régen kezdett el üzletelni a gyógynövényekkel, és máris szép nagy gépkocsit vásárolt magának.

– Polgárháború is kell a gyógynövényekhez – mondta Péterfy Sándor. – Ervin egy szegény menekült honpolgártól vásárolta a gépkocsit.

M. H. J. ennek hallatán hirtelen kiábrándult Ervinből, és őszinte csalódással azt mondta:

– Sohasem hittem vona, hogy Ervin kihasználja mások szerencsétlenségét.

– Ervin jószágos, szelíd lelkű és segítőkész ember – mondta Péterfy Sándor. – Engem

is jól megfizet, amiért vigyázok testi épségére, házára és nem kevés pénzére, amit természetesen otthon tárol, mert nem bízok a bankokban, és ebben teljesen igaza van. Tulajdonképpen a szegény menekült honpolgáron is segített, mert megvásárolta tőle a lopott gépkocsit.

– Nem értem – mondta M. H. J., és valóban nem értette, hogy Péterfy Sándor miért beszél lopott gépkocsiról.

– Háború van, uram – magyarázta türelmesen Péterfy Sándor. – A háborúban általában rommá lövik a házakat, leöldösik az embereket, és trágár szavakkal fenyegetik egymást a szemben álló felek. Ilyenkor a jámbor lakosság fejvesztetten menekül. Most is menekülnek a jámbor, békeszerető emberek, nemzeti hovatartozásuktól függően vagy nyugatra, vagy ide hozzánk, keletre, és nemzeti hovatartozásuktól függetlenül északra, Magyarországra. Mentik az életüket, mert az emberek szeretnek élni, elhagyják otthonukat, sőt még gépkocsijukat is. A fölfegyverzett és lelkes katonák, akik igen sok rumot isznak, mint ön is, uram, de egyéb erős szeszes italokat is fogyasztanak, továbbra is fenyegetik és lövik egymást. A trágár módon fenyegetőző és lelkesen lövöldöző fiúk mögött mindig ott settenkednek az ügyeskedő honpolgárok, akik begyűjtik az elhagyott és könnyen mozdítható holmikat, főleg a gépkocsikat, és azzal elmennek északra, délre, keletre és nyugatra. Szegény menekülteknek vallják magukat, szívszorító történeteket mesélnek arról, hogy lebombázták a házukat, mindenük a tűz martaléka lett, elégték a gépkocsi tulajdonjogát és biztosítását igazoló papírok is, erre a mi emberszerető rendőrségünk pecsétes igazolást ad a zabrált gépkocsiról, amit azután már el lehet adni, és az ügyeskedő honpolgár visszamehet a harctérre újabb zsákmány után nézni. Lehet, hogy én is veszek hamarosan egy olcsó autót magamnak.

– A Nagy Fehér Madárnak csodálatos receptjei vannak – mondta immár másodszor M. H. J.

– Én nem vagyok a Szivárvány Harcosa, és nem értek a gyógynövényekhez – mondta Péterfy Sándor. – Én a lőfegyverekhez értek.

– Tudom – mondta M. H. J. – Gashi nemcsak gyógynövényeket árul boltjaiban, hanem pisztolyokat is.

– A fegyverkereskedéshez nincs semmi közöm – tiltakozott Péterfy Sándor. – Gashi időnként kikéri a véleményemet a lőfegyverekről, és én ilyenkor hasznos tanácsokat adok neki. Egy Dragomir nevű fickó is eljárogat hozzám, szerintem a városban ő irányítja a fegyverkereskedelmet, neki is hasznos tanácsokat adok, amiért ő igen hálás. A legjobb fegyvereket árusítja, és meg van győződve róla, hogy hazafias cselekedetet hajt végre, mert felfegyverzi veszélyeztetett nemzetét. Persze ő sem dolgozik veszéllyel, időnként engem is megjutalmaz a jó tanácsokért.

– Nekem Beretta márkájú pisztolyom van – mondta M. H. J. – Az ablakpárkányon tartom. Azzal riasztgatom a kíváncsiskodó szomszédokat.

– A Beretta jófajta lőfegyver – mondta Péterfy Sándor. – Könnyen kezelhető és igen hatásos. Egyetlen jól irányzott lövéssel leterít minden ellenséges érzelmű embert.

E tartalmas és tanulságos beszélgetés alatt M. H. J. megivott két pohár rumot, elbúcsúzott Péterfy Sándortól, és elment Szivárvány Ervinhez gyógyteát inni. Ervinék háza előtt alaposan megszemlélte a fehér Volvót. Szép kocsi volt. Ilyen szép Volvo autóval jött egyszer M. H. J.-hez Korpa Zoli valamikor évekkkel ezelőtt, és egy pohár hideg vizet kért, mert akkor is meleg nyár volt, és Korpa Zoli nagyon szomjas volt. Korpa Zoli évekig Svájcban dolgozott egy előkelő szanatóriumban, ahol gazdag és

nyomorék betegeket ápoljt jó fizetésért, a jó fizetésből vett magának egy Volvo gépkocsit, hazajött, és itthon egy kis faluban megvásárolt egy nagy házat és két skót juhász-kutyát, és azt gondolta, hogy boldogan fog élni. Egy ideig boldogan furikázott a Volvóval, a skót juhászkutyákkal díjakat nyert a kutyavásárokon, egy kutyavásáron azonban megszomjazott, akkor ment fel M. H. J. lakásába, és hideg vizet kért. Azon a meleg nyáron azonban furcsa módon meghibásodás történt a vízvezetékben, forró víz folyt minden csapból, M. H. J. röstelkedett, Korpa Zoli meg izzadt és szomjazott, és amikor szomjasan eltávozott, olyasmit motyogott, hogy visszamegy Svájcba, mert ott bármikor ihat hideg vizet, és ott vannak még előkelő szanatóriumok, ahol gazdag és nyomorék betegek ápolatják magukat. A skót juhászkutyákat odaajándékozta valakinek, viszsza Svájcba, és azóta is ápolja a gazdag és nyomorék betegeket az előkelő szanatóriumban, itthoni falusi házába a nyugati országrészből menekült családok költöztek be, ő viszont ötszobás lakást bérelt Bazelban, a francia–német–svájci határ mentén, megtakarított pénzét egy német bankban tartja, mert a német bankok adják a legnagyobb kamatot, tágas lakásában vajdasági magyar fiúk laknak, akik egészen Svájcig utaztak a katonai behívók elől, Korpa Zoli megpróbál segíteni rajtuk, bár kissé már megkeseredett a szíve a sok menekült honfitársa miatt, és M. H. J. legutóbb azt hallotta, hogy szegény Korpa Zoli igen sokat iszik, néha még az előkelő szanatórium előkelő vendégeit is részegen tologatja a tolokocsikban, sőt a Volvóját is néha ittasan hajtja. Ervinnel ez nem fordulhat elő, gondolta megnyugodva M. H. J. Ervin csak gyógyteát iszik, és bizonyára nagyon fog vigyázni a szép fehér gépkocsijára.

M. H. J. köszönt a kertben szorgoskodó asszonyoknak, aztán bement a házba. Ervin éles bicskával ügyködött, kis fehér madarat faragott csontból.

– Hiszek a Szivárvány Harcosai fegyverének erejében – mutatott a kis fehér madárra M. H. J. – Hiszem, hogy szeretetté változtatja a gyűlöletet. Sajnos jótékony hatása csak közelharcban érvényesül, a mai háborúban viszont a harcosok általában távolról lövik egymást, és nem veszik észre, hogy esetleg valakinek a nyakában a Szivárvány Harcosainak szeretetet árasztó fegyvere lóg.

– Maga már megint ivott – állapította meg szomorúan Szivárvány Ervin.

– Svájcban is isnak az emberek – mondta M. H. J. – Pedig Svájcban már ötszáz éve demokrácia van, kívánság szerint hideg és meleg víz folyik a csapokból, és ott egyáltalán nincs háború.

– Kér teát? – kérdezte Ervin.

– Kérek.

– Rummal?

– Természetesen.

Ervin félretette a bicskát és a kis fehér madarat, elment a konyhába, és hozott gyógyteát és rumot M. H. J.-nek.

– Tegnap beszéltem a Nagy Fehér Madárral – mondta Ervin.

– Én is szeretnék beszélni vele – mondta M. H. J. – Föltételezem, hogy a Nagy Fehér Madár ősz szakállú, bölcs öregember, aki okos dolgokat tudna mondani nekem.

– A Nagy Fehér Madár csak tanítványait, a Szivárvány Harcosait fogadja – mondta Ervin.

– Kár – sóhajtotta M. H. J. – Én sohasem leszek a Szivárvány Harcosa. Baltát és pisztolyt tartok a lakásomban, és időnként kegyetlenség éled a szívemben, különösen, ha félek valamitől, márpedig mostanában igen gyakran félek.

– A Nagy Fehér Madár megengedte, hogy újabb fajta gyógyteát is készítsünk, olyan gyógyteát, amely legyőzi a félelmet.

M. H. J. úgy emlékezett, hogy a félelem elleni gyógyteát ő javasolta egy régebbi beszélgetéskor, sőt a lőtt sebek gyors gyógyulását elősegítő csodakenőcs gyártását is javasolta, Ervin azonban mintha megfeledkezett volna erről, ami kicsit elkedvetlenül tette M. H. J.-t, de azért lelkesen azt mondta:

– Nagyon helyes. Ezt a gyógyteát én is rendszeresen fogom fogyasztani.

– Gyógykenőcsöt is gyártunk majd – mondta Ervin.

– Lőtt sebek gyógyítására?

– Főleg lőtt sebek gyógyítására.

– Annak is nagy keletje lesz, biztos vagyok benne – mondta M. H. J.

– A sertésállományt sürgősen fel fogom számolni – mondta Ervin.

– Eddig jól jövedelmeztek a disznók – mondta M. H. J. – Ingyenkenyéren híztak.

– A disznók bűdösek – jelentette ki Ervin tőle szokatlan keménységgel. – És szegény feleségem is bűdös, szemétszagú ruhában járja az utcákat, és szemeteskannákban kotorász. Ezt nem tűrhetem tovább. Jó asszony a feleségem, jobb sorsot érdemel.

– Lehet, hogy a felesége így is elégedett a sorsával – próbálkozott még erőtlenül M. H. J., bár tudta, hogy hiába beszél.

– A disznóólakba gépeket szereltetek be, gépesíteni akarom a gyógyteák és a gyógykenőcs gyártását – mondta Ervin. – A Nagy Fehér Madár is helyeselte a tervemet.

– A Nagy Fehér Madár bölcs ember – adta meg magát M. H. J. – És okos üzletember.

– A Nagy Fehér Madár segíteni akar a szenvedő embereken – mondta megrovóan Szivárvány Ervin. Aztán megkérdezte: – Mikor írja meg róla a könyvet?

– Izsakhárnak sürgősen be kell vetnie gyógynövényekkel a felszántott földjeit – szabadott M. H. J. – Csakhogy Izsakhár nem ismeri a gyógynövények titkait, és ez igen hátráltatja a munkában.

– Maga túl sokat kínlódik Izsakhárral – mondta Ervin. – Félek, hogy nem sikerül majd igazán jó regényt írnia.

– Zavarnak az alacsonyan repülő vadászbombázók és az egyéb harci gépek – mondta M. H. J. – Túlságosan zajosak. De az is lehet, hogy nem jó a csillagok állása mostanában.

– Majd megnézzük – mondta elgondolkodva Ervin. – A Nagy Fehér Madártól asztrológiát is tanultam. Majd elkészítem a horoszkópját. Mondja el a születési adatait.

Ervin papírt és tollat vett elő, M. H. J. meg elmondta neki, hogy melyik évben, melyik hónapban és melyik napon született. Ervin azt is tudni akarta, hogy hány órakor született. M. H. J.-nek fogalma sem volt, hogy hány órakor született, ezért azt mondta, hogy éjjel fél kettőkor. Ervin mindent gondosan feljegyzett, és aztán a szív békességéről és a lélek nyugalomáról beszélt igen sokáig, M. H. J. kissé bágyadtan hallgatta, és itta a rumos teét.

Később kiment az udvarra, a szorgalmas asszonyok még mindig a gyógyhatású vadvirágokkal bíbelődtek, Péterfy Sándor meg fát hasogatott, és azt mondta M. H. J.-nek:

– Ma este nyúl paprikást főzök. Itt marad vacsorára?

– Nem – mondta M. H. J. – Ma este egy ősz szakállú bolcs öregemberrel kell beszélgetnem mindenféle titokzatos dologról.

– Kiváló nyúl paprikást tudok főzni – mondta Péterfy Sándor.

– Maga testőr vagy szakács? – kérdezte M. H. J.

– Testőr vagyok – mondta Péterfy Sándor. – Testőr és egykori alkoholista. Minden

valamirevaló alkoholista, ha abbahagyja az ivást, újabb szenvedélyt választ, ami boldoggá teszi. Az én szenvedélyem a nyílt tűzön való sütés-főzés. Tényleg nem marad itt vacsorára?

– Beszélnem kell azzal a bölcs öregemberrel. Kissé nehéz ember, nehezen árulja el a titkait, lehet, hogy késő éjszakáig kell faggatnom.

– Maga túl sokat kószál éjszaka – mondta Péterfy Sándor. – Ajánlom, hogy ilyenkor vigye magával a Berettát. Szüksége lehet rá.

M. H. J. megköszönte a jó tanácsot, hazament, és még akkor este megírta a regényében, hogy az ősz szakállú bölcs öregember elmondta Izsakhárnak, hogy milyen fájdalomcsillapító gyógynövényeket termesszen, sőt arra is célozgatott, hogy ismeri egy csodálatos illóolajnak a titkát, ez az illóolaj garantáltan begyógyítja a szúrt és vágott sebeket, és összeforrasztja az eltörött csontokat, de ezt a titkot még nem árulta el. Izsakhárnak azonban ennyi is elég volt, négy emberével hazasietett, riasztotta szolgálait és háza népét, elküldte őket a homokdombok közé magvakat gyűjteni. A gyógyhatású vadnövények magvainak begyűjtése, elrendezése és elvetése elég sokáig eltartott, de M. H. J. szorgalmasan dolgozott az elkövetkező napokban is, bár a harci gépek még mindig alacsonyan röpködtek, és éppen azokban a napokban újabb mozgósítás volt a városban, éjjelenként egyenruhába öltöztették a fiatal fiúkat, és elküldték őket nyugati irányba a harctérre, az emberek idegesek voltak, sok gyógyteát ittak, és lőfegyvereket vásároltak. Gashi és Szivárvány Ervin szép pénzeket keresett, a szép arcú gubéráló asszony viszont egyre szűkszávúbb lett, már a disznókról és a gyógynövényekről is csak ritkán beszélt délutánonként, szótlánul vetette le szemétszagú ruháját, szótlánul zuhanyozott, és szótlánul kuporgott az ágyban M. H. J. mellett.

Egy délután elsírta magát a szép arcú asszony.

– Ervin eladta a disznókat – mondta. – Egyetlen malacot hagyott meg, Péterfy Sándor azt is leszúrja ma délután, és estére megsüti nyárson vacsorára.

– Meleg nyarunk van az idén – mondta M. H. J. – Ilyen meleg napokon főzelékfélék és gyümölcsöt kell enni. A malachús megfekszi az ember gyomrát, és rossz álmokat hoz e nyugtalan éjszakákon.

– Én egy falatot sem fogok enni a malacból – mondta a szép arcú asszony.

– Helyesen teszi – mondta M. H. J. – Egyen zöldborsófőzeléket vagy görögdinnyét.

– Magát is meghívták vacsorára – mondta az asszony.

– Elmegyek – mondta rövid gondolkodás után M. H. J. – Eszem a malac húsból, de közben szomorú leszek.

És aznap este M. H. J. elment Szivárvány Ervinékhez vacsorára. A kertben a vadvirágok mellett Péterfy Sándor akkor már parázs fölött forgatta az utolsó malacot, örömmel üdvözölte M. H. J.-t, és azt mondta:

– Visszajöttek a bukósisakos fiúk a háborúból. Már aki visszajött közülük.

– Még mindig lelkesek? – kérdezte M. H. J.

– Nem lelkesek – mondta Péterfy Sándor. – Bukósisak sincs a fejükön. A gonosz ellenség ugyanis aknavetővel közibük lőtt. Ketten azonnal meghaltak, a másik kettőnek szétroncsolódott a lába, ezeket a lábakat a tábori kórházban lefűrészelték. A többiek, akiknek megmaradt a lábuk, gyorsan hazajöttek, és most attól félnek, hogy visszaviszik őket oda, ahova egykor önként mentek. Négyen közülük bent vannak Ervinnél.

– Sohasem szerették Ervint – mondta M. H. J. – Mit akarnak tőle?

– Most szeretik Ervint. Megkérték, hogy tanítsa meg őket néhány magyar szóra.

– Miért?

– Szeretnének átrándulni Magyarországra. Azt mondják, hogy a közismerten könnyűvérű magyar nőket akarják leteperni. De Ervin ilyen szavakra tanítja őket, hogy „kenyér”, „tej”, „hús” meg „jó napot”. Szerintem Magyarországon akarnak dekolni, amíg véget ér a háború. Az aknavető gránátok ugyanis csúnyán robbannak, elhiheü nekem, én értek a lőfegyverekhez.

M. H. J. bement a házba, Ervin a nappaliban ült a négy bukósisakos fiúval, akiknek a fején most nem volt bukósisak, ellenben a nyakukban a Szivárvány Harcosainak fegyvere, a kis fehér madár lógott, és akadozó nyelvel azt ismételtették, hogy „Legyzen szíves megmondani”.

– Nézzetek egymásra, fiúk – mondta M. H. J. – Nézzétek a kis fehér madarat. Ha gyűlöletet éreztek egymás iránt, a Szivárvány Harcosainak a fegyvere e gyűlöletet szeretetté változtatja, és szeretetet sugároz a szívetekbe.

– Mi nem gyűlölünk senkit – mondta az egyik fiú. Felálltak mind a négyen, és bárátságatlanul néztek M. H. J.-re, de azért azt mondta a fiú:

– Magát sem gyűlöljük.

Elköszöntek Ervintől, elmentek. Ervin az asztalra mutatott:

– Ott van a horoszkópja.

M. H. J. leült az asztal mellé, szemügyre vette a horoszkópját. Egy nagy fehér papírlapra nagy fekete kör volt rajzolva, a körben fekete vonalak metszették egymást, és kissé rendezetlenül a csillagok nevei voltak felírva. M. H. J. semmit sem értett a saját horoszkópjából.

– Ez jó vagy rossz? – kérdezte Ervintől.

– Jó – mondta Ervin. – A csillagok állása nagyon-nagyon kedvező. Az elkövetkező három hónap kivételesen hasznos alkotómunkát ígér. Elkezdheti írni a könyvet a Nagy Fehér Madárról.

– Mi lesz, ha a csillagok megritkulnak az égen? – kérdezte M. H. J.

– A csillagok sohasem ritkulnak meg – mondta Ervin.

– Bölcs öregemberek már évszázadok óta mesélik, hogy időnként megritkulnak a csillagok az égen – magyarázta M. H. J. – Ilyenkor sűrű lesz a sötétség, a fehér falú házak is koromfeketének látszanak, és sok ember meghal.

– Ne féljen, a maga csillagai jól állnak az égen – mondta Ervin. – Szerencséje van, hogy éjjel fél kettőkor született.

Ezután Ervin még sokáig magyarázta a horoszkópot, azt bizonygatta, hogy eredményes alkotói időszakba lép M. H. J., és hogy elkezdheti írni a könyvet a Nagy Fehér Madárról. Közben Péterfy Sándor kint a kertben pirosra sütötte a malacot, behozta az ebédlőbe, és szakszerűen felszeletelte. Négyen ültek az asztalnál, de csak hárman ettek a malacból, Péterfy Sándor, Szivárvány Ervin és M. H. J. sok malachúst fogyasztott, a szép arcú asszony azonban görögdinnyét evett, és igen szomorúnak látszott. M. H. J. is igyekezett szomorú arcot vágni, bár jólesett neki a malachús, és azt sem bánta, hogy éjszaka esetleg rossz álmai lesznek. Vacsora után a szép arcú asszony kísérté ki az utcára, és nagyon szomorúan azt mondta:

– Ezentúl nem mehetek fel minden délután magához. Többé nem kell kenyérdarabokat gyűjtenem. A gyógynövényekkel kell foglalkoznom. Hetente egyszer, legfeljebb kétszer látogathatom meg.

– Én ennek is örülni fogok – mondta M. H. J. ugyancsak szomorúan. – Örüljünk

mind a ketten. Eddig szemétszagú ruhában járt el hozzám, ezentúl a vadvirágok illatát hozza majd el sivár életembe, és jobban fogjuk szeretni egymást, mint régen.

Sötét volt, amikor elbúcsúztak, de a csillagok még nem ritkultak meg az égen, és M. H. J. úgy látta, hogy a szép arcú asszony megvigasztalódott valamelyest. M. Holló János azt már nem vallotta be az asszonynak, hogy megfogadta Péterfy Sándor tanácsát, és a Beretta márkájú pisztolyt esténként magával hordja. A pisztoly most is a gerince mögött volt.

Tolnai Ottó

ÁRVACSÁTH

Részletek

nem sül ki a szemed
szokták volt mondani
ha netán nagyot találtam mondani
és én máris rettegtem
a kis véres énekestojás
sisteregni kezd a csonttégelyben
sül ki
sül ki a szemem
azóta nem győzők kicsit mondani
a semmit
munka közben egy selyemszálra kötött
hangyát sétáltatok papirosaimon
szórakozni is csak bolhacirkuszban
tollam moccanatai abszolút semmisek
homályos gyerekkori emlékek
valaki átment az utcán és felsértette
egy fűszál köszörült árnyéka ilyesmik
és mégis érzem sül ki a szemem
sül ki
akárha az isten forró tenyerébe
talált volna tojni a kis énekes

*

most hogy befagyott a duna
pánikszerűen keresem korcsolyakulcsom
reggelre biztosan befagy a palics is
és egy kisgyerek kifut a közép
mint valami titkos szerződés alá
aranykacsát ütni

pánikszerűen keresem korcsolyakulcsom
 de állandóan csak nikkeltbokszerembe
 gabalyodnak ujjaim
 pánikszerűen keresem korcsolyakulcsom
 hogy lecsavarozzam lábamról porge korcsolyámat
 ne csússzak át a sötét kőlyukon
 hol köszörült gusztonyom hogy védekezzek
 nem csúszhatok át a sötét kőlyukon
 ne csússzak át a pokolba
 ne csússzak át ilyen könnyedén
 megvan
 itt volt a lajbizsebben a korcsolyakulcs
 tán még lecsavarozhatom pörge korcsolyámat
 noha ez már a sötét kőlyuk
 jege
 tán még lecsavarozhatom
 nem
 már nem csavarozhatom le
 ez már a csontkorcsolya
 a csontkorcsolya mit annyit bámultál
 a szegény kisgyerekek meztelen lila lábán

olvasom borovszky samu barátom
 bács-bodrog vár megyéjében hogy szabadkán
 a szent istván téren egykor
 szabadon bocsátott nyulakra agarásztak
 olvasom és máris látom magam
 ahogy eszeveszetten kapaszkodom a szentháromság szoborra
 (láttam bécsben mit a pestis ellen emeltek az eredetijét
 egy magyar gazda a hentes kirakata elé vonszolta épp fiát
 gyere megmutatom neked a valódi császárszalonnát)
 míg alattam mint porrongyot tépték szét
 a nyuszit az agarak
 olvasom s látom hogyan rebegtem s rebegem most is
 légy te is karcsú agár
 majd mikor leült a por elült a zsvivaj
 az agarászó gazdák a kerthelyiségbe telepedtek
 lemásztam a szentháromság szoborról
 és cipóm talpával itattam fel a nyuzsi vérét
 désziré megdöbbenve meredt cipómre az uzsonnánál
 (tartoztam neki egy spiccvassal azért kémlelte talpam)
 mi az józsika te vérben gázoltál
 igen feleltem elkapva zsömléjét mi kiesett volt a kezéből
 igen bokáig gaz gyáva vérben

valaki a récékről beszélt palicson
 vermes jégvitorlásnak rekonstruálása közben
 a récékről kisbukókról
 és engem akárha kettéfűrészelt volna valami
 már bizony kisbukó nem leszek
 ha más nem hát bukásom lesz tőkém
 (tőkésréce)
 és akkor bent a tavon hirtelen
 akkorát bődült a rianás
 hogy a parti hóbuckába ugrottam meredek fejest
 hát ez egy szép kis bukás volt
 szólt oda valaki a startoló jégvitorlásról

*

a tölgyesben lófráltam festőállványommal
 de nem pakoltam ki fázott a kezem
 csupán egy labirintustaplóval benőt
 agg tölgyet skicceltem föl mellé jegyezve
 parafahúsa legyen a képnek
 hát most majd kísérletezhetek
 kínomban rághatom mostohám parafatalpát

*

apa fűgét is hozott
 hét darab fűgét az adriáról
 bontani kezdte az ovál asztal közepén a szalvétát
 azt hittem az elemózsia maradéka
 (sirály látta kenyér csirkecombsont etcetera)
 és ott volt a hét fűge a vászonszalvétán
 uram mondotta apa ez a *stilleben* az öné
 ám én azóta sem vagyok képes eltrafálni
 az olívizöldnek ezt a petróleumos tónusát
 tán meg sem is adatott nékem
 istenem tán meg sem is a *nature morte*

*

az első nyári zápor
 ki merné állítani
 nem isten megnyilatkozása
 hús beszéde
 innen asztalomtól hallgatom
 nézem
 gyermek leskelődik így
 lesekedi az istent
 lesekedem hogyan fürdik egy fa
 én már nem bírok bemászni a kádba

tavak lehúznának folyók elvinnének
 tengerek feltrancsíroznának
 tenyérynyi pocsolóban végzem
 és egy kisgyermek majd leseked
 hallgatja hörgésem
 továbbfut a káposztalepke után

*

gyakran megesik velem lefékezek
 egy-egy vaskereskedés előtt
 gyönyörködöm a láncokban drótkéfékben
 ma már nem árulnak régimódi bilincseket
 órjás vasgolyóval
 gyakran megesik velem lefékezek
 egy-egy vaskereskedés előtt
 gyönyörködöm a patkányfogókban alacsony homlokú
 súlyos kalapácsfejekben
 gyakran megesik velem lefékezek
 egy-egy vaskereskedés előtt
 bemegyek és kérek szépen fél kiló szöget
 désirével halálosan szerelmesek voltunk
 a vaskereskedő feleségébe
 fizetek illedelmesen
 és aztán viszem magammal egész nap
 cipelem kávéházzól kávéházra
 a koncerteken is ölemben szorongatom
 a fél kiló lila szöget

*

nyelvemmel kellene illetni most
 ám hol lennék itt egy rézkilincset
 itt ahol egyáltalán nincs kilincs
 nincs kilincs árvacsáth
 nyelvemmel kellene illetni
 gyerekkoromban minden tizenharmadikán ezt tettem
 nyelvemmel illettem nagykapunk rézkilincset
 hagytam ráfagyjon (hegesztődjön)
 kis dózsa
 (désiré nevezett így egyszer ahogy végignézte)
 kis dózsa túrtem
 vártam valaki hirtelen kinyissa
 kitépje gyökerestül
 vagy ha már olyan szépen kiöltöttem
 a hibbant borbély
 (már csak hullákat borotváltattak vele)
 tőből kimesse

nyelvemmel kellene illetni
 ám hol lennék itt rézkilincset
 itt ahol egyáltalán nincs kilincs
 nincs kilincs árvacsáth
 lám valamihez mégis odafagyott
 látom érkezni gyerekkorom hobbant borbélyát
 istenem azóta itt tartják szegényt a zárt osztályon
 mintha csak valaki tudta volna
 egyszer majd engem is idehoznak
 s akkor majd szükség lesz a hobbant borbélyra
 hogy kivágja nyelvem
 s majd szépen megborotválja borzalmas hullám
 (istenem én még a hullámra sem tudtam vigyázni)

mozart
kis semmiségek című kompozíciójával babráltam
 az asztalomnál majd a zongoránál is
 és egyszer csak úgy éreztem
 désiré gyerekkori bélyegalbumában kutászokodom
 gyarmati bélyegek indigójában orange-jában
 recéinek angyali gyilokjában gyönyörködöm
 azonnal levlap désirének
 kérlek küldd le nekem azt az indigószín szenegálit
 halálom előtt még egyszer szeretném látni
 postafordultával visszaküldöm
 különben mozart *kis semmiségek* című kompozíciójával bajlódok
 és egy azonos című (*les petits riens*) könyvről fantáziálok
 ölel mint rossz szétcsúszó csatt
 csáth

*

töltőtollával akárcsak az én tüimmel
 sokszor meglestem klorofillt vont ki
 klorofillt fűből-fából (sefűsefából)
 désiré klorofillal ír
 most majd ciánnal szívja teli tollát
 hogy megírja mi pitizésnek mégsem volt mondható
 megírja betyár pusztulásom

Somlyó György

„A SONETTO MUSÁJA”

(Az 1991. karácsonyi könyvvásárra megjelent SZONETT, ARANYKULCS című világirodalmi szonettantológia [Orpheusz könyvek] utószavában megemlíttem, hogy „többféle, technikai, anyagi, időbeli körülmény összjátéka folytán” a kötet elejéről kimaradt a tervezett, „a szonett formaalkotását és történetét tárgyaló bevezető tanulmány”. E tanulmány rövidített változatának itteni közlése ezt a hiányt kívánja, amennyire lehet, pótolni. Kérem a Holmi minden olyan olvasóját, akinek birtokában van az antológia, vagy netán ezután kívánja birtokába venni, iktassa be a saját példányába, mellékleként, ezt a közleményt: ott van az igazi helye.)

Abban a szonett minden (jobb) kutatója (és ilyenek szinte minden európai irodalomban számosan vannak, a magyar irodalomtudomány sajnálatos kivételével) megegyezik, hogy a szonett egyedülálló és egyben központi szerepet játszik az európai líra egészében, az egyetlen olyan lírai műformaként, amely minden nemzeti költészetben megjelenik, és folyamatosan, vagy előbb-utóbb, vagy egyik-másik korszakban meghatározó jelentőségre tesz szert. Az egységes európai kultúra valóságos lírai imágójaként. Érdemes volna egy szonettkartográfusnak megrajzolnia e műforma történeti és politikai, hegy- és vízrajzi térképét, ahogy a földrész legdélibb csücskén fakadva az újkor hajnalán, először a latin burkából éppen kibomlófélben lévő új, „sl” nyelven, fölfelé húzódik a nyelv északibb tájékaira, s már itt, a „stílnovisták” körében eljutva első csúcspontjára; majd új nyelvet is keresve magának, átfordul az ibér félszigetre, hogy három nyelvet is meghódítson; innen visszafordulva a nagy francia reneszánsz szonettáradat következik, mely átkelve a Csatornán, szinte egyidejűleg az angol költészet egyik legnagyobb korszakát veszi szinte kizárólagos birtokába. Visszatérve megint a kontinensre, a német barokk felvirágzása következik, mely kisebb mértékben Németalföldre is kihat, sőt szórványként felhúzódik a skandináv és balti nyelvek tavai és fjordjai közé, egészen Izlandig. Közben megrezdítve néhány elszigetelt hang erejéig az első szláv nyelvterületet, a lengyelt is. Hogy a XVIII. századtól kezdve minden irányba kiterjedve, a többi szláv nyelv hazáját is bekebelezzve, a finnugorokat is egymás után megkísértse, a magyaron kezdve a finnt és az észtet is. Közben, már a XVI. században átkel az Óceánon, megkapaszkodik a spanyol Mexikó és a portugál Brazília költészetének szinte már kezdő lépéseiben, s onnan szétágazik az egész latin-amerikai földrészen. Végül az észak-amerikai költészet fejlődésében is elérkezik a maga ideje. A XX. században aztán, a „vers válsága”, a modern líra szabadvers-hívó környezetében szinte az egyetlen kötött formává válik, amely nem teret vesz, hanem újra tért hódít, beépítve az új verselés- és lírai persona-váltás szerkezeti elemeit is a maga mindazonáltal tovább megőrzött lényegébe. A szonett történeti hegy- és vízrajza maga is olyan homogén képrendszert alkothatna, mint akár egy szonett tömör versképe, mely, mint egy mágikus ábra, mindig egyetlen rápillantásra megidézi önmagát.

Joggal egyeznek meg hát fontosságának már-már apologetikus kiemelésében szinte mindazok, akik behatóbban foglalkoztak vele. Abban, hogy a szonett „a költészet alapformája”, „a legmagasabb rendű költői műfaj, olyan forma, melyben minden idők és minden nép költészete szinte túlszárnyalta és felülmúlta önmagát” (J. R. Becher); hogy „a műköltészet esz-

ményi formája” (Pongs világirodalmi lexikona); hogy „*mintegy kiválasztja és elvegyíti* (»*emphasise and eptomise*») minden lírai költészet ismétlő jellegét” (Sandra L. Bermann); hogy a lírai költészet „*alapvető formakérdésének paradigmája*” (A. von Bormann); hogy „*minden bizonnyal nemcsak a legismertebb, de a legelterjedtebb versformája is a világirodalomnak*” (az egyetlen rendszeres magyar világirodalmi VERSTAN szerint, 1981); hogy „*a formák értelme és az értelem formája... vele a gondolkodás éneken megvalósult képmása állt elő*” (Hugo Friedrich). S legfőképpen Jacob Burckhardtnak, a reneszánsz egyik legnagyobb kutatójának sommázata tapint rá a velejére: szerinte „*a szonett gondolat és érzelem oly általános érvényű ötvözete, amelyhez hasonlóval semmilyen más modern nemzet költészete nem rendelkezik*” (ti. az olaszon kívül, amely megteremtette).

*

Boileau, a XVII. század közepe táján, mikor a szonett éppen visszahúzódóban volt, nyugat-európai csúcspontján már túlfordult, a keleti régiókba még csak szórványosan szívirgott be, mégis azt írta kifoghatatlan ARS POETICÁ-ja V/93. alexandrinusában:

„Egy hibátlan szonett felér egy hosszú Verssel.”

S ugyanő egyenesen Apollónnak tulajdonítja a szonett feltalálását. Vagyis isteni (és, persze, szükségképpen antik) eredettel ruházza fel.

A szonett mint műforma egyedülálló titkán révedezve, ezzel a boileau-i játékkal tovább eljátszva, azt az egyébként okadatolhatatlan felfogást kezdtem táplálni magamban, hogy a szonett tizenégy sorának kialakulásában az apollói lant, a *lúra* hét húrjának is szerepe lehet, illetve, hogy az antik líra hangszerének és fogantatásának e mitikus száma és emblémája ugyanabból a titkos aszimmetrikus összhangigényből származhat. Annál is inkább, mert hasonló „archetipikus” szerkezetek rejtett jelenlétét már régebben is keresték a szonett bonthatatlan aszimmetrikus alakzatában. Mindezekelőtt a *sectio aurea* vagy *divina proportione* képe merült fel, ez ugyancsak antik előzményekből levont, de mindenestül reneszánsz felfedezés, mely olyasféle termékeny félreértéssel, mint később a klasszikus dráma hármasesegysége, utánpótlás képében merőben új fejleményeket kezdeményező felfedezésként, az újkori képző-, illetve drámai művészet egyik nemtője lett.

„...tündöklő égi négyrét,
Te isteni arány arany szabálya!”

dicsőíti majd (természetesen szonettben) a XX. században Rafael Alberti a reneszánsz festészet és szobrászat e fő-fő művészettudományi paraméterét (egyébként névrokonaként annak a tudós Leon Battista Albertinek, aki fél évezrede ennek az „isteni aránynak” első felfedezője volt). És a szonettből kihallani, hogy a költő ezt a szabályt a maga művében és műve nemtőjében, magában a szonettformában is megtestesítve érzi.

Az antik mitológia szerint a költő-héroszok egyike (méghozzá az építész), Amphión lantszavára épültek fel Théba *hétkapujú* falai, és hét fia és hét lánya (mint egy kettős lant húrjai) veszett, „*pallant!*” el az istenök bosszúja folytán.

További analógiaként, szinte elkerülhetetlen, hogy fel ne tűnjön a 7-es, valamint a 2x7-es és a 14-es szám meghatározó szerepe a Bibliában. Méghozzá az Ó- és az Újszövetség egy-egy döntő fontosságú helyén. Az ember özönvíz utáni, mintegy „másod”-

születése mindenestül a 7 és a 2×7 jegyében megy végbe. Az Úr *hetednapra* időzíti Noé és a megmentendők számára az özönvíz beköszöntét. Mondván Noénak: „*minden tiszta állatból hetet-hetet végy be, hímeket és nőstényt... az égi madarakból hetet-hetet... mert hét nap elmúlván esőt bocsátok a földre...*”. És *hetednapra* nyugszik meg a Bárka. S mikor az első hírhozóként kibocsátott galamb visszatér, Noé „*vára még aztán hét napot*”, és aztán megint „*hét napot vára*”, míg kibocsátotta a következőt. S ezek után *hét napra* rá nyitotta ki végleg a Bárka ajtaját. Még kevésbé szabadulhat az „analógia démonától”, aki az első Evangélium – a Mátéé – első fejezetét olvasni kezdi: „*Jézus származása, ki Ábrahám fiának, Dávidnak a fia...*”, és eljut a 17. versig:

„*Annak okáért az egész nemzetség, Ábrahámától fogva Dávidig, tizennégy nemzetség. És Dávidtól fogva a babiloni fogságba való vitélkezésig tizennégy nemzetség, és a babiloni fogságba való viteltől fogva a Krisztusig tizennégy nemzetség.*”

Ha ehhez hozzágondoljuk (anélkül, hogy e számunkra ismeretlen terület dolgaiba illetéktelenül bele akarnánk kontárkodni) ennek a számnak a modern matematikában kiemelkedő szerepét (3^{14} ; 10^{14}), akkor megkockáztatható, hogy a szonett kultúránk hármas eredetéből generálódva, a zsidó-keresztény, az antik és a reneszánsztól a modern fizikáig ívelő újkori (s a mindegyik mélyén lappangó mágikus és miszükus) tapasztalatok ritka egységének tömör „képlete”.

A szonettben a szám és a költészet e kapcsolata olyan kivételes módon demonstrálódik, hogy az *egészét* meghatározó 14-es számig (néhány kivétellel) valamilyen osztásban *minden szám* szerkezeti jelentőséget és jelentést kap.

Joggal állapítja meg Hugo Friedrich, hogy „*a szonett hosszú élettartamát nem magyarázhatja más, csak ha felismerjük benne a költészet és a számok párbeszédének alapformáját*”.

S Baudelaire, örökös örvénye szélén, nem a lények és a számok felbonthatatlan kettőségét érzi-e?

Ezt a bár már régi, de néki titokzatosan új, minden versalakok között szuverénül egyedülállót, sőt mindjárt ennek Múzsáját szólítja – s egyben szólaltatja is – meg Kazinczy, mikor nem győz azzal hivalkodni, hogy ő az első, aki ezt az immár fél évezredes, ám rendíthetetlen ifjúságú nimfát vagy delnőt megtanította a magyar szóra, s idecsalogatta egyenesen a Bodrog partjára, arra a dombra, amelyet ő a Szép halmának nevezett el. A SONETTO MUSÁJA nem az első szonettje. Az elsőt, AZ ÉN BOLDOGÍTÓM-at saját állítása szerint már 1804-ben írta, de csak öt év múlva, 1809 tavaszi hónapjaiban küldi szét barátainak. Mindegyik levele úttörésének mámoros dicsőségétől hangos. Berzsenytől nem kevesebbet vár el ezért, mint „*venni tömjénedet, ha azt arra érdemesnek fogod lelteni*”. Kis Jánosnak pedig kereken kijelenti azt, amiben – úgy látszik – legfőbb dicsőségét látja, hogy „*szonettet magyarul soha nem írt még senki*”. Holott tudnia kellene, hogy Faludi Ferenc évtizedekkel előbb publikált már egyet, és leveleiből kitetszik, hogy Csokonai 1794-ben írt AZ ESZTENDŐ NÉGY SZAKASZÁ-t ismeri is. Még Virág Benedek öt szonettjéről is lehetett tudomása, melyek szintén előbb készültek, bár csak később jelentek meg, összegyűjtött munkáiban. Igaz, hogy Kazinczy mégsem rosszhiszeműen hirdette a maga elsőségét; inkább rosszul informáltan. Ő a szonettet (bár azt írja, Ausoniából csalogatta át Múzsáját) főként a közelebbi német mintákból ismerte, a német szonett XVIII. század közepi új, romantikus szakaszának kortársa és tanítványa volt. Ugyanúgy, mint Schlegel szonett-tana és a szonettéről szóló szonettje, ő sem ismer el mást „*hiteles szonett*”-nek, csak azt, amelyekben:

„Két rímnek mondom: térjen vissza négyyszer
 S megosztva szedem egyforma sorokba,
 Hogy kettőt kettő itt s ott egybefogva
 Kettős kórusban zengjen lebegéssel.” (Stb.)
 (Hajnal Gábor fordítása.)

Csakhogy Kazinczy nem tudta, hogy a szonettforma formai szigorúsága – bár mindig meg kell lennie – nem egyirányú. Már a szonett születése után egy századdal (1332-ben) Antonio da Tempo *SUMMA ARTIS RITHMICI* című traktátusában az olasz szonettnek nem kevesebb, mint tizenhat különböző „art”-jét, válfaját sorolja fel, méghozzá számos alfajjal egyetemben. Faludi Ferenc a PIPADAL-t – nemhiába teszi oda alcímül – valóban „olasz Sonetto formára” komponálta. Az olasz szonett egyik formájára, amelyet a fent említett traktátus – és azt követően az irodalomtörténet – *sonetto rinterzatónak* nevez, s amely az endecasillabót (a tizenegyes sort) *settenariókkal* (hetesekkel) változtatja.

Faludinak, tudtommal, a Nyugat első nemzedékének oly nagy reményű s oly fiatalon pályájaszaktat irodalomtörténész, Király György szolgáltat először igazságot, „a magyar költészet tavaszi virágaiból” kötött „koszorújának” (antológiájának) utószavában, 1921-ben. Érdemes hosszabban idézni. „A kötetet – írja – Faludinak egy szonettje vezet be; szonettnek még kissé esetlen és félszeg, de nevezetes nemcsak azért, mert első fecskéje irodalmunkban ennek a sajátos nyugati versformának, hanem azért is, mert jellemzőnek tartottuk a kor egész költészetére. A magyar irodalom, mely eddig szinte kizárólag a klasszikus és bibliai minták után indult, most ismerkedik meg először behatóbban a tulajdonképpeni nyugati műfajokkal, az olasz, francia, angol és német irodalom jellemző alkotásaival. Irodalmunk ekkor emelkedik ki eddigi elzárt provincializmusából, szűk látókörű deákos műveltségéből és lép szorosabb érintkezésbe a modern világirodalommal.”

De ha Faludi Ferencnek igazság szolgáltatik (Kazinczy rovására), akkor, paradox módon, Kazinczynak is igazságot kell szolgáltatnunk. Mert ha ténylegesen nem is ő írta az „első” magyar nyelvű szonettet, igazából ő hívta fel (akkori) irodalmunk egészének figyelmét a szonettre, azzal az irodalomszervezői zsenialitással, amellyel csak ő rendelkezett, s azzal az érzéssel is, amivel jobban sejtette meg a magyar irodalom további fejlődésének, hogy a legmaibb (és legmeguntabb) neologizmussal mondjuk (azért, mert akkor kétszeresen aktuális volt), Európához való csatlakozásának fő irányát, amely majd a Nyugat nemzedékeiben teljeseedik ki. A „tömjént”, amit Berzsenyitől remélt „venni”, meg is kapta. A „deákos” verselés legnagyobb alakja – válaszul és tömjénül – deákos versben, görögös empházisával írta A SZONETTHEZ és első magyar szerzőjéhez intézett ódáját, mely ezzel a sorral végződik:

„Vaucluse s Laura leend – Széphalom s angyala.”

Hamarosan eljön azonban az idő, mikor a tömjén szórása helyett a sár dobálására kerül sor. A KRITIKAI LEVELEK-ben Berzsenyi ugyan már megbánással tekint vissza arra a „mi ronda szonettháborúnkra”, amelyben a barikád másik oldalán vett részt, s Kölcsey recenziójára írt ANTIRECENSIO-jában „szóke lotyónak” nevezte „a sonettisták Musáját”, a nemrég még versben dicsőített „alak Sonett”-et. De a barátság megbomlása fölött érzett megbánása ellenére, élete végéig szilárdan kitart álláspontja mellett: „Kazinczynak csak azon kártékony elveit ostromoltam, amelyek szerint ő a magyar poézis menetelét, mely a nagy

rómaiak és görögök felé való indulva, az izellen trubadúrok útjára fordítá.” Csakhogy, bármennyire nagy költő is Berzsenyi, az irányzéka Kazinczynak volt biztosabb. Ő látta jól, hogy a magyar költészet jövője nem a deákos verselés erőltetése, hanem a későbbi verstanok által „nyugat-európai verselésnek” nevezett formavilág felé vezet. Jóhiszemű (vagy akár enyhén „csúsztató”) tévedése ellenére: a szonett honosításához fűződő büszkeségét, azért, hogy

„Ott, hol Tokaj nyújt nektárt istenének,
Víg szárnyakon kél a nem-hallott ének –”

jogos és elévülhetetlen érdem igazolja. Szinte egymagában elég a halhatatlansághoz; mi több – s ez maga is elválaszthatatlanul összefügg a szonett hagyományával – még „hölgye” halhatatlanságához is. Kazinczy így szól – „a sonetto Musája” által – Kazinczyhoz:

„Egy új Tibull itt megdicsőített engem,
S én őtet és hölgycét örökre zengem.”

Bármily kétségeink (illetve fent említett cáfoló adataink) merülnek is fel Kazinczy el-sőségeinek kizárólagosságát illetően, az a magyar irodalmi köztudatban (amennyiben egyáltalán felmerül) máig az ő nevéhez fűződik. Többek között annak a pecsétjével is, hogy korunkban a szonett egyik mestere, az ifjú Weöres Sándor a fent kiemelt sor-és versvégződést majd – nyilván tudatos utalással – átveszi tőle, az azonos rímsszóval is felerősítve az „utánzást”, MINT VÉRZŐ MEDVE... című szonettjében, maga is a maga „hölgyéhez” szólva (lásd a kiemelést):

„– ne mondjam odatúl, ahonnan küldtek engem,

Egy kedves patakról engedj örökre zengnem.”

A szonett mindenestül reneszánsz fogantatásában – melynek atavisztikus emlékeit egész történetén át megőrzi, Shakespeare titokzatos „sötét hölgycétől” Baudelaire titokzatos „tünékeny szépségéig” és tovább – elidegeníthetetlen kromoszóma az is, hogy a költő nemcsak önmagát érzi általa halhatatlanná téve, hanem azokat is mind, akikről, -hez énekel, a felsorolhatatlan Laurákat, Beatricéket, Dianákat, Stellákat, Helénákat, Kasszandrákat, Sophie-kat, mindazokat, akikkel költőik boldogok voltak, vagy akikkel „boldogok lehettek volna” (Baudelaire), vagy akiktől a boldogtalanság gyönyörében részesültek; akik az ágyukba feküdtek, és akik csak álmaikban imbolyogtak. Hiszen a Mű nemcsak „a sonetto Musájának”, hanem minden egyes szonett (megnevezett vagy névtelen) földi műzsjának műve is.

A következőkben annak a demonstrációjára, hogy a szonett időben és térben végtelenül szerteágazó vízrajza – ha lehet így mondani – milyen egységet képvisel a maga egészében, minden formai és tartalmi variációin keresztül, kiindulópontnak az első magyar szonettet választom, Faludi Ferenc „pipadalát”, amelynek valóságos címe A PIPÁRUL. Alkalmas az itt következő összevetésre azért is, mert témája merőben marginálisnak, semmiképpen sem központinak mondható, s azért is, mert bizonyos, hogy

nem lehetett közvetlen hatással azokra az időben utána következő szonettekre, amelyekkel összevethetőnek látszik, s feltehetően órá sem volt hatással az a szonett, amely időben megelőzi. Annál jobban bizonyítja azt, amiben Sandra L. Bermann mintegy összefoglalja A SZONETT - MINDEN KORBAN (THE SONNET OVER TIME) című könyvének alap gondolatát. A szigorú szonettformáktól így vagy úgy elrugaszkodott modern szonett felől visszakanyarodva „minden korba”, ezt állapítja meg: „A szonett, mindennek ellenére, mégis felismerhető alakban maradt meg, olyanban, amely a múlt erős visszhangját sodorja magával. A szonettet zenei felépítésének éles különössége és felismerhetősége óhatatlanul történelmi rezonanciával telíti, s legfontosabb írói nem is tévóváztak, hogy ezt kiaknázzák. Ebből a szempontból nézve, százados ismétlődése folytonosan csak tovább csiszolta a szonettformát, egyre tökéletesebb eszközzé avatva egy tematikai és formai egység minél pontosabb meghatározásának, egyre drámaibban kiemelve egyedi esetét az egyre sokasodó szövegek közösségében.”

A témák közt jelentéktelenebb témát már nem is választhatnánk, mint a pipát vagy akár az ember és a pipa kapcsolatát. Éppen azért szignifikáns különösen a szonett benső transzformációs képességére, hogy a szonettekben – az itt következő négyben – a téma négy különböző időben éppen egy-egy századdal egymástól elválasztott formaváltozata, egymástól függetlenül is, miként hordozza magában ugyanazt az egzisztenciára vonatkozó drámai struktúrát, amely az igaz szonett mindenkor sajátja. Újból Bermant idézve: „A szonettnek azt a különös képességét, hogy megőrzi magában azt a hagyományt, amelyben az emberi személyesség – ha kérdéssé válva is – továbbra is központi szerepet játszik”: s ahol maga a forma folytonos ismétlése a különbségek (különbözőségek, különbözőzések) megújuló sodrásával erősíti a kihívást a mai író és olvasó számára is.

Antoine de Saint-Amant, a magát „szaros költő”-nek nevező XVII. századi vagabundus, e kései Villon és korai Verlaine (ha nem még korábbi beatköltő) PIPÁZVA (eredetiben csak A PIPA) című szonettje a szabályos francia reneszánsz szonett egyik legutolsó jelentős reprezentánsa, nevezetes antológiadarab (magyarul is, Tóth Árpád fordításában). A *sirma* (vagy *fronta*), a szonett kezdettől fogva egységet alkotó két négyesorosa, ha úgy tetszik, alig több a társadalom peremére szorult „lézengő” ifjú zsánerképenél; mint már az elsőből is kitetszik:

*„Itt ülök, holmi rózsán, pipával a kezembe,
S nagy bánan könyökölve a kandallóra dülök,
Merőn bámulva földet, lelkemig csömorülök,
Embertelen zord sorsom forogván bús eszembe.”*

A szonett eleve önmagába épített transzformációs mozgása azonban a *caudában*, a két terzinában itt is felszínre kell hogy törjön. Akár egy kisebbfajta fátum. Mint maga a költő (a költészet? az emberi lét?) ebben az esetben könnyed, füst- és szellőszerű reménytelensége; most a befejezést lássuk:

*„Jól látom, uramisten, bizony csak egyre mén
Egy pipa rossz dohány meg egy kevés remény:
Az egyik kósza füst, a másik kósza szellő.”*

A PIPÁRUL, éppen száz évvel később, „olasz Sonetto formára”, elsőként ismerkedik és próbálkozik magyar nyelven a szonettel; igaz, „formája” még botladozó és téveterg ebben az indulásban; minden joggal feltételezhetjük, hogy fent idézett elődjét nem is-

meri, s formaválasztása sem a francia, hanem az olasz hagyományra, annak is egy ritkán alkalmazott sajátos válfajára esik (ezért is nem ismeri fel [és el] benne a szonettet Kazinczy). Ez is a líra klasszikusan-vallomásos első személyében szólal meg, de érezhetően más történelmi és társadalmi környezetben: egy magyar kisúri kúria biztonságában. Ugyanolyan játékosan bánik azonban hőse – önmaga – leírásával a *sirmában*, s ugyanúgy megisméli helyzete kettősségének pipafüst metaforáját, a „*vigasztalót*” és „*megcsalót*”, ahogy Saint-Amand, aki „*lelkéig csömörült*”, majd „*balgán felderült*”:

„*Füstecsskéd kereng, forog, játszik,
És megvallom, vigasztal,
De alig tűnik s már nem látszik,
Azért engem meg is csal.*”

Hogy a *caudában* aztán itt is – úgy látszik, szükségképpen – ugyanúgy megtörténjen ez a drámai fordulat. Amely nemcsak az élet egy jelentéktelen mozzanatát – egy pillanatot hangulatát – emeli az élet egészének problematikájába, hanem – ezúttal – a szonett sokak által hangsúlyozott, s az előbbi szonettben is jól látható – intellektuális fongantatását explicitté is teszi:

„*Sőt nem csal, leckét ad elmémnek,
Mert így lesz vége életemnek,

Mint a füst oszlik hirtelenül...*”

Ezzel is példázva, hogy semmilyen lírai formában nem fonódik egybe ily követhetetlen gyűrűzésben (mint a majd alább idézendő Mallarmé-szonettben a füst egymást kergető karikái) érzélem és gondolat. Minden igazán jó szonett „*leckét ad az elmének*”, miközben – és épp azzal, hogy – teljes emocionális lényünket felkavarja.

Baudelaire A PIPA című szonettje további csaknem pontosan egy századdal később keletkezett. Itt a Bermann által a szonett történetét végigkísérő „*repetition with a difference*”, a különbözőséggel kombinált ismétlés első pillanatban szembetűnő két motívuma: a verssor és a vallomás közvetettsége. A verssor az olasz szonettben ismeretlen (de legalábbis nem kanonizált), s a franciában (Baudelaire-nél magánál is) ritka nyolcas; a versben megszólaló hős maga a pipa: hasonló „*zsánerképet*” kapunk róla, mint Saint-Amand-nál vagy Faludinál magukról a költőkről, de ez a pipaportré mintha ugyancsak a költő arcát mintázná:

„*Író pipája vagyok én,
rajtam ki-ki láthatja szépen,
nézvén sötét kafferi képem,
hogy gazdám füstnyelő legény.*”
(Tóth Arpád fordítása.)

Itt ebben a személycserében tükröződik a modern költészet kezdeti személytelensége, az önmagunkon kívül állásnak az álcázását játszva voltaképpen a személyiség rejtettebb zugába bűvő pozíciója. A főszereplő itt is, mint Saint-Amand-nál, mint Faludinál: a füst. Az életnek ez a primitív, közkeletű metaforája. Amely azonban mindhárom költőnél a szonett drámai ambivalenciájában jelenik meg, a „*csömör*” és a „*remény*”, a „*vi-*

gasztalás” és a „megcsalás”, itt a „lomha bú” (a baudelaire-i *spleen* egyik válfaja) és a „balzsamnak bűvös kelleme” attribútumaival, melyek által közelebb kerül a modern „mesterséges paradicsomok”-hoz, önéltető és önáltató poklához. A fordulat verssora: „Tüzes szájamról sűrű háló” – már egyenesen átvezet negyedik szonett-példamondatunkhoz, a Mallarmééhoz.

*„Lélegzeted összeszedve
És lassan lehelve ki
Füstkarikát eregetve
Amely egymást kergeti*

*Némely jó szivart sugallhat
Mit vigyázva élvezel
Hogy tűz-csókjától a hamvat
Fény-gyűrű vállassza el*

*Igy ha ajkodon az ének
Szárnyas kara folszokik
Zárd ki belőle a tények
Hitvány földi köreit*

*Hogyha túl pontosra szabtatd
Széthull kósza irodalmaid”*

Itt már sem a költő, sem a pipa nem beszél – csak a *vers*. Eddig magunk előtt láttuk a hozzánk forduló „szóvivőt”: a mindennapi nyomorúsága földhözragadt gondjaival küszködő, ám azokat a bohémia füstjébe burkoló kóbor pikareszk legényt; a feltehetően pipatóriuma előtt biedermeier karszékében és társadalmi biztonságában merengő urat, aki előtt a „fustecske” kerengéséből felgomolyog a lét bizonytalansága; a modern „író”, akinek immár a lét állandó szorongásába „*lankadt szellemét*” kell – érezhetően futólag, „*mint a füst*” – „*bűvös kellemevel*” behálózni az „*élvezeti mérgek*” balzsamának. Mallarmé szonettjében már csak a költeményt halljuk, amely – önmagáról és önmagára vall, önmaga féltett autonómiájának, „homályosságának” védelmét látja a megfoghatatlanul kerengő füstkarikákban. Aki szerint „*a világ célja egy Könyv*”, az ezt a „*kó-sza*” (*vague*) irodalmat viszont a homályban gomolygó Világ síkjára forgatja vissza: egy olyan „világba”, amely „*törvényen kívül helyezte a költőt, s ezért a költő a törvény fölé helyezi önmagát*”. Baudelaire (egy másik, híres szonettjében, AZ ÖRVÉNY-ben „*a Számok és Lények honából*” szeretne kimenekülni; Mallarménak már a *Tényeket* („*le réel*”) kell kizárnia a világból, ha maga az autonóm emberi egyéniség – a szonettnek és a költészetnek e központi állandója – benne akar maradni.

Mallarmé modern szivardala (a „pipadal” modernizált változata) formai alakjában ugyancsak eltér mindhárom „elődjétől”. Nem állapítható meg (számomra), vajon két francia elődjére tudatosan visszautal-e (amit Bermann szerint „*a szonett legjelentősebb költői sosem mulasztanak el*”), Faludira bizonyosan nem utalhat: mégis olyan, mintha – az utóbbit is beleértve – mindegyiket visszhangozná valamilyen formában, az ismétlésnek és különbözőségnek abban a dialektikájában, amely virtuálisan a beláthatatlanul széterjedő szonettirodalmat mintha egyetlen hatalmas testvéri halmazzá s egyben ennek az egységnek történeti rendjét példázóvá avatná.

Mallarmé szonettje a költészetről szól – nem a szonetről. Mégis hozzátartozik – rejtett ars poetica voltában – az egész szonett-történet egyik legegységesebb tulajdonságához: a formai önreflexióhoz. Mert a szonett történetének egyik legtöbbet hangsúlyozott – és eléggé nem hangsúlyozható – leitmotívuma egy, jobb híján szólva, műformai nembeliségét magával a műformával reflektáló válfaj: a „szonett a szonetról”, a szonett témájú szonett, a szonett – vagyis önmaga – létrejöttét magával a létrejöttével kirajzoló, hol didaktikus, hol ironikus, hol ironikusan didaktikus, hol szimbolikus-allegorikus modorban megközelítő szonettfajta; az utóbbi két esetben magát a reflexiót is reflektálja, a szonettet előbb „a szonett szonettjévé”, majd a szonett szonettjét *valami másnak* a szonettjévé transzponálva át (ehhez áll legközelebb Mallarmé szonettje is).

Az első (ismert) ilyen szonett már a legelső (ismert) szonettek után csakhamar megjelenik: mihelyt az új műforma zárt szicíliai kútfőjéről megkezdődik sokszázados kiáradását felfelé, majd minden irányba, első – toszkánai – állomásán, ahol első kiteljesedése vár rá, Dante, Petrarca és Boccaccio háromkirályságával, már itt is van a szonett első szonettben írt *ars poeticája*, Pieraccio Tebalditól, a XIV. század elején. Ezt majd, szinte pontosan ugyanazzal a sorral kezdve, másolja át és másítja meg a francia Pierre Poupo, több mint két századdal később, a XVI. végén. Tegyük egymás mellé a két kezdő sort; az ismétlés fordítás nélkül is szembetűnő:

„Qualunque vuol sapor fare un sonetto”

„Qui veut faire un sonnet et qui veut le bien faire”

De a kettő között már a szintén szonett-aktivizált spanyol és portugál nyelvterületen is megszületik számos párjuk, többek közt a legnagyobbak, Camões vagy Lope de Vega tollán, de kisebbekén is, mint például a spanyol Diego Hurtado de Mendozaé, aki a szonett a szonetról alakzatot az udvarló-hódoló szonettel párosítja, mint első sorából is kitetszik:

„Pedis, reina, un soneto, ya le hago...”

(„Szonettel kérsz, úrnőm, meg is csinálom...”)

Így jutunk el aztán, A. W. Schlegelen és Goethén át, nem is csupán a nagy magyar honosító Kazinczyig és Kölcseyig, hanem egy Töltényi Szaniszlóig és Fenyéry Gyuláig is, tovább, más tájakra tekintve pedig Wordsworthig, Puskinig, a román Eftimiug. Érdekes módon, éppen a finnekél Oksanen, később Arvo Turtiainen „finn” melléknévvel látja el az elsők közt írt szonettjeit, s írt „magyar” szonettet Babits, Juhász Gyula s előttük több más kisebb jelentőségű költő. Az említett antológia címét pedig Babits SZONETTEK című szonetról szóló szonettjéből választottuk. Mint ahogy magyar költő hasonló tárgyú szonettjével is tetőzzük be munkánkat. A fiatalabb nemzedék jelentős költője, Várady Szabolcs ironikus TANSZONETT-je az egész modern költészetnek szóló *üzenet*. Önmagán – saját szonett-a-szonetról mivoltán – túl, lenyúl a „szabad” és „kötött” formáknak csakis a mi századunkban előállt egyszerre antagonisztikus és komplementer kapcsolatáig, ahhoz a máig tartó előérzetig, amely először Mallarmé korszakalkotó tanulmányában, a CRISE DE VERS-ben rezdült meg. Azzal, hogy mintegy a szonett – e fő-fő európai lírai hagyomány – folytatására való *képességet* tételezi fel az újabb keletű „szabad” költői eljárások használatának feltételül is.

Ebből (is) érthető lesz, hogy a kötött formák felbomlásának e modern időszakában,

minden kötött formák legkötöttebbje, a zártak legzártabbja indult új virágzásnak. S hogy maga a korszak – a szabad vers és a modern költészet korszaka – legnagyobb kezdeményezőinél éppen a szonett új térhódításával kezdődik. Baudelaire, Verlaine, Mallarmé, Rimbaud éppúgy elsősorban a szonett mestere, mint Gerard Manley Hopkins vagy Carducci, Rilke és a spanyol és latin-amerikai „modernisták” zóme, a magyar *Nyugal*-nemzedék s a minket körülvevő népek egyivású irányzatai. A romantika érzelmi és verbális áradását, retorikus parttalanságát, úgy látszik, éppen ebben a geometrikus vagy kristályszerű képződményben igyekeztek az új ihlet nevében a többértelműség, áttetszőség és sejtetés tömör meditációs tárgyává sűríteni. A legutóbbi időben pedig, a klasszikus és avantgárd „modernség” végén, ki tudja, hányadszor, megint előtérbe kerül.

Semmiképp sem egyetlen, de a számunkra legfontosabb példa rá a fiatalabb és legidősebb mai magyar költők egy jelentős részének szinte kizárólagos szonettkultusza. Amelynek paradox történelmi talaja éppen egy hosszú kulturális és irodalmi gáttrendszer lebomlása, az eszmei és stílusbeli tilalomrendszer alóli felszabadulás. A ülalmak hálózatának szétfoslása, úgy tetszik, nem az eddig tiltott szélsőséges szabadságok látványos tobzódását, hanem a költészet benső kútfejéhez való visszatérés *szabadságát* hozza magával. Hogy „látványos” nem hazai tanúságtétellel is szolgáljak: a francia költészet, ahol, az olasszal együtt, talán a leghosszantartóbb volt a szabad vers különféle formáinak szinte-egyeduralma, épp mostanában fordul saját szonettköltészetének (most derül ki) még mindig hézagosan ismert története felé (főként Jacques Roubaud kutatásai nyomán – lásd SOLEIL DU SOLEIL című antológiáját, 1990). Másrészt: a szovjet irodalom ízlés- és egyéb terrorja elől egyenesen a Nobel-díjig menekült Jozsif Brodskij – otthoni tiltott „beates” szabad versei után! – a *szabadsággal* együtt, legfőbb kifejezésformájául, ugyancsak a szonettet „választotta”.

A szonett kivételes belső kohéziójának, formai homogeneitásának tulajdonítható az is, hogy még elnevezése is minden nyelven megmaradt az eredetinel, illetve annak a különböző nyelvekhez illeszkedő változatainál. Valamint az is, hogy a világban íródott szonettek jelentős része vagy cím nélküli, vagy egyszerűen a nevét viseli címként, mintha csak azt közölné, hogy a szonettnek *szonett volta* a legfőbb információjú, első és legfontosabb olvasata, legpontosabb jelölője, értelmezője és minősítője. A szonett, egész történetén keresztül, külön *műformát* alkot, nem „műfajt” a lírán belül, mint az ugyancsak tartósan kialakult óda, elégia, dal, epigramma stb., s ez a műforma nem tartalmi, hanem formai sajátosságából alakul ki, amelyet az határoz meg, hogy *minden* „tartalom” – téma, hangulat, szemlélet és felfogás – *formájává* képes válni. A szonett nem elsősorban ilyen vagy amolyan témájú, hangulatú, felfogású stb. lírai költemény, hanem mindenekelőtt – szonett. Nemcsak egyes darabjai, még nagy terjedelmű és nagy fontosságú ciklikus gyűjteményei is e mivoltát hordozzák címükben, mint Shakespeare *szonettjei*, gyakran legfeljebb egy jelzővel vagy értelmezővel ellátva (Donne: SZENT SZONETTEK, Elizabeth Barrett-Browning: PORTUGÁL SZONETTEK, Ronsard: SZONETTEK HELÉNÁHOZ, Rilke: SZONETTEK ORPHEUSZHOZ, Wildgans: SZONETTEK EADHEZ, Becher: NAGY SZONETT-KÖNYV, Queneau: SZÁZEZERMILLIÁRD SZONETT, Vinicius de Moraes: A VÁLÁS SZONETTJE stb. stb.).

Holott a szó eredetileg csupán „dalt” jelentett. A latin *sonus*ból („hang”) alakított provanszál *sonnak* a kibontakozó újlatin *si* nyelven kicsinyítő képzővel ellátott *sonet* formájában. Ebből lett („a megnevesedett népnyelven”, ahogy Dante nevezi) az olasz *sonetto*, a spanyol-portugál *soneto*, az angol *sonnet*, a német *Sonett*. Dante a DE VULGARI

ELOQUENTIÁ-ban még latinra is visszaalakította, *sonulus-sonulum-sonitum* alakban. (Örök veszteség, mellesleg, hogy befejezetlen művének költészettani részében csak a *canzone* elemzéséig jutott el, a *ballata* és a *sonetto* tárgyalását a már el nem készült IV. könyvre kívánta hagyni. Ebből talán több fény derült volna a szonett eredetének máig felderítetlen útjaira.) Kísérlet is alig történt arra, hogy ezt az elnevezést valamelyik nyelven eredeti szóval helyettesítsék. Az egyik ilyen a holland nyomán született rövid életű német *Klanggedicht* és a Virág Benedek által alkotott *hangzatka*, amely pontos grammatikai megfelelése és bájos rokokó-nyelvújítási találatja ellenére sem tudott rövid időre sem meggyökerezni. A magyar szonett elnevezése a *soneto-sonet-szonett* vonal mentén alakult a maivá. Az elnevezés ilyen elterjedése is egyik jele vagy jelzése annak, hogy a szonett minden nyelven az összeurópai költészet terméke; inkább, mint bármely más versidom. Igazolja Sandra Bermann-nak azt a megcáfolhatatlan állítását, miszerint „nem lenne túlzás azt állítani, hogy a szonettnek, akként, ahogy először Petrarca, majd olasz követői népszerűsítették, minden más egyedi formánál nagyobb szerepe volt egy magas szinten egymással versengő s egyben egyívű tartozó európai irodalmi közösség létrehozásában”.

*

Itt, a vége felé járva, ideje, hogy végére járjunk a szonett keletkezésének is. A hálás utókor nagyon hálátlan is tud lenni. Még több évszázaddal e műforma megszületése után is Petrarcának tulajdonították létrejöttét. Holott még annak későbbi, „petrarkizáló”-ként kanonizált felfogása és gyakorlata sem egészen tőle származik. Már az is mintha együtt született volna a szonettel, éppoly készen, mint külső alakzata. Mindenesetre, nemcsak Petrarca, már előtte Dante és firenzei köre is a kerek egy századdal előbb, a szicíliai császári udvarban működött „első olasz (si) nyelvű költői iskolának” köszönheti ezt az egyik legfőbb kifejezési formáját, s magát az első köznyelvi olasz költészetet is.

A szonett – ebben minden komoly kutatója megegyezik – a XIII. század első évtizedeiben született, Itália legalsó csücskében, a Szent Birodalom legfélreesebb zugában, az oda visszavonult császár udvarában. Csakhogy ez a csücsök Itália leggőrogebb hagyományának vidéke; és ez a császár egy korát messze megelőző, korai felvilágosodott uralkodó, maga is tudós és költő, II. Hohenstaufen Frigyes, az első „reneszánsz uralkodó”. Amit az is mutat, hogy hármas pápai átokkal a fején húzódott ide. A szonett tehát születésében a guelf-ghibellin testvérharcoktól dúlt világban „csendítette” meg kristályos „hangját”, s hosszú időn át visszhangozza is maga megteremtette harmóniájában a sokféle e világi diszharmóniát. Ki csendítette meg először? Ugyancsak az általános mai felfogás szerint Giacomo (más írásmód szerint Jacopo) da Lentino (vagy Lentini) írta az első szonettet, akitől mindenesetre az ebből a körből fennmaradt szonettek döntő többsége származik. Ő az, akit később, a szicíliai költészetet elemezve, Dante is elsőként említ a DE VULGARI ELOQUENTIÁ-ban. Mások Piero della Vignára (latin nevén Petrus de Vineia) szavaznak, akitől azonban csak három szonettet ismerünk. Mindenesetre: Lentino már a petrarcai és petrarkizáló költészet egyik fő reneszánsz témáját és felfogását tárja fel: a paradicsomról szól, de azzal a szentségtörő csattanóval, hogy nem kíván nagyobb kegyelmet, mint hogy Donnáját lássa ott „gyönyörben tündökolvén”: „Egyedül ott fenn, tőle elhagyottan / mit énnekem a mennyek íze, títka!” (Rónai Mihály András fordítása.)

Bármily meglepő, ebben is teljesen fedi a valóságot Hugo Friedrich megállapítása, miszerint a szonett „már legrégebb példáiban is teljesen kiérlelt formájában lép elénk”. Abban a páratlan kettős specifikumában, hogy formája nem valami zenei forma derivátuma

(mint az antik metrikus formák, vagy a középkori himnuszok, motetták stb., vagy a népdalból kialakult dalformák), és hogy nem kialakult versalakok (-szakaszok) tetszés szerinti számú ismétlődéséből áll, hanem ugyanabban a rögzített kvantitásban és kvalitásban, egyetlen aszimmetrikus szimmetriában önmagát ismétli különböző reinkarnációin keresztül. Olyan vers-forma, amely *nem* „versforma”. Nem megszabott „kötött” sorok vagy strófák szabad, bárhol abbahagyható vagy vég nélkül folytatható egymásutánja: hanem egészében megszabott egység. Illetve (megint Hugo Friedrichet kell idéznem): „*Egyszerre egység és kettősség – szétbonthatatlan egység és egységet képező kettősség.*” Ebből a véglegesen megszabott formájából sosem vetköztethető ki. Ezért aztán irodalomtörténet, műfajelmélet, poétika, verstan stb. együtt sem találta meg mind ez idáig – bár sokszor kereste – azt a koordináta-rendszert, amelyben a szonett (rejtélye) másokkal társítható és megnyugtató módon elhelyezhető lenne. A szonett egyetlen „poétikai” kérdése voltaképpen ez a minden poétikai kategóriában elhelyezhetetlen mivolta. A szonett se nem „versforma”, se nem lírai „műfaj”: legfeljebb minden lírai műfajok műfaja. Olyan matematikai halmazhoz hasonlítható, amely önmagának egyetlen eleme. Szemben az újkori lírai költészet minden más formájával, amely az antik vagy népköltészeti hagyomány kettős nyomdokain, egyrészt különböző sor- és strófafajok, másrészt bizonyos témái-hangulati elemek szerint rendeződik. A poétikák legtöbbje meg is próbálja valamiként a strófaszerkezetek között tárgyalni a szonettet is. Nemcsak, mondjuk, Schlegel szonettfelfogása, hanem például az olasz verselés teljes rendszerezésére vállalkozó modern kutató W. Th. Elwert is; Horváth János legutolsó, 1951-es *RENDSZERES MAGYAR VERSTAN*-a is egyszerűen „*a nyugat-európai jövevény formák*” között, a különböző strófaszerkezetek rendjébe helyezi a szonettet, azzal az egyetlen különítő megjegyzéssel, hogy „*nemcsak egy strófának, hanem többstrófás egész költeménynek köti meg versalakját a szonett*”.

A lényeg azonban az, hogy *ilyen* versalak nincs több – legalábbis az európai líra fejlődésében. Azazhogy: a szonett kezdeteinél s kevéssel utána történtek ilyen további kísérletek. A *ballata* (vagy *ballade*), Villon kedvelt formája, a *rondeau* (vagy *rondó*) stb. ugyancsak igyekeztek egy egész vers szerkezetét meghatározni; de ezek az alakok (hozzájuk sorolható még sok más is, a *villanelle*, a *triolet*) se nem pattantak ki a szonett-hez hasonló tökéletességgel a költészet Minerva-fejéből, sem további útjukban nem sikerült hasonló módon megszilárdulniuk. Nem volt rá idejük. Önnön szerkezetük keménysége megközelítőleg sem bizonyult olyan időtállóknak, mint a szonetté. Nemigen tudták túlélni – vagy csak ritkán, elszórtan, mintegy stilizált alakban bukkanva fel olykor a későbbiekben – egy-egy történelmi és költői korszak, illetve stílus (mindenekelőtt a kora reneszánsz) köré. Míg a szonett évszázadok viharait visszahangozza, évszázadok költői stílusainak egész sorát veszi magára, varázslatosságában sértetlenül lábal (vagy gázol) át reneszánszon, barokkon, manierizmuson, klasszicizmuson, romantikán, szimbolizmuson, dekadencián és mind a számtalan modernizmusokon. A legnehezebb forma, és egyben olyan, amely a legkönnyebben illik a magát neki szánt költő keze alá. Mint Mörike szép szonettjében mondja, erdei délutánjait felidézve:

„S mikor a finom nép azt hiszi, tudja,
mint vesztegetik idejük a költők,
jobb lenne, hogyha irigykedve nézne.

*Mert a szonettek tarka koszorúja
szinte magától fűződik kezem közt,
még szemem belevész a messzeségbe.”*

Lehet, hogy elvonulva, mint egy sokkal régebbi erdei sétán, a XVI. századi szonettíró, Étienne de la Boétie írja: „később tudom meg így ezer baját koromnak”. De a szonettek mindenkori olvasója mégis minden korok „ezer bajával” szembesül.

✱

Érthető hát, hogy a szonett meghonosításával nemcsak a magyar Kazinczy kérkedett. Már harmadfél századdal előbb Joachim du Bellay is hasonlóképp büszke rá, hogy ő (és társai) voltak az első francia szonettisták. Nemcsak prózában (híres, A FRANCIA NYELV VÉDELME ÉS ISMERTETÉSE című munkájában), hanem versben, melynek címe: AZ IRIGY KÖLTŐK ELLENÉBEN. PIERRE DE RONSARD-NAK:

*„Az istenek kegye tette,
hogy az elsők közt legyek,
ki a szép olasz Szonettre
Anjou földön rálelek.”*

Egy másik helyen külön is hangsúlyozza: „Szeretném ezt megerősíteni előtted, Olvasó, ne-hogy azt híhesd, magamnak szeretném tulajdonítani mások találmányát.” Így a nagy (igazán újító) költő. Nem így azonban azok, akik ekkor, a XVII. század derekán, a francia szonett virágzásának teljében (mint máskor és máshol is annyian) e téren is nehezen viselhették el a nemzeti elsőbbség hiányát. A szonett annyira franciának tűnt fel – mint ahogy annyira spanyolnak a spanyolok, angolnak az angolok stb. számára. Az idegenből honosított virágzó újítást vagy meg kell fosztani idegen eredetétől, vagy el kell utasítani, mint „idegent”. Az „irigy költő” és a szűkkeblű nemzeti öntudat mindig így jár el. Ez a középszerűek, a saját érdem híján a nemzeti érdemekre (és érdekekre) hivatkozók mindenkori paradigmája. Guillaume de Colletet akadémikus költő, drámaíró (később a francia klasszikus drámát spanyol témával kezdeményező Corneille-nek is ádáz ellenfele), kritikus és még sok minden, 1668-ban kiadott TRAKTÁTUS A SZONETT-RŐL című – egyébként érdemes – poétikai művében szembeszáll Du Bellay eretnek nézetével, és tiszteletre méltó apparátussal igyekszik kimutatni, hogy Petrarca (mert hiszen még általánosan neki tulajdonították az úttörést) a provanszál, vagyis „francia” trubadúroktól tanulta a szonettet. Legfőbb hivatkozása azonban, hogy Dante és Petrarca maga is vallja, mennyit köszönhet a provanszál költészetnek, bár más tekintetben tény, érvként mégsem állja meg a helyét. Provanszál nyelven sosem írtak szonettet (legalábbis nem maradt fenn ilyen, s nem is mutat erre semmi); viszont, mint már láttuk, Petrarca sem az első olasz költő, aki szonettet írt; legfeljebb az, aki először vitte világirodalmi rangig a szonettet. De hát, mint Valéry írja, „a legnagyobbaknak, sőt még a legszentebbeknek is szükségük van elődökre”.

Mindez egyszerre tanúskodik a javíthatatlan emberi (nemzeti) elkülönülés sokszor torz természetéről, valamint a szonett „különösségéről”, kivételes helyzetéről minden más költői formához képest. Sajátos „önértékéről”, amely keletkezését és hosszú pályafutását minden vonatkozásban jellemzi. S az eltulajdonítási kísérletek – melyeknek komplementer megnyilvánulása az ugyancsak felmerülő elidegenítési kísérletek sora

– ugyancsak visszatérő kísérői a szonett történetének. A már eddig is említett szonettviták és szonett háborúk, melyek mindig az adott irodalom éppen időszerű összproblémája fölött törnek ki, látszólag egy „műforma” keretein belül.

Érintettük már a francia, német, magyar villongásokat. Nem kerülhetjük meg az időben talán legelsőket, azért sem, mert éppen ennek lett legnagyobb kihatása a modern költészetre, s mert – akárcsak a magyar „háború” esetében – nem a középszerű konzervatívok és a zseniális újítók frontja mentén bontakozott ki, hanem egyformán zseniális kortársak között. A líraproblémák társadalmi vetületei sokszor igencsak drámai alakot öltenek. „*A homályosak és az egyszerűek heves és mulatságos szonettcsatákat vívnak, s a harc gyakran drámaivá és csaknem mindig tisztességtelenné fajul*”, mondja róluk Lorca. Itt az „írgy” költőtárs (különös egybehangzással, García Lorca is ezzel a jelzővel illeti a támadót, mint Du Bellay fent említett versében láttuk), Francesco Gómez de Quevedo y Villegas, a spanyol barokk ugyanolyan teremtő géniusza, mint a megtámadott Luis de Góngora y Argote. A viszálynak még a magánéletben is csúnya konfliktusai támadnak. Az elszegényedett öreg Góngorát házából is, melyben hosszú idő óta élt, éppen ellensége, Quevedo forgatja ki; ami a költő nem sokkal ezután bekövetkezett halálához is hozzájárulhatott. Góngora ettől kezdve hosszú időre háttérbe szorul, igazi helyét átveszi a róla elnevezett *góngorismo*, amely Európa jó részében a kiagyalt, „ért-heteden”, „spekulatív”, szélsőségesen „intellektuális” költészet csúfneve lesz. A pangás után egyszerre magasba lendülő modern spanyol költészet, az akkor megjelenő fiatalok, elsősorban a három „nagy”, Lorca, Alberti és Jorge Guillén műve, kezdő „neonépies” irányzatuk után, a 20-as évek végén Góngora elsőprő hatású újrafelfedezésével teljeseedik ki. A XVII–XVIII. századi pejoratív „góngorismo” most „baroquismo”-ként e tündöklő fiatalok jelszavává és emblémájává válik. A zászlót Lorca A KÖLTŐI KÉP DON LUIS DE GÓNGORÁNÁL című tanulmánya bontja ki. Itt nem kevesebbet mond, mint hogy „*Góngorát még Cervantesnél is inkább lehet nyelvünk atyjának nevezni... A spanyol nyelv előtt új távlatok tárultak fel*”. Lorca a legboszorkányosabb módon szolgáltat elégtételt Góngorának, mikor Quevedo – természetesen szonettben írt – gúnyversét, tehát a karikatúrát, a leleplezni szándékozó pastiche-t, ezzel a felkiáltással idézi: „*Micsoda ünnepe ez színnek és zenének a spanyol nyelvben! Ez Don Luis de Góngora tolvajnyelve. Ha Quevedo ma látná, hogy milyen dicsőhimnuszt zeng ellenségéről, a kasztíliai síkság Torre de Juan Abad-i vastag és izzó bánatába húzódna vissza.*” Quevedo szonettjét, amely Lorca interpretálásában az elvarázsolásnak ezen a metamorfózisán megy keresztül, András László fordításában idézem, azzal a jegyzettel együtt, melyet a fordító fűz hozzá: „[A szonettet] a szó szerinti fordítás nagy fontossága miatt és a magyar műfordítói gyakorlattól eltérően, rímtelenül adjuk vissza.” (Ami sajnálatos ugyan, mert Góngora – és az őt csúfoló Quevedo – „góngorizmusának” a keresett, bravúros rímelés is szerves tartozéka; de a fordítás rendkívüli nehézségeit tekintve, érthető.) Ezért is, itt – a vers címe után csak második négyesorosát idézzük:

RECEPT SOLEDADOK GYÁRTÁSÁRA

 „Többé-kevésé, ha nem, felbiborlás,
 semlegesség, tipor, magaslik, elme,
 zenget, kamasz, hivalgó, kiszolgáltat,
 hárpia, jelszó, máglya, meghüisit.”

Mi lesz ebből három évszázad múltán Lorcánál, A SÖTÉT SZERELEM SZONETTJEI-ben! A békává varázsolt költő-királyfiakat csak más költő-királyfiak csókja tudja visszavarázsolni. S az elfeledett szonetteket az azokat magukba varázsoló újabb szonettek.

(Arra itt már csak egy mondatnyi hely jut, hogy csaknem ugyanez történik ugyan-csak e század harmincas éveiben az angol költészetben. Az angol barokk legnagyobb szonettköltője, John Donne, hosszú lappangás, majd nem elfeledettség után egyszeriben a modern angol líra, Eliot és társai legfőbb ihletőjévé válik. A modern angol költészet „atyjának” lehet nevezni Donne-t is, ahogy Lorca a modern spanyol költészetben szó szerint ennek nevezi Góngorát.)

Giordano Bruno „a filozófia varázsképletét” „az ellentétek egybeesésében” fedezi föl. Talán azért lehetett a szonett egyik mestere is, mert a szonett is ilyen varázsképletre épül. Azt mondhatjuk, nyolcszáz év óta az újkori Európa „a szonett által homályosan” szemléli önmaga „egybeeső ellentéteit”. És persze, a szonett világosságában is.

Ezért nem elég, ha az antológia címét Babits gyönyörű szonettjének egyik sorából kölcsönöztük:

„Szonett, aranykulcs, zárd el szívemet...”

Mert hátha ez a kulcs, ez az aranykulcs mégsem csak zárásra való. Forgassuk meg – hátha nyitni is lehet vele. Hiszen Wordsworth meg – ugyancsak szonettben – azt mondja Shakespeare szonettjeiről:

„Shakespeare e kulccsal megnyitotta szívét...”

Hátha nekünk is sikerül. Hiszen a két költői állítás éppen „az ellentétek egybeesésének” csillagállásában ragyog fel. Nem hazudolja meg egymást – egymás igazát erősíti. A bennünk élő kettős igazság- és költészetigényt mutatja fel. Az egyén létének kettős imperativusát: amely egyszerre titok és vallomás, magunkba fordulás és kitárulkozás.

Bertók László

A VADÁSZ NEHÉZ, NEM A NYÚL

Ekkora súly. Ekkora súly.
Más ekkora súllyal röpül.
Tele csillagokkal az úr.
Az úr a pokolban is úr.

A vadász nehéz, nem a nyúl.
Mért csak a száj? Mért csak a fül?
Az a golyó, hogy istenül?
Az a titka, hogy nem tanul?

Nyafogni, futni, messze, túl?
S ahogy vele tágul a zűr?
Ha tetszik, ha nem, beleül.
Maga van, akárhova nyúl.

És nincs is fölül meg alul.
Csak leng rajta valami tüll.

HOGY BELEHALT, AZ HOVA VISZ?

Ha ölébe hullik, nem is.
Csak tapogatja, vacakol.
Mintha minden ujja hamis.
Mint aki elfeledte, hol.

Alig jut szóhoz, hogyha szól.
De amit mond, abba se hisz.
Úgy fekszik le, hogy csomagol.
Úgy ébred föl, hogy csupa víz.

Hogy belehalt, az hova visz?
Meddig ér a saját pokol?
Egy korty nyál? Vagy egy korty kumisz?
Semmi más, csak protokoll?

S most tényleg övé, hogyha jól?
Most nem neki szól a fityisz?

ÉS SEMMIT SEM AKAR, CSAK ÁT

Most így ír verset, hogyha ír.
És fél, mert vádolja magát.
És egyre több lesz a papír.
S ugyanaz marad a világ.

És semmit sem akar, csak át.
Csak úton lenni, mint a hír.
Egy kis sót, egy kis paprikát.
S hogy ne ússzon rajta a zsír.

Aztán úgyis jön a radír.
Kinyitnak a patikák.
Az mar nagyobb, aki bír.
Az jajgat, akit húz az ág.

S milyen kevés, amit bevált.
Mily égető arcán a pír.

Kántor Péter

NEW YORK CITY LINES

1 (token) Az, hogy egyedül vagyok,
nem jelenti, hogy egyedül vagyok.
Erre tanúim vagytok mindannyian.

Az, hogy nem kutatok semmit,
nem jelenti, hogy nem kutatok semmit,
ha nem is kutatok semmit.

Az, hogy hideg van és sötét van,
és nem megyek sehova,
nem jelenti, hogy hideg van és sötét van,
és nem megyek sehova.

Mint ahogy mikor nincs hideg és nincs sötét,
és megyek valahova,
az se jelenti feltétlenül,
hogy nincs hideg és nincs sötét,
és megyek valahova.

2 (mi van itt) Van itt
repülőgép, léghajó, helikopter,
házerdő – magasból sírkövek,
négy mosolygó doorman,
számtalan kutya, kisgyerek,
ugató sziréna, yellow cab,

kínai kifőzde,
koreai salátabár,
Isten háza,
Mike a Greenwich Avenue-n,
a White Horse a 8. Avenue-n,
a caribi vendéglő a kék szemű macskával.
Madár – az itt nincs.

3 (local) Kis szürke molett hölgy a sínek között,
a fal mellett,
ijedten iszkol a férfitekintetek elől,
meg-megáll, ki-kikukkant –
egy eltévedt patkány keresi a társait.

4 (szeptemberi nap) A 8. Avenue és a 14. utca sarkán
egy férfi keresztben fekszik az utcán.
Mindennap ezt csinálja,
mindennap várja, hogy kisüssön a nap a felhők mögül,
és amikor kisüt, és rásüt a térdére,
akkor jó. Jobb. Szeptemberi nap.

5 (fél térden) Ott térdelt a metrókocsiban,
az ajtó előtt,
szóké, kék kempingatyában,
fél térde alatt egy félig üres műanyag üveg.
Ki kellett kerülni.

Fogadalmat tett, hogy fél térden?
vagy csak sportból?
volt nála egy hosszú partvisnyél,
azzal, mint egy dárdával,
megcélzott hol ezt, hol azt.

Lehet, hogy küldetése volt.
Lehet, hogy biztatásra vágyott.
Egy jó szóra.
Senki se szólt egy jó szót.
Átszálltam egy másik kocsiba.

6 (Sharons) Felhívtam Sharont, és beszéltem vele sokáig.
Jó volt, nem éreztem semmi görcsöt a telefonban.
Csak amikor kiderült, hogy nem az a Sharon, hanem egy
másik.

Akkor rágyújtottam egy cigarettára.
Aztán még egyre.
Egyik cigaretta mint a másik.
Egyik Sharon mint a másik.

- 7 (számolunk) Én számolom a napokat,
te számolod a napokat,
a napok számolnak minket.
Szeptember 30. Hétfő.
- 8 (fekete) Fekete babák egy bababoltban.
Mindenük fekete.
Azért ez túlzás.
Ez azért túlzás.
- 9 (vasárnap) Találkoztam egy emberrel,
aki azt mondta, hogy nem akar semmi mást,
mint gyönyörű verseket írni.
Vasárnap volt.
Egy rút kis buldogot sétáltatott a gazdája.
Kényelmetlenül éreztem magam, fészkelődtem.
Azt mondta még: az egész délelőttje mosással ment el.
- 10 (mama) Mama, vegyél nekem biciklit!
vegyél nekem görkorcsolyát!
és ha hazamegyek innen,
vegyél nekem egy Central Parkot!

Sylvia Plath

BEAVATÁS

Kishonthy Edina fordítása

Olyan sötét és meleg van ebben a pincében, mint egy dunsztosüvegben, gondolta Millicent, miközben szeme hozzászokott a különös félhomályhoz. A csönd pókhálótól volt puha, és a kőfalba magasan vágott kicsi, négyszögletes ablakon át beszüremlett az októberi telihold halványkék fénye. Millicent már látta, hogy egy farakáson ül, a kazán mellett.

Hátrasimította a haját. Kemény és ragacsos volt a tojástól, amit nemrég törtek szét a fején, mikor bekötött szemmel térdelt a leányszövetség oltára előtt. Egy ideig csend volt, majd hallotta a halk reccsenést, és érezte, hogy a hideg, nyúlós tojásfehérje szétterül a fején, és lecsorog a nyakán. Valahonnan elfojtott nevetést hallott. Mindez hozzátartozott a szertartáshoz.

Aztán a lányok megfogták, és továbbra is a kendővel a szemén Betsy Johnsonék házának folyosóin a pincébe vezették, és rázárták az ajtót. Egy óra múlva érte jönnek, akkor vége lesz a Patkánypernek: elmondja, amit el kell mondania, és hazamegy.

Ez az éjszaka volt ugyanis a nagy finálé, a tűzpróba. Nem férhetett hozzá kétség, hogy bekerül. Egyetlen esetről sem tudott, hogy valakit meghívtak a gimnáziumi leányszövetségbe, és ne felelt volna meg a beavatáson. Az ő esete azonban egészen más lesz. Erről gondoskodni fog. Pontosan nem tudta volna megmondani, mi készítette a lázadásra, de az biztos, hogy volt valami köze Tracyhez és a hangamadarakhoz.

Melyik lansingi gimnazista lány ne szeretne most a helyében lenni?, gondolta vidáman Millicent. Melyik lány ne szeretne a kiválasztottak között lenni, még ha ez öt napig tartó beavatással jár is iskola előtt és után, amely péntek éjjel éri el csúcspontját és végét, mikor a Patkányperben felavatják az új lányokat. Még Tracyt is elfogta a sóvárgás, mikor meghallotta, hogy Millicent egyike az öt meghívott lánynak.

– Semmi sem változik köztünk, Tracy – mondta neki Millicent. – Eztán is mindig együtt leszünk, úgy, mint eddig, és jövőre biztos te is bekerülsz.

– Tudom, de akkor is – szölt Tracy halkán –, meg fogsz változni. Talán észre se veszed. Semmi sem marad változatlan.

Csakugyan, gondolta Millicent. Milyen borzalmas is volna, ha az ember nem változna... ha arra volna ítélve, hogy élete hátralévő részét az előző évek szürke, félnék Millicentjeként élje le. Szerencsére minden változásban, fejlődésben, mozgásban van.

Tracyre is sor kerül. Majd elmeséli Tracynek azt a sok hülyeséget, amit a lányok mondtak neki, és Tracy is megváltozik, mert belép a bűvös körbe. Majd ő is megismeri a rituálét, ahogy a múlt héten Millicent.

– Először is – mondta az öt jelöltnek Betsy Johnson, a leányszövetség virgonc, szöke titkára, mikor múlt hétfőn az iskolai menzán ücsörögtek néhány szendvics mellett –, először is mindenkinek lesz egy nővére. Ő parancsol nektek, és azt kell tennetek, amit mond.

– Ne felejtétek el, amit a feleselésről és a mosolygásról mondtunk – szölt közbe Louise Fullerton nevetve. Louise a gimnázium másik kitűnősege volt, csinos, barna hajú, sötét bőrű lány, a diáktanács elnöke. – Csak akkor szólalhattok meg, ha a nővéretek kérdez tőletek valamit, vagy azt parancsolja, hogy beszéljetek valakivel. És nem mosolyoghattok, bármennyire szeretnétek.

A lányok idegesen nevettek. Megszólalt a csengő, jelezve a délutáni órák kezdetét.

Jó mulatság lesz, gondolta Millicent, amint kivette könyveit a fiókjából, és izgalmas újdonság: hozzátartozni egy szoros közösséghez, a lansingi gimnázium krémjéhez. Ez persze nem iskolai szervezet. Sőt, Mr. Cranton, az igazgató egyenesen be akarta tiltani az egész beavatást, mert úgy gondolta, nem demokratikus, és zavarja az iskolai munkát. De nem tehetett ellene semmit. A lányoknak öt napig nem volt szabad festeni magukat és becsavarni a hajukat, amit persze mindenki észrevett, de hát mit tehettek ez ellen a tanárok?

Millicent leült az asztalához a tanulószobában. Holnap büszkén, nevetve, rúzs nélkül jön iskolába, vállig érő, kibontott, sima hajjal, és mindenki tudni fogja, még a fiúk is, hogy a kiválasztottak egyike. A tanárok tanácstalanul mosolyognak majd, s talán azt gondolják: szóval most Millicent Arnoldot szűrták ki. Nem gondoltam volna.

Egy-két évvel ezelőtt tényleg nem sokan gondolták volna. Millicent már régen várta, hogy befogadják, régebben, mint mások. Mintha már évek óta ülne egy pavilonban, kizárva a táncteremből, és csak bámulná az ablakon át a terem csillogó belsejét, ahol a fény tiszta, és a levegő olyan, mint a méz, nézné sóvárogva a vidám párokat, ahogy keringőznek a soha véget nem érő zenére, nevetgélnek kettesével vagy csoportokban, és senki sincs egyedül.

De most végre, egy hétig tartó harsonaszó és vigasság közepette eleget tesz a meghívásnak, és a „Beavatás” jelzetű főbejáraton át belép a bálterembe. Felkapja bársonyszoknyáját, selyemuszályát vagy valami hasonlót, amit a kitagadott királylányok viselnek a mesékben, és elfoglalja jogos birodalmát... Megszólt a csengő, a szünet végét ért.

– Várj, Millicent! – Louise Fullerton jött mögötte, Louise, aki mindig olyan kedves volt hozzá, előzékeny, és már a meghívás előtt is sokkal barátságosabb, mint a többiek.

– Figyelj csak – Louise utolérte, együtt mentek a folyosón latinra, a következő órájukra –, van valami dolgod ma iskola után? Szeretnék beszélni veled a holnapi napról.

– Rengeteg időm van.

– Akkor találkozzunk a társalgóban osztályfőnöki óra után, és elmegyünk a presszóba vagy valami.

Ahogy Louise mellett sétált a presszó felé, Millicentet a büszkeség hulláma öntötte el. Mindenki láthatta, hogy ő és Louise a legjobb barátok.

– Tudod, annyira örültem neki, hogy megszavaztak – mondta Louise.

Millicent elmosolyodott.

– Egészen lázba hozott a meghívás – vallotta be –, csak azt sajnáltam, hogy Tracy nem jutott be.

Tracy, gondolta. Ha létezik olyan, hogy „legjobb barát”, Tracy volt az ebben az évben.

– Igen, Tracy – mondta Louise. – Helyes lány, fel is vették a listára, de... a végén három fekete golyót kapott.

– Fekete golyó? Az meg mi?

– Hát, elvileg nem volna szabad elmondanom egy kívülállónak, de mivel a hét végére már úgymint tag leszel, nem hiszem, hogy ártanék veled. – Már a presszónál jártak.

– Szóval – magyarázta halkán Louise, miután elhelyezkedtek egy bokszt bizalmas magányában – minden évben egyszer a leányszövetség összeírja az összes lányt, akinek a tagsága szóba jöhet...

Millicent lassan szürcsölte a hideg, édes italt, a fagyaltot az alján a végére hagyta. Figyelmesen hallgatott, Louise folytatta: – ...és aztán tartunk egy nagy összejevetelt, ahol felolvassuk a lányok nevét, és mindet egyenként megtárgyaljuk.

– Igen? – kérdezte Millicent gépiesen. Furcsa volt a hangja.

– O, tudom, mit gondolsz most – nevetett Louise. – De az egész egyáltalán nem olyan szörnyű. Igyekeznek mellőzni a rosszindulatú pletykát. Egyszerűen sorra vesznek minden lányt, és megbeszélik, ki miért tartja vagy nem tartja alkalmasnak a klubba. Aztán jön a szavazás. Három fekete golyó kizár egy lányt.

– Megkérdezhetném, mi történt Tracyvel? – mondta Millicent. Louise nevetése kicsit kelleetlenül csengett.

– Hát, tudod, milyenek a lányok. Figyelnek az apróságokra. Úgy értem, néhányan úgy gondolták, hogy Tracy *túlságosan* különböző. Talán javasolhatnál neki egypár dolgot.

– Például?

– Például azt, hogy ne jöjjön térdzokniban az iskolába, vagy ne hordja abban az ócska táskában a könyveit. Tudom, ez nem hangzik valami nagy dolognak, de az ilyenek választják el egymástól az embereket. Te is tudod, hogy egyetlen lansingi lány sem venne térdzoknit, még farkasordító hidegben sem, és az az iskolatáska is olyan gyerekes.

– Tényleg – mondta Millicent.

– Ami a holnapi napot illeti – folytatta Louise –, Beverly Mitchell lesz a nővéred. Figyelmeztetek: ő a legkeményebb, de ha rendben mennek a dolgok, ez annál nagyobb dicsőség lesz rád nézve.

– Kösz, Lou – mondta Millicent hálásan, és azt gondolta, hogy mindez nem is olyan vicces. Ez a középkori kínvallatás rosszabb, mint egy hűségpróba. Mit kell egyáltalán bizonyítanom? Hogy képes vagyok arcizomrándulás nélkül parancsokat teljesíteni? Vagy egyszerűen csak élvezik, hogy ugráltathatnak minket?

– Tulajdonképpen csak egyre kell vigyáznod – mondta Louise, miközben fagyaltja maradékét kanalazta –, hogy nagyon alázatos és engedelmes legyél, mikor Bevvél vagy, és csak azt tedd, amit ő mond. Ne neved, ne beszélj vissza, és ne próbálj viccelődni, mert Bev annál jobban megnehezíti a dolgodat, és hidd el, ehhez aztán igazán ért. Fél nyolckor legyél nála.

Millicent ott is volt. Megnyomta a csengőt, és leült a lépcsőre, úgy várta Bevet. Pár perc múlva nyílt az ajtó, és megjelent Bev, komoly arccal.

– Állj fel, pocok – parancsolta Bev.

Volt valami a hangsúlyában, ami nem tetszett Millicentnek. Már-már rosszindulatú volt. És a „pocok” megnevezést is olyan kellemetlenül személytelennek érezte, még akkor is, ha minden beavatandó lányt így hívtak. Megalázó volt, mintha egy számot adtak volna neki. Az egyéniség megcsúfolása. Lázadás öntötte el.

– Azt mondtam, állj fel. Süket vagy?

Millicent felállt, s nem mozdult.

– Befelé a házba, pocok. Ágyazz be, és rakd rendbe a szobámat az emeleten.

Millicent némán ment fel a lépcsőn. Megtalálta Bev szobáját, és elkezdett beágyazni. „Milyen abszurd helyzet”, gondolta magában mosolyogva, „hogy ez a lány úgy parancsolgat nekem, mint egy szolgának.”

Bev hirtelen az ajtóban termett.

– Tüntesd el azt a mosolyt az arcodról – kiáltott rá.

Úgy látszott, van valami ebben a kapcsolatban, aminek a fele se tréfa. Bev szemében, Millicent egészen biztos volt benne, a hatalommámor kemény, fényes szikrája villant.

Útban az iskola felé Millicentnek, tíz lépéssel mögötte, Bev könyveit kellett cipelnie. Mire a presszóhoz értek, már a lansingi fiúk és lányok sokasága várta a parádét. A többi jelölt is ott volt, úgyhogy Millicent megnyugodott. Most már nem lehet olyan rossz, hiszen nincs egyedül.

– Mit csináltassunk velük? – kérdezte Betsy Johnson Bevtől. Aznap reggel Betsy „pocok”-jának egy ócska, színes napernyővel kellett átsétálnia a téren, s közben a *Min-dig szivárványt kergetek* című dalt énekelni.

– Én tudom – mondta Herb Dalton, a jóképű kosárlabda-kapitány.

Bev szembetűnő változáson ment át. Egyszeriben nagyon lágú és csábos lett.

– Te nem mondhatod meg, hogy mit csináljanak – mondta Bev mézesmázos hangon. – A férfiaknak ebbe nincs beleszólásuk.

– Oké, oké – nevetett Herb, és hátralépett, úgy téve, mintha egy ütést védene ki.

– Kezd késő lenni – jött oda hozzájuk Louise. – Mindjárt fél kilenc. Legjobb lenne, ha az iskolába vezényelnénk őket.

A „pocok”-nak charlestonlépésben kellett az iskoláig menni, és mindegyiknek meg kellett próbálnia túlénekelni a másik négyet a saját dalával. Az iskolában persze nem lehetett hülyéskedni, de még ott is érvényes volt az a szabály, hogy az órán kívül

és ebédszünetben nem beszélhetek fiúval... sőt még iskola után sem. A leányszövetség tagjai ezért beszervezték a legnépszerűbb fiúkat, hogy menjenek oda a „pockok”-hoz, és hívják őket randevúra, vagy próbálják őket szóra bírni, és a pocok néha úgy meglepődött, hogy mielőtt észbe kapott volna, elkezdett beszélni. A fiú ezt jelentette, a lány pedig rossz pontot kapott.

Mikor Millicent délből fagyaltért állt sorba az ebédlőpultnál, Herb Dalton elindult felé. Millicent már azelőtt észrevette, hogy a fiú megszólította, de gyorsan lesütötte a szemét, és azt gondolta: túl előkelő, túl barna és mosolygós. Én pedig túl sebezhető vagyok. Éppen vele kellene vigyáznom?

Nem szólok semmit, gondolta, csak kedvesen mosolygok.

Kedvesen, némán Herbre mosolygott. Herb válaszvigyora csodás volt. Egész biztosan több, mint amennyit a kötelesség diktált.

– Tudom, hogy nem szólhatsz hozzám – mondta Herb nagyon halkán. – De klasszul viselkedsz, a lányok is ezt mondják. És nekem tetszik a hajad így, egyenesen.

Bev közeledett feléjük, piros ajkán számító mosollyal.

– Miért a pockokra vesztegeted az idődet? – trillázta vidáman. – Lakat van a szájukon.

Herbnek azonban még volt egy dobása búcsúzóul. – De ez a lány olyan vonzóan hallgat.

Millicent mosolyogva ette a fagyaltját a pultnál Tracyvel. A kívülállók, mint Millicent is eddig, általában gyerekes bohóckodásnak tartották a beavatást, és gúnyolódtak rajta, de csak azért, hogy elrejtsek titkolt irigységüket. Tracy azonban megértő volt, mint mindig.

– Azt hiszem, Tracy, a mai este lesz a legszörnyűbb – mondta Millicent. – Úgy hallok, a lányok busszal átvisznek minket Lewistonba, és a téren fognak szerepeltetni.

– Vedd fel a fapofát – javasolta Tracy. – De magadban ne vess, ahogy csak tudsz.

Millicent és Bev már a többi lány előtt elment a busszal. A Lewiston térig vezető úton végig állniuk kellett. Látszott, hogy Bevet nagyon dühíti valami. Végül megszólalt:

– Ma az ebédnél Herb Daltonnal beszéltem.

– Nem – mondta Millicent őszintén.

– De én láttam, hogy rámosolyogtál. Ez majdnem ugyanolyan rossz, mintha beszélgetél volna vele. Ügyelj rá, hogy ne forduljon elő még egyszer.

Millicent hallgatott.

– Még van egy negyedóránk – mondta aztán Bev. – Azt akarom, hogy menj végig a buszon, és kérdezd meg az embereket, mit ettek reggelire. De jól vigyázz: nem mondhatod meg, hogy ez beavatás.

Millicent végignézett a zsúfolt buszon, és hirtelen hányingere lett. Hogy fogom megtenni, gondolta, hogy menjek oda ezekhez a kőkemény arcú emberekhez, akik ridegen bámulnak ki az ablakon?...

– Hallottad, pocok.

– Elnézést, asszonyom – mondta Millicent udvariasan egy nőnek, aki a legelső ülésen ült. – Felmérést végzek. Meg tudná mondani, mit eszik reggelire?

– Hát... ööö... csak narancsdzsúsz, pirítóst és kávé – mondta az asszony.

– Köszönöm. – Millicent odament a következőhöz, egy ifjú üzletemberhez. Ő tükörtojást és pirítóst evett, és hozzá kávé ivott.

Mire Millicent a busz végére ért, mindenki mosolygott rá. Nyilvánvalóan látják,

gondolta, hogy ez valamiféle beavatás. Végül már csak egy férfi maradt, aki a hátsó ülés végében ült. Kicsi volt és vidám, és pirosposzsgás, ráncos arca sugárzó mosolyba terült szét, amint Millicent közeledett felé. Barna kabátjában, erdőzöld nyakkendőjével úgy festett, mint egy manó vagy egy víg kobold.

– Elnézést, uram – mondta Millicent mosolyogva –, felmérést végzek. Mit eszik reggelire?

– Hangamadár-szemöldököt pirítóson – hadarta a kis ember.

– *Micsodát?* – kiáltott fel Millicent.

– Hangamadár-szemöldököt – magyarázta a kis ember. – A hangamadarak a mitológiai pusztákon élnek, egész nap repkednek, és vadul, édesen dalolnak a napba. A színük égővörös, és nagyon finom a szemöldökük.

Millicent elnevette magát. Csodálatos volt, hogy egyszeriben ilyen összetartozónak érezte magát egy idegennel.

– És ön is mitológiai?

– Nem egészen – válaszolta a kis ember –, de remélem, egyszer még az leszek. Mitológiai lenni csuda jót tesz az ember önbecsülésének.

A busz bevágódott a megállóba; Millicent sajnálta, hogy ott kell hagynia a kis embert. Szerette volna tovább kérdezgetni a hangamadarokról.

És Millicent attól kezdve egyáltalán nem érezte kínosnak a beavatást. Vidáman járta végig a Lewiston tér boltjait, törött kekszet és mangót kért, és csak nevetett magában, mikor az emberek először értetlenül bámultak, aztán felderültek, és úgy válaszoltak bolond kérdéseire, mintha teljesen komolyan gondolná őket, és mintha valami tekintélyes személy volna. Annyi ember él tokba bújva, de a kedves érdeklődésre felnyílnak, és csodálatosan kitárulkoznak. Miért is kellene belépnie egy klubba ahhoz, hogy kapcsolatba kerüljön más emberi lényekkel?

Egy délután Millicent és Liane Morris, szintén egy beavatandó lány, arról beszélgetett, hogy milyen lesz, ha már bevették őket a leányszövetségbe.

– Ó, én tudom – mondta Liane –, a nővérem tagja volt, mielőtt két éve leérettségi-zett.

– Tulajdonképpen mit csinálnak ebben a klubban? – érdeklődött Millicent.

– Hát hetente egyszer gyűlést tartanak... felváltva rendeznek vendégséget...

– Szóval ez csak amolyan exkluzív baráti kör...

– Azt hiszem... bár ez egy kicsit furcsa megfogalmazás. De az biztos, hogy növeli a lány presztízsét. A nővérem elkezdett járni a futballcsapat-kapitánnyal, miután bekeült. Nem rossz, én mondom.

Nem, tényleg nem rossz, gondolta Millicent, amint a Patkányper reggelén az ágyban heverészett, és az eresz alatt csiripelő verebeket hallgatta. Herbre gondolt. Akkor is olyan kedves lett volna, ha nem viseli magán a leányszövetség jegyeit? Járna-e vele (ha ugyan járna) csak önmagáért, minden megkötés nélkül?

Volt még egy dolog, ami zavarta. Hogy ő bejut, Tracy meg kint reked. Mert ez már csak így van. Millicent tanúja volt jó néhány ilyen esetnek.

Odakint a verebek még mindig csiripeltek, és ahogy feküdt az ágyban, Millicent maga elé képzelte őket: fakó szürkésbarna madarak raja, egyik olyan, mint a másik, mind egyforma.

És akkor, miért, miért nem, a hangamadarak jutottak az eszébe. A puszták fölött szárnyalnak, énekelve és rikoltozva járnak be az égbolt hatalmas tereit, alábuknak és felroppennek, büszkén erejükre, melyet szabadságuk s magányuk ad nekik. Millicent ekkor döntött.

Betsy Johnson pincéjében, a farakáson ülve, tudta, hogy győztesen került ki a tűzpróbából, az egyéniségnek ebből az égetőkemencéjéből, mely után kétféle győzelem várt rá. A könnyebbik az lett volna, hogy királylányi koronájával együtt megkapja egy válogatott társaság címkéjét is. A másik győzelem nehezebb volt, de tudta, hogy arra vágyik. Ez nem afféle arisztokratikus különválás volt. Egyszerűen rájött, hogy más út is vezet abba a fényektől ragyogó, emberekkel és étellel teli táncterembe.

Nehéz lenne ezt ma este elmagyarázni a lányoknak, de később majd elmeséli Louise-nak, hogy is volt az egész. Hogyan bizonyított valamit a maga számára azzal, hogy mindent végigcsinált, még a Patkányt is, és aztán úgy döntött, hogy mégsem lép be a leányszövetségbe. És hogyan marad mégis mindenkinek a barátja. Mindenkinek a testvére, Tracynek is.

Az ajtó kinyílt mögötte, és egy fénysugár szelte át a pince puha homályát.

– Hé, Millicent, kijöhetsz. Itt az idő. – Néhány lány állt odakint.

– Megyek – válaszolta Millicent, és ahogy felkelve, a lágy sötétségből a vakító fény felé indult, azt gondolta: Csakugyan itt az idő; a legkeményebb, legnehezebb rész ideje, a beavatásnak az a része, melyet saját magam találtam ki.

És akkor, valahonnan nagyon messziről, egy vad, édes dallamú fuvolaszó szállt Millicent felé, s ő tudta, hogy a hangamadarak énekét hallja, ahogy az ég hatalmas terein át suhannak és keringnek a széles, kék horizont előtt, és bíborvörös szárnyuk a fényes napba villog.

Millicentben egy másik, erős és túlradó dallam kelt szárnyra, diadalittas válasz a hangamadarak zenéjére, akik olyan tisztán és lankadatlanul énekelnek a messzi földek fölött szárnyalva. És Millicent tudta, hogy a saját, személyre szóló beavatása csak most kezdődik.

Vörös István

A FELTÁMADÁS UTÁN

Nem ízléses dolog,
játék a tagokkal, válogatás
a testrészek között. Ez a te
karod, az az én lábam.
Tolakodás, vita. Az én fülem
kisebb volt. Az én hajam
fekete. Na ja, de meg-
öszültél. Hát így kell
ennek folyni? Az ég
felnyitva, mint a beteg
a műtőasztalon, trombitaszó,
angyalok és ördögök vetnek
kockát egy-egy vitás lélekre. A
mérlegek fele nem működik.

Sorállás. Tűző nap. Szekerekre
feldobált gazdátlan csontok.
Egy nő angyaltollat tart
a kezében, az árokparton találta.

Elég. Múljon el ez
a keserű pohár. Kilöttyenő
fekete az abroszon.
Beszédfoszlányok, mint egy zajos
kávéházban: Azért kíváncsi
lettem volna,
milyen a megsemmisülés.

Kemény István

A TERÜLETI ELV

Komolyhon novembere mögött még
ott barnállik ugyanennek októbere is
meleg szellőivel, öregasszonyaival,
öt-hat bozontos bástyájával,
erdejével, tanácskozó állataival.
Hideg van, leesnek az esők,
a pillantások, az utolsó gyümölcsök
és két fázós kéz is a billentyűkre
idő, azaz karácsony előtt.

Gondoltál arra már, hogy Komolyhon tartomány
a mi kamránk? Arra, hogy minden itt van,
az erdőink éppúgy, mint az Advent? Hogy a
teljes termést a helyére hordtuk?
Hogy a fogalmi sík megtelt, tiszta és sötét?

Szilágyi Andor

KOPONYA ALAKÚ HOMOKSZEMEK

Regény*

Aki valaha ismerte Elmer-Pal von Lindenströmöt, a Stockholmi Állami Egyetem filozófia fakultásának jóvágású, szikár professzorát, most aligha mert volna mérget venni rá, hogy az a ráncos arcú, hajlott hátú, rongyos vénember, akit a sors elé sodort, azonos azzal az Elmer-Pal von Lindenströmmel, a Stockholmi Állami Egyetem filozófia fakultásának jóvágású, szikár professzorával, boldog férjjel, elégedett családapával, két remekbe sikerült aranysoke fiúgyermek nemző atyjával, akit tizenöt évvel ezelőtt ismerhetett. Elmer-Pal von Lindenström alig volt negyvenhárom esztendő, de kilencvenkilencnek festett, és a kérdést, hogy belül, lelke legmélyén hány éves is valójában, már maga sem tudta volna megválaszolni, ha netalán felmerül is gondolataiban, valamelyik magányos, sivatagi éjszakáján. Tizenöt esztendeje, hogy Elmer-Pal von Lindenström hátat fordított a stockholmi katedrának. Tizenöt esztendeje, hogy hosszú, önmészto tépelődés után, egy komor novemberi éjszakán felesége tudomására hozta megmásíthatatlan elhatározását. Elvira-Pal von Lindenströmnek nem volt ellenvetése. Fegyelmezetten tudomásul vette férje döntését. Tudta, hogy kettejükét akkor is egymásnak teremtették az égiek, ha most, kifürkészhetetlen szeszélyüknek engedelmeskedve, esetleg örökre elszakítanák is őket egymástól. Némán hallgatta férje szavait, és arra gondolt, hogy keresztneveik akkor is azonos két betűvel kezdődnek majd, ha közöttük több ezer kilométernyi lesz a fizikai távolság. Vakon megbízott férje hűségében. Elmer-Pal von Lindenström pedig tudományos publikációi, valamint a milánói, az ottawai és a bogotai egyetemen betöltött vendégprofesszori státusai tiszteletdíjaiból megalapozott szerény magánvagyonának nagyobb hányadát, amely számításai szerint polgári szinten fedezte a két fiú nyugodt neveltetését, tisztességes iskoláztatását, felesége gondjaira bízta. A kisebb részt műszerek vásárlására fordította, és alig egy hónap múlva, a karácsonyt követő első napon vonatra szállt a Stockholmi Főpályaudvaron. Elmer-Pal von Lindenström a leghatározottabban megtiltotta övéinek, hogy kikísérjék és könnyek között búcsúztassák a hosszú út előtt. Hogy biztos lehessen a dolgában, egy hajnalban induló vonatot választott. Csendesen kikelt a hitvesi ágyból, nesztelenül felöltözött, ajkával gyengéden sorra megérintette szerettei homlokát, majd kilépett a hófergeteges éjszakába, és a Stockholmi Állami Egyetem hölgy hallgatói által oly sokszor megcsodált könnyed, mégis elegáns járásával a pályaudvar felé igazította lépteit. No, nem mintha Elmer-Pal von Lindenström szívét kőből faragták volna. És nem mintha Elmer-Pal von Lindenström kevésbé szerette volna hitvesét és két fiát más emberi halandónál. A világért sem erről volt szó. Csakhogy annak idején nagyon eszébe véste apja, néhai Gustav-Pal von Lindenström utolsó szavait. Aranya mindenkinek lehet, fiam, jól vésd eszedbe, amit mondok, hallotta Elmer-Pal von Lindenström apja szavait a halottas ágy párnái közül: aranya mindenkinek lehet, de ízlése csak keveseknek. És a Pal von Lindenströmök, emelkedett fel a csontos atyai mutatouji

* I. m. R. W. und MittelEuropa.

a fehér vásznakról, a Pal von Lindenströmök, ezt jól jegyezd meg, a Pal von Lindenströmök minden körülmények között a kevesek közé kell hogy tartozzanak, fiam. Ezek voltak apja hozzá intézett utolsó szavai, és ezek a szavak voltak, amelyek örök időkre, kitörölhetetlenül beleivódtak elméjébe. Míg annyi más mondatot, jobb sorsra érdemes gondolatot, felemelő pillanatot elfeledett akarva-akaratlan, e szavak meg a magasba emelt göcsörtös atyai mutatóujj mindig ott lebegtek előtte, ha élete folyamán döntő elhatározásra jutott. Elmer-Pal von Lindenström erősnek és megingathatatlanak akarta érezni magát, amikor majd a Stockholmi Főpályaudvaron begördül elé a vonat, és most, amikor valóban begördült elé a vonat, Elmer-Pal von Lindenström valóban erősnek és megingathatatlanak érezte magát. Az övéire gondolt és arra, milyen büszkék lehetnek majd a fiúk életük folyamán a nevükre, amely évszázadok hosszú során át egybeforr az ízléssel. Fiúgyermek apjától aligha várhat többet, mint hogy az olyan nevet hagyományozzon rá, amely kiállta a történelem viharait. És a Pal von Lindenströmök soha, egy pillanatra sem tértek el jelmondatuktól: Az ízlés mindenkifelett! A zord hidegből elé gördülő vonat szikrázó acélkerekeit figyelte, és jóleső, meleg érzéssel gondolt arra, hogy úgy nyújthatja át fiainak, Karlnak és Lotharnak a Von Lindenström nevet, ahogy azt nagyapjuktól, az apjától, néhai Gustav-Pal von Lindenströmtől, a Svéd Királyi Lövészgárda obsitos törzstisztjétől ő is átvette. Makulátlan tisztán és fényesen. Amilyenként azt Gustav-Pal von Lindenström is kapta valaha megőrzésre egy erősen ködbe vesző férfitől, a szigorú tekintetű Erik-Pal von Lindenström lovagtól, akit már a kis Elmer-Pal von Lindenström is csak a kandalló feletti, golyólyuggatta képről ismert, és akit mindig csak úgy hallott emlegetni az ebédői nagyasztalnál, kellő tisztelettől és áhítattól átütött hangon: Erik-Pal von Lindenström lovag, a nagyatyád.

Elmer-Pal von Lindenström a huzatos Stockholmi Főpályaudvaron tizenöt esztendővel ezelőtt vonatra szállt, és ettől a pillanattól kezdve nem gondolt többé a Stockholmi Állami Egyetem katedrájára, a családjára, az őseire, az ízlésre, nem gondolt többé Elvira-Pal von Lindenströmre, a fiúkra, Karlra és Lotharra – nem írt levelet, és nem is jutott eszébe, hogy írnia kellene. Nem jelent meg többé előtte az intő atyai mutatóujj, füle nem hallotta többé az intést – az ajtó kallantóját megragadó és a vonat lépcsőjére energikusan fellépő Elmer-Pal von Lindenströmtől csupán egyvalaki búcsúzott el ekkor hajnalban a Stockholmi Főpályaudvaron: Elmer-Pal von Lindenström személyesen.

A férfi, akit azonosíthatunk a tizenöt évvel ezelőtti másik férfival, Elmer-Pal von Lindenströmmel, a fogatlan aggastyán, akit valaha városszerte a Stockholmi Állami Egyetem legfőbb tudományos és közéleti címének várományosaként emlegettek, most a következő ákombákompok sorokat rója a megsárgult lapokra. „Tehát munkásságom által bebizonyosodott teóriám helyállósága. A minta, a harminckétfélmillió-egyszáznegyvenkilencezer meg egy homokszem mikroszkopikus vizsgálati eredménye maradéktalanul igazolta kiindulási hipotézisemet, valamint a krasznodari kolostor könyvtárában fellelt, Sir Stanley-féle úti leírásokban olvasottakat. A Mltaáj-sivatag koponya alakú homokszemei hajdan letűnt kultúrák elhalt egyedeinek összezsugorodott, elkvarcosodott koponyamaradványai.”

Elmer-Pal von Lindenströmmel a kontinensen át, hegyeken, síkságokon, folyókon, államhatárokon keresztül robogott a vonat, de ő mit sem észlelt az ablak előtt elfutó tájból, az iratait át- meg átböngésző, homlokráncos-egyenruhás férfiak különféle alakzatú meg színű parolijaiból, sapkarózsáiból, az üléseken cserélődő útitársak arcvonásaiból – semmit. Amikor Marseille-ben sós levegőjű hajókabinra cserélte fel a dohány meg női illatosítók szagával telítődött vasúti fülkét, ugyanúgy nem vett észre semmit a körülötte zajló társasági eseményekből, mint magából a változásból, hogy tudniillik már nem a szárazföldön, hanem a Földközi-tenger habjain haladnak tovább. Később mit sem látott Konstantinápoly kikötőjének tarka, vásári forgatagából sem, amíg a zajos hordárok és a kerítők között újfent egy vasútállomás felé vitte a lába, át az ismeretlen város bábéli forgatagán, át a színes embertömegben, hogy aztán valami kopott vicinálissal folytathassa útját a távoli sivatag belseje felé, immáron felmálházva, megpakolva a technika legmodernebb rekvizitumaival, nagytűkkel, különféle lencsékkel, szuperpontosságú mérőműszerekkel, optikákkal, élelmiszerekkel, dupla fedelű, moszkítóhálós sátorral, amely majd éppúgy védi a nappali hőségtől, ahogy megóvja majd az éjszakai fagyoktól. Elmer-Pal von Lindenström „semmitől semmit” nem vett észre. Mintha nem is látta volna, úgy lépdelt el a lány mellett is, aki kihívó keblével majd átdőfte az egyik szaténból összetákoltt piaci sátor árnyékában; a lány Elmer-Pal von Lindenströmrre villantotta apró, hófehér ragadozófogait, de a férfi úgy átnézett rajta, akárha egy üvegsíkon nézne át ez a százkilencven centiméter magas, vékony arcú, kese hajú, elegáns svéd. Nem mintha Elmer-Pal von Lindenström nem lett volna ereje teljében, és nem mintha egy darab fából faragták volna, nem. Látta a lányt, csak épp nem érzékelte. Szeme előtt mindig azokat a furcsa, megmagyarázhatatlan koponya alakú homokszemeket látta, amelyekért útnak indult, ide, az isten háta mögé, ide, ahol a maláriával a kolera meg a pesus fut versenyt újabb és újabb áldozatokért, ide, Asia legeldugottabb vidékére, ahonnan alig van visszatérés, mert akivel nem bír el a ragály, és akit a vadak sem tépnek szét – valami oktanon véletlen folytán –, azzal végeznek a gyémántcsempészek meg a lótolvajok vérszomjas bandái.

*

Elmer-Pal von Lindenström akkor sem kereste elő a tájolóit, amikor már tizenkilencedik napja haladt előre a sivatagban, és már azt is hihette volna, hogy eltévedt, és már sosem fogja megtalálni azt a pontot, amelyet még Stockholmban kijelölt magának egy régi térképen, és ahová nagyobb eszközeit előreküldte egy dupla fedelű postagéppel. Tizenkilenc napja haladt a tűző napon, feje fölött az egyre alacsonyabban köröző keselyűmadarakkal és háta mögött az egyre idegesebben kacagó hiénákkal. És Elmer-Pal von Lindenström tizenkilenc napi szüntelen menetelés után, elcsigázva, a testi-lelki kimerültség határán egyensúlyozva – a huszadik napon megérkezett.

*

Tizenöt esztendeje már annak, hogy elgyötörve a hosszú utazástól lerogyott a fémkonténerek árnyékába, és mély álomba zuhant. Amikor másod- vagy harmadnap magához tért és körülnézett, nem látott mást, mint feje fölött irdatlan magasságban a csillagos eget és körülötte az őt is magába ágyazó fekete űrt. Éjszaka volt. Testét majd megvette az isten hidege. Vacogott. Nyelvére homok rakódott, minden nyelés mintha késpengét rejtett volna magában. Szeme begyulladt; keze-lába erőtlen volt. Egy merő sajtág volt minden íze. Elájult. Ki tudja, mennyi idő telt el, amíg újra magához tért,

és valami állat forró, bűzös leheletét érezte arcában. Elmer-Pal von Lindenstrom rémülten felüvöltött, és karjával hadonászva felült. Gyötrő szomjúságot érzett, vakon kutatott kulacsai után, ivott, majd kisebesedett ujjaival levakargatta szeméről a vastag váladékot. A nap legmagasabb pontjára hágott. Elmer-Pal von Lindenstrom tenyerébe hajtott fejjel várta, hogy szeme megszokja az ujjai között beszűrődő fényt. Arcát vastag szőr borította. Ez az ember már inkább hasonlított a tizenöt évvel későbbi, azaz a mostani Elmer-Pal von Lindenströmhöz, mint ahhoz a svéd állampolgárhoz, aki hónapokkal előbb még a Svéd Királyi Akadémia székében foglalt helyet, köztiszteletnek örvendett, hallgatói a Stockholmi Állami Egyetem termeiben lélegzet-visszafojtva figyeltek, ha megszólalt és hosszú fejtegetésbe kezdett az egzisztencializmus tárgyköréből, a posztmodernizmus kérdéseiről, vagy a görög kultúra virágzásáról beszélt, vagy az oroszországi változások filozófiai problematikájáról tette közzé eredeti gondolatait. Ez az Elmer-Pal von Lindenström már rég nem az az Elmer-Pal von Lindenström volt, akit huszonnyolc évesen közfelkiáltással választott díszpolgárává Stockholm városának adófizető polgársága. Ez az Elmer-Pal von Lindenström már egy másik Elmer-Pal von Lindenström volt, aki most szórakozottan kutatott a konténer kulcsai után, feltúrva poggyásának minden zugát, végül lemondóan legyintve a fémfalak mögé zárt tárgyakra, hozzálátott a legszükségesebb feltételek megteremtéséhez, ami óhatatlanul kell ahhoz, hogy valaki életben maradhasson a kegyeden asiai sivatag közepén, több ezer kilométerre a legközelebbi, emberek lakta településtől, örökre elvágyva magától a civilizáció minden, biztonságot nyújtó köldökzsinórját.

*

Elmer-Pal von Lindenström először az égre, majd a csuklójára nézett. Kicserepesedett ajkán felserkedt a vér, amikor mosolyra húzódott a mozdulat automatizmusán. Hány óra? Mintha volna valami minimális jelentősége is az órának itt, ahol az időtlenség, az örök állandóság az úr. Kibontotta hevederes hátizsákját, hosszú acéltüskéket húzott elő, meg gumifejű kalapácsot, és hozzálátott, hogy felferje a sátrat, amelynek majd évekig kell fedelet nyújtania Elmer-Pal von Lindenström feje fölé.

*

Annyi élelme és vize volt, hogy, ha szűkösen is, de a következő postarepülőig kihúzza, a többivel meg nem törődött. Három óra elteltével már az első koponya alakú homokszem fölé görnyedve találja a nem létező megfigyelő. Egyik keze a mikroszkóp fényes gombján, a másikban toll, ahogy ettől a pillanattól kezdve tizenöt esztendőn át megállás nélkül mindig így láthatta volna, kora napkeltétől késő napnyugtáig a tabori íróasztal mellett, a feje fölött az egyre koszlotabb, széltépettebb ernyővel, az arcát egyre jobban elfedő szakállal és egyre hosszuló hajjal.

*

Az elmúlt tizenöt év alatt Elmer-Pal von Lindenström napi elfoglaltsága egyetlenegyszer sem ért véget azzal, hogy meglátta volna lassan lebukni a napot a sivatagi horizonton. Ekkor ugyan néha felállt a székéből, megropogtatta csontjait, és kétszersült után nézett, de néhány perc múlva megint ott találhatjuk asztalánál, amint szorgalmasan jegyzetel, kidolgozandó a koponya alakú homokszemek filozófiai történetét, és lejegyzendő azon metafizikus gondolatok sorát, amelyek a nap folyamán jutottak eszébe, de mert Elmer-Pal von Lindenström az analízis rendjét napközben a világerő

sem borította volna fel soha, csak az este és az éjszaka nyitott számára időt, hogy feljegyezze azokat. A munka általában akkor ért véget számára, amikor már a hold is rég eltűnt a hajnali égről, és akkor is csak abban az esetben, ha az előző napi gondolatok mindegyike papírra került már a hozzáfűzendő jegyzetekkel meg a jegyzetekhez fűződő magyarázatokkal és a magyarázatok további jegyzeteivel együtt. Elmer-Pal von Lindenströmöt nemegyszer találta a kelő nap úgy, ahogy előző alkonyatkor elbúcsúzott tőle; ilyenkor Elmer-Pal von Lindenström hunyorogva állhatatos társára nézett, kényelmesen hátradólt székében, és csöndesen cigarettázva végignézte a napfelkeltét. Ezek voltak azok a ritka percek, amelyek anélkül teltek el, hogy Elmer-Pal von Lindenström ne a krasznodari koponya alakú homokszemek valamelyikével bíbelődött volna, lerajzolva alakját, pontos méreteit, mélyedései számát, irányát, kiterjedését, színét, felületének rajzolatait. Elmer-Pal von Lindenström minden ilyen alkalomkor egyetlen cigarettá elszívására adott magának engedélyt, soha nem többre, legföljebb még üldögélt kicsit, majd hirtelen két ujjával megcsíppentette az orrnyergét, és rövid masszírozás után újfent dolgozni kezdett. Dátumot írt a papírra, saját használatára mindenféle érthetetlen ákombákomot meg számokat, majd oldalt hajolt, és markát mélyen belemerítette a sivatag homokjába, a koponya alakú homokszemek végtelen tömegébe.

*

A szeme másfél év múltán kezdett el romlani. Elmer-Pal von Lindenström már nem látta olyan élesen a koponya alakú homokszemek vonalait. Azokat a sejtelmes vonalakat, amelyeket rég élt szerzetesek keze másolt a megsárgult tizennegyedik századi jerkebőrre, és amelyek úgy beleivódtak Elmer-Pal von Lindenström emlékezetébe, hogy soha többé nem szabadulhatott tőlük, amióta először megpillantotta őket, ösztöndíjas egyetemista korában, a krasznodari kolostor hűvös irattárában az olajmécsek imbolygó, füstös fényénél. A hosszú szakállú krasznodari szerzetesek csöndesen bólogattak, da, da, motyogták, midőn Elmer-Pal von Lindenström borzongva adott elképedésének kifejezést, és arról faggatta őket, mit tudnak a homokszemek titkáról. Legföljebb egy-egy titokzatos mosolyt engedtek meg maguknak, amit a dús fekete szőrzet amúgy is elleplezett, de szemük rémült és sunyi villanása mégis elárulta őket; valamiről nem akarnak beszélni a svéd fiatalembernek, valamit elhallgatnak előle, mert félnek. De hogy rejtélyes viselkedésük kulcsa mi is valójában, Elmer-Pal von Lindenström sohasem tudhatta meg, ami felől megbizonyosodhatott, annyi volt csupán, hogy hiába is faggatná tovább a krasznodari kolostor lakóit. A titoknak neki egyedül kell végére járnia, a kérdés már csak az volt, hogy mikor.

*

A homokszemek rajzolatai másfél év múltán olvadtak össze először a szeme előtt. Ekkorra Elmer-Pal von Lindenström egy hatalmas homokbucka árnyékában dolgozhatott viszonylagos védettségben a szilajon nyargalászó sivatagi széltől, egy hatalmas homokbucka tövében, amely az eltelt idők során lassan maga alá temette a konténert. A homokbuckát nagyjából a szélnek, kisebbrészt pedig saját kitartó és elkötelezett munkájának köszönhette Elmer-Pal von Lindenström. Amikor megbizonyosodott látásának romlásáról, hogy a továbbiakban kímélje a szemét, lemondott a dupla fedelű postagép szállította Elvira-levelék olvasásáról, amelyek sűrű sorokban rótt szabályos meg szépséges női betűkkel, pontosan és hűségesen beszámoltak a Stockholmban történekről, a fiúk meg az asszony sorsáról, a család meg a baráti kör eseményeiről meg

egyéb haszontalan információkról, amelyek ismeretére egyébként Elmer-Pal von Lindenström már rég nem is tartott igényt. Egyetlen levélre sem válaszolt. Elvira asszony gyönyörű leveleit a sivatag emésztette el, ahogyan azokat az élelmiszereket és ruhaneműket tartalmazó batyukat is, amelyeket félévente dobáltak le a repülőgépről a férfi számára, nem tudván, hogy Elmer-Pal von Lindenström már rég nem vesz magához egyebet, mint napjában harminchárom korty vizet, minthogy tapasztalatai arra a megfontolásra vezették, hogy szervezetét ne terhelje tovább az emésztés bonyolult és felettébb energiaigényes folyamatával. Eddigre aztán már az öltözködés és a úszálkodás meghitt aktusai is időrabló és felettébb felesleges fényűzésnek tetszettek az áldatlan sivatagi körülmények között.

A szomorú felismerés, hogy tudniillik látása rohamosan, sőt katasztrofális tempóban gyengül, arra vezette Elmer-Pal von Lindenströmet, hogy tovább növelje amúgy is feszített munkatempóját. A kirótt napi penzum emelésével ellensúlyozni remélte veszteségét, és félig vakon még nagyobb ütemben dolgozott tovább. Különös képességére, hogy nincsen is szüksége a szemére, csak jóval később, úgy a hetedik esztendő tájékán döbrent rá. Ekkorra azonban Elmer-Pal von Lindenström olyan nagymérvű átalakuláson ment át, amelyre aligha gondolt volna, midőn megérett benne a végső, döntő és megmásíthatatlan elhatározás a koponya alakú homokszemek ügyében. Fogai a második év végére kihullottak. Volt olyan nap, hogy Elmer-Pal von Lindenström három fogától is megszabadult, ám mert vízen kívül egyéb táplálékot nem fogadott be, ez a tény nem különösebben zavarta tevékenységében, ahogy aztán hallásának elvesztése sem. Egy idő elteltével Elmer-Pal von Lindenström füle ugyanis fokozatosan elzáródott, hallójáratái néhány év alatt teljességgel benőttek, így védekezve az apró homokszemek okozta akut gyulladások és a sivatagban uralkodó süket csönd lélekölő hatásai ellen. De mert Elmer-Pal von Lindenströmet az, hogy nem hall, nem befolyásolta a koponya alakú homokszemek vizsgálatában, talán észre sem vette a változást, ahogy nem érzékelte szájnyílásának lassú hegesedését sem, amely akkor vette kezdetét, amikor az utolsó foga is kihullott. Szája helyén az évek során egy szűk lukacska rajzolódott ki, egy alig látható nyílás, amelyen át minden áldott nap felszippanthatta azt a bizonyos harminchárom csepp vizet, amelyre szervezetének feltétlenül szüksége volt.

Ha valaki is elborzadna most, merthogy megjelenék előtte Elmer-Pal von Lindenström új arca, meg kell nyugtatnunk: a természet *aestheticája* még a csúfban is törekszik a harmóniára, ami pedig nem más, mint a szépség magva, lényege. Elmer-Pal von Lindenström száj és fül nélküli vak arca akkor taszíthatná szemlélőjét, ha ebben az arcban helyén lenne, és változatlanul lenne helyén az orr. Ám Elmer-Pal von Lindenström orra, amely valaha, túlzás nélkül mondhatjuk: fénykorában Stockholm egyik buszkesége volt, szóval Elmer-Pal von Lindenström finom metszésű orra, amely tulajdonosának nemes jellemét hirdette, egyszóval ez az orr, mint ahogy Elmer-Pal von Lindenström sem az az Elmer-Pal von Lindenström volt, az orr sem az az orr volt, amely volt valaha. Ez az új orr tökéletesen illeszkedett ebbe az új arcba, amely immáron az új Elmer-Pal von Lindenström arca volt. Harmonizált vele. Két, egymáshoz közeli redővel zárható apró bejárat az arc közepén, egy enyhe domborulat tetején. Ennyi volt Elmer-Pal von Lindenström új orra. A két redő sivatagi viharok alkalmával automatikusan nyílt és zárult, elrekesztve az apró homokszemek útját a légutaktól és a tüdőtől, megkímélve a sivatagban élő embert a szabad szemmel alig látható kvarc-

szemcsék okozta végzetes kellemetlenségektől. Működésük oly tökéletes volt, hogy Elmer-Pal von Lindenström mit sem vett belőlük észre, mint ahogy arcának egyéb változásairól sem tudott. Az egyik koponya alakú homokszem után a másik került az asztalára, és Elmer-Pal von Lindenström aprólékos gondnal, véget nem érő türelemmel rajzolta, jegyzetelte az újabb és újabb adatokat. Már rég nem aludt éjszakánként. Nem volt szüksége alvásra. Látó ujjbegyei akkor is tovább morzsolgatták a koponya alakú homokszemeket, amikor a vöröslő alkony után ráköszöntött a kékesfekete sivatagi éjszaka. Elmer-Pal von Lindenström a gyér holdfénynél tovább dolgozott, kívül rekesztve magát az időn, a napok és napszakok váltakozásán. Az IDŐN, amely oly könnyörtelen múlásával, ha egyszer-egyszer rajtakapjuk sebes átalsuhantában fejünk fölött, valamennyiönk szívét marokra szorítja és megremegteti.

*

„Tehát bebizonyosodott. Nem tévedtem, hipotézisem a valóság talaján fogant. Harminckétmillió-egyszáznegyvenkilencezer meg egy homokszem tüzetes és állhatatos átvizsgálása után sem maradt más, mint a kiindulási pont igazsága, éspediglen: a koponya alakú homokszemek nem egyebek, mint amik: régmúlt, letűnt kultúrák egyedeinek összezsugorodott, elkvarcosodott koponyamaradványai.” Elmer-Pal von Lindenström pontot tett a mondat végére. Hátradólt ponyvás támlájú tábori székében, és tizenöt esztendő elmúltával először, hogy megérezte, milyen is az, ha bordái közé nyilaz a kétség és a kudarctól való félelem.

*

Harminckétmillió-egyszáznegyvenkilencezer meg egy homokszem. Harminckétmillió-egyszáznegyvenkilencezer meg egy, parányivá aszalódott emberi koponya. És ki tudja, még mennyi, gondolta Elmer-Pal von Lindenström, hisz az egészhez képest csak egy csekélyke töredék az, amivel dolgozott: harminckétmillió-egyszáznegyvenkilencezer meg egy koponya alakú homokszem. Harminckétmillió-egyszáznegyvenkilencezer meg egy élet. Sok és mégis semmi az egészhez képest. Elmer-Pal von Lindenström, hogy borzongását enyhítse, a tűző nap felé fordította arcát. Átvizsgáltam harminckétmillió-egyszáznegyvenkilencezer meg egy homokszemet, gondolta. Jegyzeteltem és rajzoltam. Könyvtárakra való anyagomat őrsi hűvös mélyében a homok, és semmi. Semmi. Semmire sem jutottam. Ugyanolyan tanácstalanul állok a rejtély előtt, mint annak előtte álltam. Hogyan és miért zsugorodtak össze ezek a koponyák? Milyen folyamatok vezethettek idáig? Isteni akarat? Miért nem védekeztek az itt élők a nap gyilkos sugarai ellen, ahogy tették azt más kultúrák egyedei? És ha megpróbálták, miért e végzetes kudarc? Miért nem menekültek? Talán tömeges öngyilkosság örült rohama pusztított e tájon? Vagy valamely háborodott elme parancsának eredménye ez itt? De akkor hol az az egyetlen, akinek tébolya a többit e kozmikus mézár-székre hajtotta? És mennyi időnek kellett eltelnie, hogy e végeláthatatlan sivatag mások halála által megszülessék? Hány meg hány kultúrának kellett elpusztulnia az idők során? Hiszen a sivatag koponya alakú homokszemeinek száma végtelen. Végtelen számú koponya alakú homokszem, végtelen számú torzult emberi arc, gondolta Elmer-Pal von Lindenström.

*

S arra hol a magyarázat, kérdezte immár ezredik alkalommal önmagától Elmer-Pal von Lindenström, hogy a koponyák mindegyike illetően eltorzult? Hogy eltűntek rólu-
luk a nyílások? Hogy az emberi koponyáktól eltérően a krasznodari koponya alakú

homokszemek arcrészén csak nyomaiban található meg a „halál háromszöge”? Hová tűnt a két szem és az ajak meghatározta hegyére állított háromszög, amely oly jellemzője az emberi arcnak. Csak két kicsinyke homorulat az orr helyén, egy domborulat a tetején, nem messze egy harmadiktól, közvetlenül afölött. És hová lett a fül bejárata? Nyoma sincs, vakarta meg rég elveszített fülkagylója mögött tar, pikkelyesedő koponyáját Elmer-Pal von Lindenström. Harminckétmillió-egyszáznegyvenkilencezer meg egy homokszem, megannyi összeszugerodott és megkvarcosodott emberi koponya. Elmer-Pal von Lindenström arcbőre égetően viszketett. Kereken tizenöt év telt el, hogy testének valamilyen jelzésére reagált volna, tizenöt év, számtalan nappal és számtalan éjszaka múlt el anélkül, hogy Elmer-Pal von Lindenström érzékszervei bármiről is tudomást vettek volna. És most egyszeriben megérezte, hogy arcán a bőr, arcának bőre, égetően viszketni kezd. Olyan érzés, mintha zsugerodna, gondolta Elmer-Pal von Lindenström, és az arcához emelte a kezét. My God, hasított Elmer-Pal von Lindenström agyába a felismerés. Szíve vadul dobogott. Reszkető ujjbegyei megkvarcosodott, összeszugerodott koponyájához értek: OH, MY GOD!

Egyszeriben mindent, Elmer-Pal von Lindenström egyszeriben mindent megértett.

(Részlet a szerző megjelenés előtt álló EZOTERÉMA című prózakötetéből.)

NOVELLAPÁLYÁZAT

Deák Márta

FIASKÓ

– Két kávét kérünk – mondja Mária, és egy pillanatra megrémül. Tegnap vette meg az orvosnak, az ápolónőknek a kávét, a két félkilós, fehér selyempapírba csomagolt Omniát, és azóta elő sem vette a pénztárcáját. Most lopva kinyitja, belekémlel. Megnyugszik. Szűken ugyan, de erre még futja. Körülnéz. A lepusztult presszó majdnem üres, két bördzsekis, fiatal férfi áll a pultnál, az egyik háttal neki, a másik szemben vele. Nem néznek rájuk. Mária megkönnyebbül. Nem szeretné, ha sokan látnák rangon aluli kalandját ezen a kétes tisztaságú, harmadosztályú helyen, egy asztalnál Mariskával, aki bizalmatlanul ül vele szemben, és akivel legszívesebben magázódna, de hát nem teheti. „Amíg nem konformis, úgysem engedjük haza”, mondta határozottan a fiatal, de nyúzott orvosnő, és ő most nagyon is konformisnak érzi magát, arcán a szívélyesnek szánt, bár csikorgó mosollyal. Érzi, hogy ez a séta, ez a kávézás büntetőfeladat, penitencia, amely nélkül nem nyerheti el a feloldozást. Egy hónapja van az osztályon, egy hónapja előkelő idegenként vendégeskedik ebben a kedélyesen slam-

pos pokolban, zavart elméjű öregasszonyok, néhány klimaxtól gyötört ötvenes nő és egy tizenéves leányanya társaságában. És persze Mariskával, aki most jött vissza az adaptációs szabadságról, és akit ő meghívott egy kávéra. Induláskor a lengőajtónál a kis doktornő elégedetten, bátorítóan, sőt valami rejtett cinkossággal mosolygott Máriára, aki most ezt a mosolyt próbálja utánózni, maga sem tudja, miért. És most meg kell szólalni végre.

– Jó volt otthon, Mariska? – kérdezi halkán, elszoruló torokkal, és valamiért, nem tudja pontosan, miért, nagyon szégyelli magát.

– Na, mit gondolsz? – zendül meg Mariska rekedtes baritonja hangosan, az indoklónál jóval hangosabban. A presszós nő felkapja a fejét, a két vendég szúrós, mérlegelő pillantásokat vet rájuk. Mária kínosan mosolyog. – Csak a meló volt – folytatja Mariska. – Elláttam az állatokat, az Édest kivakartam a szarból. Mit tudsz te?, semmit. Te még tehenet is csak a tévében láttál, bazmeg.

Mária teljes erőből mosolyog, szemében riadalom, sőt rémület. Itt, most, szemben Mariska becsületes lóarcával, itt és most döbben rá arra, mi mindent veszített, amikor anyját eltemette vagy két hónappal ezelőtt. Anyja szép volt a koporsóban, távolian, idegenül szép, de Mária tudja: ha most Anya ülne itt vele szemben, egy szemvillanással elintéznék a kovács és slampos felszolgálónő bizalmatlanságát, a ríkítóan piros, repedt műanyaggal borított, billegő asztal kétes tisztaságát, a két vendég ordináré férfiaságát... ő, ezek a kisvárosi férfiak. Anyja szemével nézett rájuk, és ez a pillantás áthatolt a tetszetős, talmi látszatokon, a lényegig hatolt. Ő, ezek a kisvárosi férfiak. A műveltség, a jó modor különcködéssel párosul, talán impotenciával is. A férfierő pedig durvasággal. Mária csüggedten eszmél rá arra, hogy amit eddig anyja társaságában megmosolygott, attól ezután – most már véglegesen egyedül – félni fog.

Tudja már, hogy két hónappal ezelőtt valami jóvátehetetlen történt, és hogy ő ezután már soha nem fogja otthon érezni magát ebben a kicsi, nagyon is kicsi kisvárosban, ahol megszületett, él és meg fog halni anélkül, hogy istenigazából körülnézett volna a világban. Csak most érzi súlyát annak, hogy nincs diplomája, hogy csak az érettségire futotta, hogy idegenek között, a közöny és érdektelenség rideg közegében tehetetlenné dermed, torka görcsbe szorul, nem tud megszólalni. Csak otthon, anyja mellett érezte biztonságban magát, vagy a kátéosz irodájában, ahol dolgozott, és ahol a munkája olyannyira alulmúlta képességeit, hogy szinte semmi erőfeszítést nem igényelt. Ez a szinekúra-állás azonban jövőre megszűnik. Tudta, hogy egyeden megoldás marad számára: a rokkantsági nyugdíj. Ez a homályos előérzet munkál benne hetek óta, ezért próbál együttműködni az orvossal, noha kezdettől fogva úgy érzi, hogy az ő esetét nem ezen az osztályon kellene kezelni, hogy az ő depresszióját méltatlanul skatulyázták be az elmeosztály nyomorúságába.

– De keserű ez a francos kávé, bazmeg – harsogja Mariska. Mária túlzott készséggel ajánlja fel a saját két kockacukrát. – Te keserűn iszod?

– Jobban érezni az ízet cukor nélkül.

– Az ízet?, bazmeg. Hány éves vagy? – A majdnem üres helyiség felerősíti, szinte visszhangozza a mélyen zengő kérdést. – Minek sutyorogsz, nem szégyen az. Harminckilenc?, mint én. Többet mutatsz pedig. – Mariska valami hirtelen támadt pártfogó jóindulatot érez ez iránt az idegenszerű, feketebe öltözött, sápadt és soványka nő iránt. Szegény. Elöl deszka, hátul léc. Sosem szerette a fajtáját. Valami úrféle, na. Lehet, hogy most majd megint ezeknek áll a világ. Óvatosan kell bánni vele. Pedig még a hangját sem állhatja, ezt az alig hallható, szánalmas cincogást. Szakasztott mint az a

beteg egér a szénapadláson, amit a múlt nyáron eltaposott a meztelen lábával, akaratlanul. Érzí, hogy ez a nő fél tőle. Vagy tőle, vagy a boldogságától. Bátorítóan, szélesen rámosolyog.

– Na, nem baj. Nem baj. Azért jut legény neked is. – Mariska mosolya szívből jön, őszinte. A boldog emberek nagylelkűsége szól belőle, hiszen olyan örömteli titka van. Tudja már, előre tudja, milyen szépen fognak élni Lajival, még az Édes is megszegyelli magát köztük, nem kell majd félni, hogy meggyullad benne a pálinka. Tudja azt is, hogy Laji itt volt, többször is, csak nem engedték be hozzá az osztályra. Tudta, érezte ő ezt. Tudja ezt mindenki. De hát mindenkinek vannak ellenségei. Mariska gyanakodva függeszti pillantását a presszósóhoz kéze. Az emberek néha fityiszt mutatnak neki. Tudja ő, pontosan tudja, mit jelent ez. „Tojók a fejemre a Varga Laji?“, gondolja futólag. „Tojók ám a tiedre. Pont te tudod. Te koca.”

Ragyogó színekben látja a jövőt. Laji jönni fog, csak ki kell várni. És nem szabad többet kiállnia a kapuba, bent kell várnia Lajit. Olyan szégyenlős. Ha látja, hogy várják, elmegy a kapu elé, épp hogy megbillenti a kalapját. Mint tegnap is...

Mária görcsösen hallgat, kétségbeesetten kutat az emlékezetében, valami súlytalan, kedves mondat után kutat, ami ugyan nem kötelezi semmire, mégis fenntartja a kapcsolatot ezzel a furcsa teremtéssel, aki e pillanatban távolabb van tőle, mint egy idegen, ismeretlen bolygó. Anyja, ha most itt ülne mellette, tévedhetetlenül megtalálná a hangot, kedves lenne anélkül, hogy egy percre is feladná alig érezhető, mégis oly jellemző fölényét. Anyjának tartása volt, valami belső erőtartalék, amely órá is kisugárzott, s így, míg együtt éltek, neki is volt tartása, sem a szegénységnek, sem a kényszerű szüzességnek nem érezte súlyát. Tudta, hogy ők ketten őriznek valami magasrendű, szent hagyományt, valamit, ami több a pusztá testü létnél. Keserűen veszi tudomásul, hogy ennek a hagyománynak a lényege számára titok maradt, amit anyja magával vitt a sírba, és amit ő már nem fog megfeyteni soha. Ő már csak annyit tud, hogy az egyházi adót akkor is fizetni fogja, ha vacsorára nem telik. Persze, a maradék ezüstöt úgyis el fogja adni, hogy vegyen egy rendes kabátot, egy méregdrága Agatha Christie-könyvet vagy egy tábla csokoládét, hiszen sejti, hogy nem fogja sokáig bírni az önmegegyezéses tartást. Nostalgiaival gondol a régi asszonyok egyenes és töretlen gerincére, anyjára, nagyanyjára, aki deklasszáltan is úrnő maradt, nagyvonalú, nagylelkű, önérzetes; aki adni tudott akkor is, amikor már szinte semmije nem volt; és Leonka nénire, a barátnőjére, aki nyelvórákból élt, és húszéves kopott kabátját olyan méltósággal hordta, hogy elegánsnak látszott; és ez vajon valóban látszat volt-e csupán?

Mariska nem érti, mitől fél és egyáltalán mit akar ez a szegény, hamvába holt, fekete árnyék itt, vele szemben, a keserű kávéjával, a görcsös hallgatásával, miért kerüli az ő pillantását. Mi baja ennek?, hiszen az élet szép. Nem mondja, persze, úgysem értené, ezt senki nem tudja megérteni, ezt az ő belső, nagy bizonyosságát, azt a hallgatásban fogant, néma egyezséget, amit akkor kötöttek ők ketten, ő meg Varga Laji, aki meghívta őt egy felesre, amikor az Édesnek vette a pálinkát a kocsmában, ott álltak ketten, a pohárral a kezükben, egymás szemébe merülten, de nem mondhatja el senkinek, ez csak kettőjükre tartozik, még ha tudja is az egész világ, hogy Laji akkor olyan nagyon, de nagyon szépen nézett rá... Mit tud ez a nő, amit ő nem tud?

– Teneked sok könyved van, ugyi? – kérdezi végre vastag hangon. – Most mit olvasol? A Jézusról olvasol?, mert te olyan szent vagy, mint a néném, a Bori. Az is mindig az imakönyvet bújja... – Csönd. A hallgatás egyre sűrűsödik, már-már vészterhes, csak egy szikrára vár. – Te, mit mutogatsz, mit mutogatsz nekem, a franc beléd. – Felugrik,

ráborítja a kisasztalt Máriára, a poharak cserepekre hullanak szét a kőpadlón. – Anyáddal szórakozzál, bazmeg.

Mária is felugrik, a torkáig ér, mindjárt elborítja a felháborodás és a pánik.

– Fizetni szeretnék – mondja gyorsan a presszósónék, aki hirtelen ott tornyosul előtte, és szűrős szemmel nézi. – Egy kávém volt.

– Na ne – mondja a nő. – Maguk együtt jöttek, együtt rendelték. Maga rendelt, nem?

– Vigyázzon velük, Jolika – mondja az egyik fiatalember, miközben a másik kilép az utcára, sietősen húzza be maga mögött az ajtót. – Ezek odaátról jöttek. – Sokatmondó mozdulattal kopogtatja halántékát a mutatóujjával.

– Külön vagyunk – mondja Mária kétségbeesetten. – Fizetni szeretnék. El akarok menni.

– Most nem mehet – mondja a fiatalember. – Beragadt az ajtó. Mindjárt jön a lakatos.

– Várjon egy kicsit – mondja gyorsan a nő. – Üljön le szépen. Egy kicsit várni kell.

És csakugyan, a várakozás bizonytalan, zavaros, sűrű csöndje telepszik a helyiségre. Mariska az ablaknál áll és vár. Ő már hetek, hónapok óta vár, és most hirtelen előnt a bizonyosság: nem vár hiába. Hiszen végre fellázadt, nem hagyott packázni magával. Ezért neki valami jár. Az a homályos érzése támad, hogy Varga Laji itt van a közelben, hogy bármelyik percben itt lehet, hogy ide végre – semmi kétség –, ide be fogják engedni.

Mária leül a sarokasztalhoz, és vár, szemét a csukott ajtóra és az ajtót őrző fiatalemberre függeszti; megnyugtatón, ha kipróbálhatná, nyílik-e az ajtó. De hiszen tudja, mi jön most: a két ápoló megragadja a hóna alatt, és viszi, kissé megemelve, hogy a lába ne érje a földet.

Tudja már, hogy ezen a vizsgán megbukott, hogy végleg kihullott a rostán; hogy Mariska, a presszósónő, de még a fiatalember szeméből is a saját elégtelensége nézne vissza rá; lesüti a szemét, lapos, kopott, fekete bőr pénztárcáját szemléli, a pénztárcát görcsösen szorongató csontos kezét – mindent kívülről lát már, a kívülálló hűvös tárgyilagosságával, sőt közönyével. Őt megbuktatták a különböző vizsgán, az egészséges emberek világához ő már nem zárkózik fel soha.

„Nincs eróm”, gondolja most. „Soha többé nem tudok már kiegyenesedni, sőt lábra állni sem fogok már soha. Fura, zavart elméjű, különös kis oregasszony leszek, aki az utolsó éveit az elmeosztályon tölti, mint Klárka néni az egyes szobában, akihez felháborítóan durvák a nővérek, ha maga alá piszkít. Ennyi marad belőlem, semmi kétség: ez leszek, ennyi leszek én is.”

Tudja jól, hogy most valami lezárult számára, végérvényesen és megfellebbezhetetlenül. Új fejezet, sőt új történet kezdődik. Harminckilenc éve álom volt. Álomnak is szép volt. Jó, hogy volt.

A fölédzés – igaz – elviselhetetlen szenvedéseket okoz.

Szénási Ferenc

CALVINO LABIRINTUSAI

1. „az okokat a mélyben keresd”

Az irodalomszervező Elio Vittorini, akinek irodalmi szeizmográfja ezúttal is hibátlanul működött, 1959-ben *Menabò* címmel tematikus számokból álló folyóiratot indított, s ennek híres 4., majd 5. száma az alakuló jóléti társadalom tudati hatásait, az iparosodás és az irodalom viszonyát, az írói válaszlehetőségeket vizsgálta. A vitába leendő 63-as csoportbeli újavantgárd szerzők is bekapcsolódtak, s a maga konok racionalizmusának és történelmi látásmódjának védelmében megszólalt a társszerkesztő Calvino is.

Cikkének ars poeticával felérő részletében, Alain Robbe-Grillet nevezetes regényére utalva, kiindulópontul maga is útvesztőként definiálja a XX. századi ipari civilizációt. „Az a nem emberközpontú tér – írja –, amelyet Robbe-Grillet épít fel, tárgyak alkotta labirintusnak tetszik, amelyhez egy emberi történet időlabirintusa járul. Ez a labirintuskép a világ irodalmi ábrázolásának ma már szinte alapmotívuma.”

Csak hogy felvilágosodáseszményéhez híven és vitapartnereivel ellentétben ő ezt az útvesztőt továbbra is a ráció Ariadné-fonalával kívánja bejárni: „Az irodalom annyit lehet, hogy felkutatja, milyen magatartásforma ígérhet kiutat, még ha ez a kiút netán egy másik labirintusba vezet is. Szembenézni a labirintussal: ezt a magatartást kívánjuk megmenteni; a szembenézésre sarkalló irodalmat kívánjuk elhatárolni és különválasztani a megadás irodalmától. [...] Amire ma szükségünk van, az nem más, mint a labirintus lehető legrészletesebb térképe.”

Kihívóbb programmal ebben a társaságban aligha hozakodhatott volna elő. A neoavantgardisták, akik a világot tökéletesen objektív, jelentés nélküli tények halmazának tételezvé, alaprajz nélküli, kiúttalan labirintust képzeltek maguk elé, szükségképpen illúzióknak, hamisításnak tartottak mindenféle racionális megközelítést. Nevükben Angelo Guglielmi költő válaszolt, meglehetősen csípős iróniával. „*Avútt, racionalista-moralista*” tanok hirdetőjének nevezte Calvinót, s későbbi tanulmánygyűjteményébe DON QUIJOTE MEGVÍVJA UTOLSÓ CSATÁJÁT A LABIRINTUSOKKAL címmel vette fel vitacikkét. Válasz és viszonzás következett, s a vitával egy időben – no meg annak hatására is – kezdetét vette Calvino páratlanul gazdag experimentalista korszaka.

Az antinómiák írójától nem meglepő ez a fordulat. Calvino az ELEINK trilógiával már bebizonyította, hogy egymással ellentétes írói világokban is otthonos. Meglepetést legfőljebb az kelthetne, hogyha az új, sajátosan experimentalista művek nem a „régí”, racionalista világnézet bizonyító eljárásaiként születtek volna meg. De hát, természetesen, a *Menabò* vitáját folytatják, még ha föltoluló kételyekkel is. A szembenézés fenti, kiáltványszerűen megfogalmazott militáns elszántsága helyett bizony az újabb írásokból mind gyakrabban e magatartásforma nehéz vállalása hangzik ki. A vita belül is folyik tehát, s hatalmas vívódásról árulkodik: lelki tusa árán hirdetni olyan igazságot, amelyet valóságérzékünkkel olykor nehezen, hitünkkel azonban állhatatosan elfogadunk.

Csakugyan fölfejthető ok-okozat szövevényből áll-e a világ, s főképpen: a szövevény fölfejtése után uralható-e még? Fölébe kerekedhet-e a szubjektum, ha csakugyan van ilyen?... Ezek az alapkérdések vonulnak végig a műveken, s Calvino az enciklopédisták lankadatlan tudásszomjával és mind mélyebbre a válaszáért, hogy azután iróniával, játékossgal, újabbnál újabb műfajokkal fogalmazza meg ennek változatait. Csillagászati szakkönyveket olvas, hogy az egyetemes kataklizmákban meglegelje a történelmi kataklizmák előzményeit, s megírhasa az elszabadult történelem eredetmítosztát (KOZMIKOMÉDIA). Elmélyülten hallgatja és tanulmányozza Párizsban a strukturalisták és a szemiotikusok tanait, hogy azután tudatos számítógép-kezelőként alkosson „*véletlen halmazt*”: kártyalapok kirakásával megalkossa minden lehetséges emberi történet képregény-kombinációját (IL CASTELLO DEI DESTINI INCROCIATI). A történelem, a legendák, a mítoszok, a formák tanulmányozásával keresi „*azt a várost, amely az összes többit magában foglalja*”, s ezt színlelt útirajzban, ötvenöt költői miniatúrból, a monumentális számrendi logika kötőelemeivel építi föl (LÁTHATATLAN VÁROSOK). S ugyanígy az összes többit magában foglaló regényt is megírja, tíz irányzat stílusutánzatával és a bennfoglaló-bennfoglalt viszony bonyolult tükrójátékával (HA EGY TÉLI ÉJSZAKÁN EGY UTAZÓ).

S hogy milyen válaszokat talál az alapkérdésekre? Végtelen tereket és idöket, söt poklokot bejáró hősei közül TI CON ZERO (TÉ NULLA) logikai bölcselője szól legmeggyözöbben a szubjektivitás szükségességéről. Az elbeszélés mintha az anük Zénón logikai mesterművét, a híres teknösbéka-apóriát visszhangozná: utolérheti-e a görögök leggyorsabb futója a cammogó teknöcöt? Csakhogy a tét immár XX. századi – túlélés vagy egyetemes pusztulás –, ezért a kérdés is drámaibb formát öltött: eléri-e ugrásával az oroszlan a vadászt, vagy előbb ér célba a kilött nyíl? S amikor a tekervényes logikai okfejtés során lassan körvonalazódnék a megoldás: kimerevíteni és kitágítani a t_0 pillanatot, azaz megállni a jelenben, s ezzel megszüntetni a veszélyt, söt személytelenné válva megszüntetni minden szubjektív viszonyt, egy utolsó premissza romba dönti a konklúziót: „*A fennálló tények számbavételével objektív ismeretet szerezhetnék a világmindenség t_0 pillanatáról, teljes úrbeli kiterjedéséről, magamat is beleértve, [...] csakhogy ez az objektív képet éppenséggel nem a t_0 pillanaton belülről kaphatnám, hanem kizárólag egy másik univerzumpillanattól, például t_1 -ből vagy t_2 -ből, és annak sem egész tartományából, hanem egyetlen, meghatározott nézőpontjából, az ellenség, az ellenség ellensége, az oroszlan vagy épp a magam szemszögéből. [...] Még egyszer összegezve: hogy megállhassak az időben, haladnom kell az idővel, hogy objektív lehessenek, szubjektívnek kell maradnom.*”

A szubjektum okfejtő, történelemuraló lehetőségeiről pedig a Dumas-tól kölcsönzött Edmond Dantès vallja legsajátabban Calvino nézeteit. Dantès a kaland jelképe, konok racionalizmusával viszont a francia enciklopédisták calvinói megtestesítője. El-lentmondásos alakjában újabb írói konfliktus feszül. A tételes avantgárddal vitázó, mégis avantgárd remekműveket alkotó Calvino a hagyományos irodalommal is hasonló ütközetet vív. Egyfelöl, író és közönség kapcsolatának igényével, a szórakoztatást hirdeti: „*A közönséggel való kapcsolat igazi formái a sírás, a nevetés, a félelem, a kaland, a rejtelly*” – mondja egy interjúbán. Másfelöl a lehető legigényesebb írói munkára, a labirintusvilág feltérképezésére kötelezi el magát. Az eredmény: filozofikus-poétikus labirintusjátékait kommerciális műfajok labirintusába rejti, a sci-fi, a lektür, a krimi, az útirajz, a képregény, a keresztregyvény álarca mögé bújtatja, avagy megfordítva: a kor kommerciális műfajait önnön formájukból kivetkőztetve a legnemesebb irodalommá gyúrja.

A MONTE CRISTO GRÓFJÁ-ban például úgy, hogy visszajára fordítja a KOZMIKOMÉDIÁ-ban követett eljárást. Ott tudományos tételeket oldott mesévé, s keltette ezáltal a tudományos-fantasztikus irodalom látszatát, itt romantikus meséből kiindulva tudományos tételt reprodukál, s veti ezzel sutba a lektúr-alaphelyzetet.

„Tehát – mondja narrátor-alteregójának, Edmond Dantèsnak szavaival – úgy tetszik, valamennyi cellát csak egy vastag fal választja el a külvilágtól, ám ahogy előfúrja magát, az abbé újra rájön: egy másik zárkába jutott, s e között meg a külvilág között ott van megint a következő cella. Ebből egy olyan erőd képe alakul ki számomra, amely egyre növekszik körülöttünk, s minél tovább maradunk benne bezárva, annál inkább eltávolít a kinti világtól.” (Telegdi Polgár István fordítása, miként a következő két részlet is.)

A táguló világ csillagászati elméletéből megszületik a táguló börtön metaforája, amely egyben If szigetét létünk börtönével azonosítja. S ezzel visszaérkeztünk a labirintushoz. A szökés kísérletei a kiútkeresés változatai. Faria módszere a vakpróbálkozás, Dantès elméleti úton keresi a megoldást: „Ha sikerül gondolatban fölépítenem egy erődöt, melyből lehetetlen megszökni, ez a képzeletbeli erőd vagy ugyanolyan lesz, mint az igazi – s ez esetben bizonyos, hogy soha ki nem kerülünk innen; de legalább megnyugszunk, hisz tudni fogjuk: azért vagyunk itt, mert nem lehetünk máshol –, vagy olyan lesz, amelyből még kevésbé juthatunk ki, mint innét; ez pedig annak a jele, hogy innét van lehetőség a menekülésre: ahhoz, hogy megtaláljuk, elegendő felismerni azt a pontot, ahol az elképzelt erőd nem egyezik az igazzal.”

A lét börtönévé avagy a jelen labirintusává tágult If-vár azonban még egy kiútkereső foglyot őriz. Midőn egyszer „Faria rést nyit a falon, behatol Alexandre Dumas dolgozószobájába”. Az író szökéstervei kéziratlapokként hevernek íróasztalán: MONTE CRISTO GRÓFJA című regényén dolgozik.

Valóság és fikció immár szabadon felcserélhető: lét és alkotás tökéletesen azonosult. Dumas–Calvino, MONTE CRISTO GRÓFJA című elbeszélésén dolgozva, a labirintus térképét készíti.

2. „kacagd ki azt a buzgót, kinek a mély kell”

Csakhogy a kaotikus, zezugos, bonyolult világban a szubjektum egyre kevésbé maradhat a megismerés archimedesi pontja, mindinkább az események félig-meddig öntudatlan elszenvedője lesz. A TÉ NULLA logikomédiáinak további hősei már kényszerpályákon mozognak: az ÜLDÖZÉS úrvezetője egy végtelen gépkocsioszlopban egyszerre lesz üldözött és üldöző, az ÉJSZAKAI VEZETÉS autósa pedig fényjellé, információelméleti *üzenetté* lefokozódva keresi az országúton szerelmesét, s miközben a szóbeli közlés reménye és valódi vágya nélkül cikázik két város között, megadón veszi tudomásul, hogy az emberi közlés immár *feladó, vevő és üzenet* kultikus háromszögére korlátozódott. A térképrajzolás is a megjósolt, folytonos kudarcra jár: a kiút – egy-egy írói vagy történelmi gondolat, eszme, próbálkozás – mindig új labirintusba vezet át. Az örök küzdelem pátosán túl az örök hoppon maradás humorára is fogékony Calvino természetesen fölisméri a képregény-dramaturgiát, s a valóságot játékká formálva megalkotja képregény ihletésű előző hősének, a természetbarát Marcovaldónak szemlélődő, filozofikus öregkori párját. S híven utóbbi önmagához, új könyvével új műfajt is hoz, pontosabban megújítja A NEHÉZ SZERELEM-ből már ismert régit: a francia Új Regény és Flaubert hatásából táplálkozó tárgyias leírást.

„Az utóbbi években az elbeszélő szerkesztésmódot a manapság nagyon elhanyagolt leíró módszerrel váltogattam. Akárcsak egy kisiskolás, aki azt a feladatot kapta, hogy Írj le egy zsiráfot

vagy Írd le a csillagos égboltot, szorgalmasan teleírtam egy füzetet ilyesféle ujjgyakorlatokkal, s összegyűjtöttem ezekből egy könyv anyagát. A könyv címe: PALOMAR.”

Am ez az újságírói kérdésre adott meghatározás, mint oly sok más, olvasói cinkoságra számító szerzői könyvelőzetes, csalóka kissé. Hiszen a tárgyak gondos, részletező vizsgálata közben mindvégig egyetlen „tárgynak”, a főhős bensőjének leírása folyik.

Palomar az idősödő Calvino onarckép-karikatúrája. Az a kevés adat és az a sok elrajzolt jellemvonás, amelyet a könyvből megtudunk róla, mind szerzőjére illik. Palomar az, akinek Calvino legtöbbször ábrázolta önmagát: megfigyelő. Neve is beszélő név, egy kaliforniai hegyet hívnak így, amelyen a világ második legnagyobb csillagvizsgálója magasodik, s amelyről melleleg Saul Bellow egyik regényhőse azt állítja, hogy tetején könnyebben lélegzik az ember, mint odalenn. Maga a szó spanyol, és galambdúcot jelent, ám – mint Calvino mondja – „ennek a könyv szempontjából nincs jelentősége”, ő sokkal inkább az olasz *palombaro* (búvár) szó rokon hangzását hallotta ki belőle: „a könyv hőse olyan búvár, aki belemériül a felszínbe”. És folytathatnánk is a paradoxonokat: olyan csillagvizsgáló, aki „kissé közellátó”; olyan interpretátor, aki folyton hallgat. „Csak ha megismertük a dolgok felszínét – mondja –, akkor lódulhatunk neki, hogy megkeressük azt, ami alul van.” Ám erről a második műveletről már következő mondatával lemond: „A dolgok felszíne azonban kimeríthetetlen.” Miró nyomán, aki „néma zene-műveknek” nevezte képeit, Calvino újabb paradoxonnal „néma szavaknak” kereszteli el Palomar belső monológjait.

Bőven áradó néma szavaival és labirintusvilágunkhoz illő tekervényes gondolataival Palomar is sűrűn ostromolja a szubjektivitás fogas kérdését. Az ellentmondásos valóságban hiába próbál „logikai-matematikai egzaktussággal” bizonyosságra jutni, az eredmény – akárcsak a következetesen végigvitt filozófiai irányzatoké – egymásnak is ellentmondó, abszurd végpontok sora. A tengerben úszkálva a nap aranyhídját egyedül ő látja az előtte megjelenő alakban, okkal gondolja hát, hogy minden, ami korötte van, rajta szűrődik át, s egyedül ő létezik, ám ha arra gondol, hogy az aranyhíd a naptól ered, s napnyugta után tőle függetlenül is eltűnik, akkor meg magát tekintheti egy kívülálló világ angyaltalan visszatükröződésének. Humoros töprengéseiben egy-egy filozófiai tant érintve (szolipszizmus, materializmus, agnoszticizmus) legközelebb talán Pascal kételyeihez jut: amit tud, abban nem bíz, amit nem tud, az szorongással tölti el.

Humoros onarcképével Calvino egy másik, éppoly alapvető kérdésére is humoros választ ad. Mit tegyen az ember a már nem vállalható világban? – kérdezte helyüket nem lelő hőseivel sorozatosan. Az eszményi távolságot először A FAMÁSZÓ BÁRÓ ugyan-csak hasonmás Cosimójával találta meg, akit a fák magasába helyezett, hogy kellőképp távol legyen a nem vállalható egésztől, de a vállalható részletekkel még együttműköd-hessen; másodsor pedig a KOZMIKOMÉDIA főhősével, aki szemtanúként van mindennütt jelen. Teleszkóp nevű alakmásával Calvino most a humor védőöltözékében a valóságnak inár ártalmas közelébe merészkezik, ahol örökös vereség vár rá, ám bőséges iróniával egyszersmind kettős távolságot is tart az ártalmas valóságtól, mert az alteregó-valóság távolsághoz hozzáad egy szerző-alteregó távolságot is. Nem más ez, mint a világirodalmat egyetlen műbe sűrítő tükörijátékainak újabb, személyes változata; újabb bennfoglaló-bennfoglalt játék: Calvino nézi Calvinót, amint néz.

Italo Calvino

PALOMAR TÖPRENGÉSEI

Szénási Ferenc fordítása

A világ nézi a világot

Szellemi útkereséseinek gyakori zökkenői után, melyekre most kár volna szót vesztegetni, Palomar úr úgy döntött, hogy ezentúl minden idejét a dolgok felületi vizsgálatának szenteli. Minthogy kissé rövidlátó, szórakozott és világkerülő, bajosan lehetne a jó megfigyelők típusába sorolni. Mégis folyton megesik vele, hogy észrevesz valamit – egy kőfalat, egy csigaházat, egy falevelet, egy teáskannát –, ami aprólékos és hosszas vizsgálódásra ingerli: félig-meddig öntudatlanul nekiáll és megfigyeli, tekintetével végigpásztázza minden apró részletét, nem tud tőle elszakadni. Palomar úr most eltökéli, hogy ezentúl kétszeresen odafigyel majd; először is, nehogy veszni hagyja a hívogató ingert, másodszer pedig, hogy kellő komolysággal végezze a megfigyelés műveletét.

Itt jön közbe az első bökkenő: Palomar úr, abban a szent meggyőződésben, hogy a világ most már kifogyhatatlan bőséggel tárja elé látnivalóit, mindent vizsgálgatni kezd, ami látótávolaiba kerül: nem telik benne öröme, abbahagyja. Ekkor jön az újabb bökkenő, mert Palomar most arra a meggyőződésre jut, hogy nem is olyan sok érdeemes néznivaló akad a világban, s hogy ezeket saját magának kell föl kutatnia; így viszont újra meg újra a választás, a kizárás, a fontossági sorrend problémájába ütközik, s hamarosan a teljes csőd fenyegeti, mint mindig, hogyha dolgaiba saját énjét és annak minden gondját-baját belekeveri.

No de hogy lehet valamit énünktől függetlenül nézni? Kié a szem, amely néz? Többnyire úgy képzeljük, hogy az én olyanvalaki, aki saját szemén mint valami ablakon kipillant, és nézi a teljes pompájában elébe táruló világot. Azaz: van egy világra nyíló ablak, azon túl pedig a világ. No de mi van az ablakon innen? Természetesen a világ; mi más lehetne?! Palomar úr most kevéske összpontosítással fölemeli és az ablakpárkányra ülteti a kinti világot. Mi maradt az ablakon túl? Természetesen a világ, amely most szemlélő és szemlélt világra hasadt. Hát ő, akit eddig „én”-nek mondtunk, vagyis Palomar? Ő talán nem egy darabka világ, amely most egy másik darabka világot szemlél? Vagy mert a világ az ablakon belülré és az ablakon túlra is kiterjed, nem épp az ablak-e az én, amelyen át a világ önmagára pillant? Csak Palomar úr szemén (és szemüvegén) keresztül láthatja meg magát.

Egy szó, mint száz, Palomar ezentúl nem belülről, hanem kívülről szemléli majd a dolgokat, és persze nem is saját bensőjéből, hanem odakintről jövő pillantásokkal. Mindjárt tesz is egy próbát: vigyázat, nem ő néz, hanem az odakintről odakintre pillantó világ. Ennek tudatában forgatja szemét, s valami merőben új látványt remél. Semmi. A szokványos köznapi szürkeség veszi körül. Gondoljuk hát végig újból. Nem elég, hogy a világ kintről kívülré néz, a röppályának, amely a pillantást a látnivalóval összeköti, a látnivalóból kell kiindulnia.

A dolgok néma felszínéről föl kell röppennie egy jelzésnek, egy intésnek, egy kacsintásnak: egy részecske elválik a többitől, hogy jelentsen valamit... Hogy mit? Hát

önmagát; minden létező akkor mutatkozik meg szívesen, hogyha csakis önmagát jelenti a csakis önmagukat jelentő egyéb létezők között.

Ha ritka is az ilyen alkalom, előbb vagy utóbb mégis bekövetkezik; azt kell csak kívánni, hogy szerencsésen egybeessen minden: a világnak egyszerre támadjon kedve arra is, hogy nézzen és arra is, hogy nézzék. Palomar pedig éppen ott járjon közöttük. Más szóval Palomarnak várnia sem kell, hisz az ilyesmi mindig akkor következik be, amikor az ember legkevésbé várna.

A világmindenség mint tükör

Palomar urat nagyon bántja, hogy az emberi kapcsolatokban ügyetlen. Irigyliz azokat, akik mindig tudják, kinek mit mondjanak, kivel hogyan viselkedjenek; akik minden társaságban jól érzik magukat, és akikkel mindenki jól érzi magát; akik fesztelenül mozognak idegenek között, és azonnal fölmérik, kitől kell óvakodni, távolságot tartani, és kinek érdemes rokonszenvét, bizalmát elnyerni; akik mindig legjobb arcukat mutatják, és másokból is a legjobbat csalják elő; akik rögtön tudják, hogyan értékeljenek valakit önmagához képest és általában is.

– Ez a képesség csak annak adatik meg – gondolja a kirekesztettek keserűségével Palomar –, aki harmóniában él a világgal. Az ilyen ember nemcsak társai között érzi otthon magát, hanem a tárgyak, a színterek, a helyzetek, az alkalmak között, az égbolton váltakozó csillagzatok és a molekulákban sűrűsödő atomok között is. Az egymásba torlódó események lavinája, amit világmindenségnek hívunk, nem sodorja magával a szerencse kegyeltjét, aki a végtelen kombinációk, permutációk és következményláncok legapróbb résein is kisiklik, s ezáltal elkerüli a pusztító meteoritok pályáját, csak a jótékony sugarakat fogja föl. Aki jó barátságban van a világgal, annak a világ is jó barátja. Bárcsak ilyen lehetnék én is! – sóhajt föl Palomar.

Elhatározza, hogy megpróbál ilyen ember módjára viselkedni. Minden igyekezetével azon lesz, hogy karnyújtásnyira levő embertársaival is és a messzeségben tekergető galaktikákkal is harmóniában éljen. Felebarátaival túl sok problémája van, így hát előbb a világmindenséggel próbál dűlőre jutni. Az embereket, amennyire csak lehet, távol tartja és elkerüli; fejében nagytakarítást végez, kisöpri a nemkívánatos gondolatokat; csillagos éjszakákon az égboltot fürkészi, csillagászati szakkönyveket olvas, addig barátkozik a csillagközi űrökkel, amíg végül agyberendezésének állandó bútor-darabjaivá lesznek. Arra törekszik, hogy gondolataiban a legközelebbi és a legtávolabbi dolgok egy időben megférjenek: ha pipára gyújt, és feszülten figyel, hogy szippantására a pipafej alján lapuló dohányszálacskák tüzet fogjanak, egy percre sem feledti, hogy a Magellán-felhők szupernovája ugyanabban a pillanatban robban, vagyis hát évmilliókkal azelőtt. Mindig tudni fogja, hogy a világegyetemben minden összefügg és egymásból következik: ha váltogatja fényét a Rák-köd, vagy összebb zsugorodik az Androméda-gömbhalmaz, biztos, hogy az ő lemezjátékosja is másképp működik, az ő salátástáljában is kivirulnak vagy elfonnyadnak a pórmustárlevelek.

Aztán, amikor hite szerint már pontosan ismeri helyét a kerengő mindenség néma felszínén, a tér és az idő valóságos és lehetséges eseménymiriádjai között, arra gondol, hogy kozmikus tudását most már az emberi kapcsolatokra is bizvást kiterjesztheti. Nosza, sietve visszatér a társas létbe, megújítja ismeretségeit, barátságait, üzleti kapcsolatait; gondosan mérlegre teszi rokoni és érzelmi köteleit. Azt reméli, hogy végre tisztá, áttekinthető, világos emberi horizont nyílik meg előtte, amelynek határai között céltudatosan és biztosan mozoghat. Mi válik valóra ebből a reményből? Semmi. Fél-

reértések, tétovázások, megalkuvások, elmulasztott lehetőségek ingoványába süpped; a legapróbb problémák nyomasztóan nehezednek rá, a legnagyobbak eltörpülnek; bármit mond vagy tesz, rosszul sül el, félresiklik, visszajára fordul. Hol van hát a baj?

Ott, hogy az égitesteket szemlélve önmagát mindig névtelen-testetlen apró pontnak látta, szinte önnön létezéséről is megfeledezett, most viszont, amikor újból emberekkel érintkezik, tehát nélkülözhetetlenül szüksége van önmagára, már azt sem tudja, hol keresse magát. Minden új ismerőstünkkel valamilyen viszonyt kell kialakítanunk; megállapítjuk, mit érzünk az első találkozásakor – ellenszenvet vagy vonzalmat, a magunk erősebb hatását vagy az övét, kíváncsiságot, bizalmatlanságot vagy közönyt, fölényt vagy alárendeltséget, tanítványi vagy tanári késztetést, színészi vagy nézői hajlandóságot –, s a magunk és partnerünk kölcsönös érzelmi alapján meghatározzuk a játékszabályokat, mit lépünk mi, és mit lép ő kettőnk játszmájában. Ehhez azonban, még mielőtt nekiállnánk társunkat szemrevételezni, tudnunk kell, kik vagyunk mi magunk. Az emberismeretnek van egy sajátos vonása: az önismereten vezet hozzá az út; Palomarból pedig éppen ez hiányzik. De még az önismeret sem elég, azonosulás is kell hozzá, céljaink, eszközeink és álmaink vállalása, ez pedig önuralmat igényel, azt, hogy kontrollálni és irányítani tudjuk hajlamainkat és cselekedeteinket, méghozzá úgy, hogy eközben ne szűkítsük be és ne fojtsuk el őket. Palomar bámulatra méltó ismerősei, akik mindig talpraesetten és természetesen beszélnek és viselkednek, nem is annyira a világmindenséggel, mint inkább önmagukkal vannak jó viszonyban. Palomar, aki nem szereti magát, s mindig úgy intézte, hogy ne kelljen önmagával szembenéznie – ezért menekült oly szívesen a galaktikákhoz is –, most ráeszmél, hogy előbb saját lelki nyugalomát kellett volna megteremtenie. Lehet, hogy a világegyetem békében él viselt dolgaival, ő semmi esetre sem.

Egyetlen járható út maradt tehát: mostantól az önismeretnek szenteli idejét, önmaga bensőjét fogja kikémleni és föltérképezni, lelki rezdüléseinek grafikonját rajzolgatja majd, s a megfelelő képleteket és elméleteket abból ókumlálja ki, teleszkópját a csillagképek égi pályája helyett a maga földi útjára szegezi. – Semmit sem ismerhetünk meg magunk körül, ha magunkat kifelejtjük – mormolja eltöprengve –, s a világmindenség olyan tükör, amely csak azt vetíti elénk, amit önmagunk vizsgálata közben megtanultunk fölismerni.

S ezzel tudáskereső vándorútján Palomar most újabb szakaszt járhat végig. Pillantásával végre fölparcellázhatja bensőjét. Vajon mit lát majd? Olyan lesz-e belvilága, mint egy nyugodtan, méltóságteljesen forgó spirálköd? Csillagok és bolygók járnak-e csöndjében sorshatározó, jellemformáló parabola- és ellipszispályájukat? Végtelen kiterjedésű gömböt lát-e majd, amelynek középpontjában az én áll, és minden pontja középpont?

Kerekre nyitja a szemét. De hisz ezt látta mindennap, eddig is: málló vakolatú, girbegurba falak, tülekedő, konyókló emberek, akik a nagy rohanásban föl se néznek a másokra. A távoli égbolt, akár egy akadozó, küszködve csikorgó, olajozatlan gépezet, ki-kihunyó csillagfényeket szór, az éppoly fenyegetett, meggyötört, zaklatott világegyetem üzeneteit.

Hogyan tanuljunk meg halottnak lenni

Palomar úr elhatározza, hogy ezentúl úgy tesz, mintha halott volna, hadd lássa, hogyan lesz meg a világ nélküle. Egy ideje azt látja, hogy közte és a világ között nem úgy mennek a dolgok, mint régen; azelőtt talán vártak egymástól valamit, ő és a világ, ma

már nem is tudja, mit várhatna, jót-e vagy rosszat, és az efféle várakozás sem tartja már örökös izgalomban.

Az volna hát természetes, hogyha Palomar úr most megkönnyebbülne, hisz nem kell többé arra gondolnia, mit tartogat számára a világ, és a világot is felszabadultabbnak látná, hisz annak meg őrá nincsen gondja. Ám a pusztá várakozástól, hogy megízlelje végre e nyugalmat, szorongás tölti el.

Mert hát halottnak lenni nem is olyan könnyű, mint gondolnánk. Először is, a halotti létet nem szabad összetéveszteni a nemléttel, ami egy születés előtti, végtelenül hosszan tartó állapot, és látszólag a halál utáni, ugyancsak végtelenül hosszú állapot tükörképe. Hiszen születésünk előtt még a kimeríthetetlen lehetőségek egyike vagyunk, amely vagy megvalósul, vagy nem, halottként viszont már nem valósulhatunk meg, sem a múltban (hiába tartozunk teljes egészében hozzá, befolyásolni többé nem tudjuk), sem a jövőben (hiába befolyásolhatjuk, részünk már nem lehet benne). Igaz, Palomar úr esete némileg egyszerűbb, mert ő sohasem volt különösebb befolyással semmire és senkire, a világ könnyűszerrel meglehet nélküle, ő pedig nyugodtan halottnak tekintheti magát, még csak szokásain sem kell változtatnia. Nem is az a fő gond, hogy hogyan változtasson azon, amit csinál, hanem hogy hogyan változtasson önmagán, pontosabban a világhoz fűződő kapcsolatán. Régen a világ azt jelentette neki, hogy a világ plusz ő; most azt kell jelentse, hogy ő plusz a világ mínusz ő.

A világ mínusz ő vajon a szorongás megszűnésével egyenlő? Olyan világgal, amelyben tőle teljesen függetlenül zajlanak az események, őt már nem is érintő belső törvényeik, szükségesszerűségeik vagy logikájuk szerint? Nekicsapódik egy hullám a sziklának, kivájjá, jön a következő hullám, aztán egy újabb, egy még újabb; mindegy, hogy ő ott van-e vagy sem, a sor folytatódik. A halotti lét azzal hozhat megkönnyebbülést, hogy megszűnik az életnek hívott kis nyugtalanságpetty, és semmi sem számít a világon, csak a dolgok rendületlen egymásra rakódása térben és időben. Minden nyugodt vagy lassanként megnyugszik, még a hurrikánok, a földrengések, a vulkánok is. De hát nem épp ilyen volt a világ, amikor még itt járt? Amikor még minden vihar a vihar utáni csendet is magában foglalta, és készülődött a percre, hogy az utolsó hullám is partnak csapódjon, és elüljön a szél? Halottnak lenni talán annyit tesz, mint az örökön hullámzó tengeren hajózni, és hiába várni, hogy elcsituljanak a habok.

A holtak tekintete mindig vágyódó picit. A helyszíneket, a helyzeteket, az eseteket az ember nagyjából ismerte már, s persze hogy jóleső érzéssel látja őket viszont, csak hát temérdek kisebb-nagyobb eltérést is észlel, amelyekkel még meg is barátkozna valahogy, ha megfelelő, logikus rendbe illeszkednének, de hát esetlegesek és kuszák, és ezt nagyon nehezen viseli el, mert amióta az esztét tudja, mindig a világot szeretné kiigazítani, s most nem teheti, mert halott. Ezért aztán kelleetlenül s kissé sután forgó-lódik benne, ám egyszersmind önelégülten is, mint aki jól tudja, hogy csak a saját múltja számít, minden egyéb elhanyagolható. S hamarosan elfogja és minden gondolatát betölti egy újabb meghatározó érzés, a megkönnyebbülés: minden baj a mások baja, fájjon hát az ő fejük. A holtaknak már aligha lehet fontos valami, hisz nem övék a gondja; s lehet, hogy az erkölccsel nehezen fér össze, örömeiket mégis ebben a felelőtlenségben lelhetik.

Minél közelebb kerül Palomar úr ehhez a lelkiállapothoz, annál természetesebbnek érzi a halotti létet. Igaz, még nem jutott el addig a fenséges kívülállásig, amely hite szerint a halottak sajátja, sem a végső okig, amely túlmutat minden magyarázaton, sem pedig önnön határainak átkelőhelyéig, amely – mint valami hosszú alagút vége

– más dimenziókba nyílik. Időnként azzal áltatja magát, hogy legalább ősi türelmetlenségétől megszabadult, nincs már benne az a folytonos rossz érzés, hogy a többiek mindig, mindenben hibáznak, s hogy ő sem hibázna kevesebbet a helyükben, de ő legalább tudná, hogy hibázik. A valóság az, hogy csöppet sem szabadult meg türelmetlenségétől, mi több, berzenkedése a saját és a mások hibáitól örök életű, akárcsak maguk a hibák, melyeket nem töröl el semmiféle halál. Jobb lesz hát, ha megbékél velük: halottnak lenni Palomar számára annyit jelent, mint megbékélni azzal a kiábrándító felismeréssel, hogy az maradt, aki volt, egy megmásíthatatlan, végleges helyzetben.

Palomar lebecsüli az élő állapot előnyeit a halottéival szemben, s most nem a jövőről van szó, mert a jövő kockázatai jelentékenyek, a jó pedig hamar véget érhet benne, hanem a múltról, mert múltunkat visszamenőleg megszépíthetjük. (Előfordulhat persze, hogy valaki tökéletesen elégedett a múltjával, de ez az eset olyannyira érdektelen, hogy szóra sem érdemes.) Az ember élete események sorozatából áll, és az utolsó esemény akár az egésznek is új jelentést adhat, nem azért, mert netán többet számítana az előzőeknél, hanem mert lezárt életbe foglalva az események már nem időrendben helyezkednek el: belső rendjük szerint épülnek egymásba. Valaki például felnött fejjel elolvas egy könyvet, és így kiált föl: – Hogy tudtam úgy élni, hogy nem ismertem?! – vagy: – Milyen kár, hogy nem olvastam fiatal koromban! – Nos, az efféle megállapítások jószerivel értelmetlenek, kivált a második, hisz attól fogva, hogy az ember elolvasta a könyvet, már úgy él, mint aki ismeri, s vajmi keveset számít, hogy előbb olvasta-e el vagy később, mert az olvasástól most addigi élete is új minőséget kapott.

És ez a legnehezebb lépés annak, aki el akarja sajátítani a halotti létet: megérteni, hogy élete zárt egész, teljesen a múlté, nem lehet semmit hozzátenni, és alkotóelemeit sem lehet más és más viszonyba rendezni. Igaz, akik még élnek, a maguk megélte változások szerint a holtak életét is alakíthatják, kontúrt adhatnak annak, aminek addig nem volt, vagy aminek másutt húzódtak kontúrjai; például igaz szívű lázadónak tüntetnek föl valakit, akit eddig gyalázatos törvényszegőnek ismertünk; költőként vagy prófétaként ünnepelnek másvalakit, akiről eddig azt hallottuk, hogy idegbajos vagy lázalmoktól szenved. Ám ezek a változások csak az élőkhoz szólnak. Ok, a holtak, aligha veszik hasznukat. Mindenki abból építkezik, amit átél és ahogyan átéli, ezt pedig nem veheti el tőle senki sem. Aki életében szenvedett, annak a szenvedés a mindenkorai építőköve, ha elveszik tőle, lényét hamisítják meg.

Palomar tehát külön halottnak készül: nehezen viseli el a rá mért ítéletet, azt, hogy most már örökké ilyennek kell maradnia, ám egy fikarcnyit sem hajlandó földadni önmagából, bármekkora tehertétel is.

Beszélhetnénk persze azokról az átörökítő rendszerekről is, amelyekkel utódainkban – legalábbis részlegesen – továbbélhetünk; ezeknek két fő változatát különböztethetjük meg: a biológiai átörökítő rendszert, amellyel azt adhatjuk tovább önmagunkból, amit genetikai örökségnek hívunk, és a történelmi átörökítő rendszert, amely a mégoly szürke emberben is fölgüyülemelő, több-kevesebb tapasztalatot plántálja át a túlélők emlékezetébe és nyelvébe. Ezeket az átörökítő rendszereket egységes egésznek is tekinthetjük, ha a nemzedékek sorát egyetlen ember századokig, ezredekig tartó életének rovid szakaszaiként fogjuk fel, ám ezzel csak elnyújtjuk a problémát: saját, személyes halálunktól az emberi nem bármily késői kihalásáig odázzuk el.

Amikor Palomar a maga halálára gondol, már az utolsó emberi vagy emberforma lények halála jár a fejében: a letarolt, kietlen földgolyóra idegen úrhajósok szállnak

le, megfejtik a piramisokban és a számítógépes lyukkártyák hieroglifáiban rögzült emlékeket; az emberi nem emlékezete az ő hamvaiból születik újjá és jut el a világegyetem lakott tájaira. S végül, sok-sok halogatás után elérkezik a pillanat, amikor maga az idő vénhed ki és enyészik el az üres égbolton, amikor a hajdani élet utolsó anyagi emléke felizzó hőben olvad szét, vagy az örök fagy mozdulatlan birodalmában kristályosítja ki atomjait.

– Ha az időnek vége szakad, akkor azt percről percre le lehet írni – gondolja Palomar –, leírás közben pedig minden perc végtelenné táguul. – Elhatározza, hogy nekiáll, és élete minden egyes percét leírja, s amíg nem végez a leírással, nem is gondol a halálra. Ebben a pillanatban meghal.

Laki János

KÖZÉPCSATÁR A SAKKTÁBLÁN

Az ismeretelméleti individuum autonómiája

Bár egyáltalán nem kell igazán magas fokozatot választanom ahhoz, hogy percek alatt elegáns mattot adjon, számítógépet szeretem magamnál ostobábbnak tudni. Mi tagadás, szeretek magamnak azzal is hízlelni, hogy e meggyőződésemet mégiscsak több, mint gyarló emberi hübrisz. Hisz miféle mélyenszántó megfontolások szabják meg a masinám olykor tagadhatatlanul értelmesen villódzó képernyőjére kiíródó lépéseket? Mindenekelőtt ismeri a sakk szabályait, ismer sok ezer kombinációt, képes kiszámítani bizonyos állítástípusokhoz tartozó lehetséges kimeneteleket, memóriájában őriz klasszikus megnyitások, közép- és végjátzmák egy számomra áttekinthetetlenül gazdag készletét stb. Ha esetleg oly fejlett programot használ, amely képes az önkorrekcióna, akkor sem várhatom tőle, hogy játékát az én stílusomhoz szabja, vagy fölmérve korlátaimat, valami tán nem egészen optimális, de számomra nagyon is váratlan húzással álljon elő. A gép racionálisan, elhamarkodás nélkül, jó lépéseket tesz. Ennyi az egész. Hadd őrizsem meg azt a magabiztos öntudatomhoz olyannyira szükséges (elő?)ítéletet, hogy bár mérhetetlenül gyorsabban kombinál, s hasonlíthatatlanul több alternatívát lát át nálam, „gondolkodása” mégiscsak mechanikus és kiszámítható.

Jogosult-e ebbéli meggyőződésemet vagy sem, a jövő dolga. Addig is, ha (mondjuk a kettes fokozatban) eljutunk egy számomra is áttekinthető végjátzmához, s eszembe ötlik az a bizonyos lépés, amelyet megtéve a többi már pusztán formalitás – hármily kisszerű legyen is ez –, nem tagadhatok meg magamtól egy kaján mosolyt. Miközben gyalogomat enyhe izgalommal C7-re tolom, nem teljesen indokolt diadallal tudom, hogy izzon bár föl gépem 40 MB-os winchestere, meg nem akadályozhatja, hogy gyalogomat a következő lépésben vezérre váltsam, majd annak rendje és módja szerint megadjam a mattot. Gépem persze ugyanúgy látja az elkövetkező öt lépést s azok szükségyszerű végkifejletét, akár magam, de humortalanul lépked tovább, rendre megtéve az adott szituációban legjobbnak értékelt lépéseket.

Képzeltető, mekkora lenne elképedésem, ha gyalogom C7-re tolására válaszul „offside” feliratot villantana fel képernyője. Fölfognám tán, hogy e lépéssel támadó gyalogom olyan pozícióba került, hogy közte és az „alapvonal” között nem áll védő, de valahogy mégsem tudnám korlátozt masinám feleselését jópofa szemtelenségnek tekinteni. Valószínűleg ülnék csak vele szemben bávatag, s a képernyőn visszatükröződő bárgyú képem mögött látnám, amint odabenn a megfelelő választ kereső „olvatófej” monoton reménytelenséggel körbejár. Zavarra gyanakodnék, vírusra, esetleg infantilis barátom sületlen tréfájára, de a dolgot semmiképpen sem érteném. Nem így azonban, ha partnerem régi barátom lenne: a hasonló helyzetben kimondott „les” szót egyszerűen úgy érteném: nyertél, földadom. De miért lehetnek barátomnak groteszk ötletei, s miért nem tudom ugyanezt elfogadni számítógépetmtől? A válasz kézenfekvő: a masina sémákkal, sztereotípiákkal, kalkulációkkal dolgozik, az adott lépést, állást vagy esetleg a parti egészét értelmezi, de arra nem képes, hogy a játékot mint egy komplex életvilág viszonylag monolit egységét kívülről lássa, hogy hirtelen az egész helyzetet más összefüggésbe vonja vagy látszatra egyáltalán nem odatartozó jelenségekkel asszociálja. Barátom, kit a gép úgyszintén fél memóriával ver, képes erre.

Nem rendít meg, sőt majdhogynem biztonságérzettel tölt el a tudat, hogy gépem intelligenciája (egyelőre?) igencsak korlátozt, gépies. Ugyanakkor bizonytalanul bár, s tán magam előtt is titkoltan, bennem remeg a kétség, vajon nincs-e közöttünk halovány hasonlatosság? Ha tágabbra szabottak, rugalmasabbak és pókhálószerűbbek is, de talán az én büszke tudatomat is körbekerítik bizonyos korlátok, talán az én mentális műveleteim is nem tudatos és nem tudatosítható sémákba szorulnak. Vajon eszembe juthat-e... *bármí*? Netán az én gondolkodásom sem képes kítörni a számomra adott keretekből, esetleg magam sem vagyok több, mint bambácska gépem önteltebb változata: a természetes intelligencia?

A fölmerülő episztemológiai, kognitív pszichológiai kérdések ismeretelméleti értelemben vett autonómiámra vonatkoznak. Beszélhetek-e egyáltalán, s ha igen, milyen értelemben gondolkodásom szabadságáról?

Önmagában az a gondolat, hogy tudatom bizonyos szabályok szerint működik, hogy az érzéki benyomások sokféleségét a priori szemléleti formák szervezik képzetekké, s tapasztalataim értelmezését ugyancsak a priori értelmi kategóriák segítségével végzem, nem kétségbeejtő. Sokkal inkább szabadságként, semmint attól való megfosztottságként élem meg azt a lehetőséget, hogy tudatom nem a teljes meghatározatlanság vákuumában lebeg, támpontjai vannak, orientált, irányultsággal bír, egyáltalán: *formája van*. Az sem ejt kétségbe, hogy formális meghatározottsága mellett gondolkodásom a fizikai világ és az emberi élet alapvető tényszerűségeiből származó *tartalmi* evidenciákat is magába foglal. A tényben, hogy tudatom rendelkezik az egyáltalánban vett emberi tudatot jellemző formális és tartalmi karakterisztikumokkal, a lét éppígy lévőségét látom. Ember vagyok, olyan létező, amely metafizikai okokból meghatározott tudatstruktúrával rendelkezik. Amennyiben fölteszem (s ez valóban nem több, mint föltevés), hogy különbség van a számomra megmutatkozó fenomenális és a megismerőtevékenységemtől független, magábanvaló világ között, vigaszomul szolgál a tudat, hogy e diszkrepancia a lét elrendezettségéből származik, s ennyiben *sükszükszerni*. Nem érzek távolságot tudatom valamely rejtett, benső magva s az ehhez képest külső működési elvek között. Azonos vagyok önmagammal, aki emberi lényként ilyen tudatszerkezettel van megáldva, s aki a magánvaló világot csakis emberi módon tudja megjeleníteni. A lét rendjének részeként élem meg meghatározottságomat, nem me-

rül föl bennem az igény, hogy különbséget tegyek énem szubsztancialitása és megismerőképességem akcidentalitása között. Az említett minimális meghatározottságok híján a világ összefüggéstelen egyediségek, értelem nélküli elemek sokaságává esnezét, a gondolkodásnak mindig a semmiből kellene elindulnia. Tudatom előzetes meghatározottságát ennyiben föltétlenül működése pozitív előfeltételének tekinthetem. Gondolkodói autonómiámat a legkevésbé sem érzem veszélyeztetettnek azáltal, hogy tudatműködésemet meghatározza egy a történelem valamennyi korszakában élő és a föld bármely kultúrájához tartozó emberre jellemző, antropológiailag adott s így számomra szükségszerű tudatstruktúra, valamint a lét általunk, mint emberi lények által megélt alapvető fakticitása. Mi több, e föltevés számomra *pozitív szabadságot* jelent.

Egészen másként áll azonban a helyzet, ha abból a (csöppet sem elképzelhetetlen) föltevésből indulok ki, hogy a megismerésnek formát szabó észlelési sémák, fogalmi keretek, kategóriák, következtetési módok nem antropológiai adottságok, hanem életformám, kultúráim, történelmi meghatározottságom lecsapódásai. Amennyiben nincs egy az embert, mint olyat helytől és időtől függetlenül jellemző tudatműködési mód, s mentális struktúráim valóban pusztán tudásszociológiai eszközökkel leírható intellektuális, materiális és szociális környezetem lenyomatai, akkor ki vagyok szolgáltatva a teljes *esetlegességnek*. Hacsak föl nem tételezek egy titkos isteni tervet, el kell ismerennem, egyszerű véletlennél nem több, hogy épp ebbe a történelmi korba, ebbe a kultúrába, ebbe a társadalomba születtem, s ennek következtében szocializációm gondolkodásomat épp ennyire alakította. A más kultúrákban vagy akár saját kultúráim más történelmi korszakaiban fölnőtt emberek egészen másként, esetleg számomra teljesen érthetetlen módon gondolkodnak. Az esetlegesség mellett tehát relativizálódás is fenyeget, s így természetszerűleg merül föl a kérdés: megszabadulhatok-e valamiképp gondolkodásom kívülről adott kereteitől, lehetséges-e tudatom előzetességstruktúrájának tudatosítása, majd kritikája. A tudatszerkezet metafizikai értelemben vett esetlegessége sajátos episztemológiai skizofréniahoz vezet: azonos vagyok-e azzal a valakivel, aki többé-kevésbé véletlenszerűen kialakult körülmények között fölnevelkedve épp ennyire gondolkodik, vagy létezik ezen kívül még személyiségem szilárd magva, aki képes az előzetes ítéletek érvényességét fölmérni, világlátásmódomat átlátni? Valaki, aki a ténylegesen kiforralt gondolkodói személyiségen innen vagy azon túl van? Lehetséges-e a kontingens ész kritikája, vagy gondolkodásom pályáiról való gondolkodásom is meghatározott pályákon halad?

Kérdéseim a kívülről adottól, a tőlem különbözőtől való függetlenség lehetségeségének kérdései. Esetlegességük következtében szükségesnek érzem az engem meghatározó sémák érvényességének fölfüggesztését, a kontingens tényezőknek való kiszolgáltatottság, azaz az ismeretelméleti heteronómia megszüntetését, autonómiámnak egy *negatív szabadság* értelmében vett biztosítását.

A nagy kérdés mármost az, hogy miként lehetséges ez a fölfüggesztés, lehetséges-e egyáltalán a megismerő individuum szabadsága. A kognitív minták, fogalomrendszer, metaforakészlet, megismerésérdekek, evidenciának tekintett előzetes ítéletek, „természetes” eljárások stb. rendkívül bonyolult szövevénye alkotja a megismerés előzetességstruktúráját. Tekintve, hogy e struktúrát a maga teljességében átlátni minden valószínűség szerint lehetetlen, éljünk most egy (a konklúzió érvényességét tagadhatatlanul érintő, mindazonáltal igen elterjedt) egyszerűsítéssel. Tekintsük a megismerés alapvető meghatározottságát Wittgenstein „nyelvjáték” modellje alapján szabályrendszernek, a kívülről adott normákhoz igazodó tudatműködést pedig szabályköve-

tésnek. Kérdésünk most úgy fogalmazható meg, hogy milyen viszonyban állunk a megismerőtevékenységünk szempontjából normatív szabályokkal. A szocializáció annyira részünkbe tette őket, hogy egyáltalán nem vagyunk képesek vonatkozásukban reflexív viszonyt teremteni, s a szigorúan determinatív szabályok bezárnak bennünket egy „episztemikus világba”, vagy valamiképpen mégis függetlenedhetünk tőlük.

Különböztessük meg a szokásos módon egymástól a tevékenység konstitutív és regulatív szabályait, s hogy hűek maradjunk a nyelvjátékfogalom megszületésének körülményeihez (N. Malcolm memoárja szerint e kifejezés egy futballmeccsen ötlött Wittgenstein eszébe), vizsgáljuk e szabályokhoz való lehetséges viszonyulásokat egy futballmecc példáján. Úgy tűnik, mindössze kétféleképpen járhatunk el: *vagy betartjuk, vagy nem tartjuk be a szabályokat.* Ez a két lehetőség áll fenn mind a konstitutív, mind a regulatív szabályok esetében. Ha tiszteletben tartjuk a konstitutív szabályokat, akkor futballt játszunk, ha nem, akkor valami más játékot vagy zagyvaságot. Aki lemegy a pályára futballozni, az a résztvevők számára azonos konstitutív szabályok szerint játszik vagy sehogy. A regulatív szabályokat megsértheti, a konstitutívakat ellenben semmiképp. Ha egy futballmérkőzésen az egyik csapat középcsatára az ellenfél tizenhatosának sarkához rohan, s ott megállva, ujját előremeresztvén a kapusra mutatva harsányan így kiált: „sakk!”, akkor nyilvánvalóan megsérti a futball konstitutív szabályait, s nem futballt, hanem valami más játékot játszik. Ez abból is látható, hogy ilyen esetben a bíró vagy figyelmen kívül hagyja csatárunk akcióját, vagy ha krónikusává válik, mentőt hívat. Látva azonban, hogy emberünk viselkedése nem a futball konstitutív szabályainak keretein belül mozog, semmiképpen sem próbálja a futball valamely szabályát alkalmazni. Azonban ha ugyanez a középcsatár a tizenhatos sarkánál egyszerűen lesre fut, a játék regulatív szabályait sérti meg, és senkinek sem jutna eszébe azt mondani, hogy már nem futballt játszik.

Valójában a helyzet korántsem ilyen egyszerű. Mindenekelőtt: a konstitutív szabályok aggályos betartása önmagában még semmi esetre sem garantálja, hogy valaki egy bizonyos játékot játszik. Teljesen határozottan állíthatjuk például, hogy a „vámellenőrzés” című játék valamennyi érvényben lévő szabályához mániákus makacssággal ragaszkodó vámüsztviselek nem egyszerűen aprólékosak s minden nagyvonalúság híján valók, hanem a szó legszorosabb értelmében *más játékot játszanak!* Lehet ez „A nemkívánatos turisták elriasztása”, vagy „A határátkelőhely eltorlaszolója”, de nem „Vámellenőrzés”. Mármost akár az a konstitutív szabályok öncélú rítussá merevítésének célja, hogy a tisztviselők kiéljék életük más területein elszenvedett frusztrációikból származó agresszív késztetéseiket, akár az, hogy ily módon maguknak fizetésemelést harcoljanak ki, az eredmény ugyanaz: A játék megszűnését nem a konstitutív szabályok *megsértése, hanem rugalmatlan alkalmazása eredményezi.*

Elképzeltető azonban más típusú eset is. A futballban az számít jó játékosnak (legalább ez a jó-ság számszerű mértéke), aki a lehető legtöbbször juttatja az ellenfél kapujába a labdát. Nyilvánvaló, hogy matematikai értelemben annak a játékosnak van lehetősége a legtöbb gólt szerezni, aki legtöbbször lö kapura, hiszen a lövések számának növekedésével növekszik a siker statisztikai valószínűsége. A játékost azonban, aki a szó szoros értelmében minden helyzetből és a játéktér minden pontjáról kapura lö, nem neveznék jó-nak, sőt egyáltalán futballistának sem. Azt mondanánk, hogy az illető nem futballt, hanem valami mást, esetleg a futball egy igen speciális változatát (olyasfélét, mint az egyérintő) játssza. Szó sincs a konstitutív szabályok megsértéséről,

de ezek paródiáig túlzott tiszteletéről sem. A játékos szabály szerint jár el, a bíró nem is fogja leküldeni a pályáról, edzője azonban előbb-utóbb bizonyosan megelégedi, hogy játékos a nem a valóságos játéksituációhoz, nem a ténylegesen megnyíló lehetőség-térhez szabja cselekvését, hanem egy *ideális* célhoz.

A regulatív szabályokhoz való viszonyulás ugyancsak azonosíthatatlan a követjük vagy nem követjük a szabályt kérdésével. E szabályokat meg lehet szegni, sőt bizonyos esetekben éppen megszegésükkel bizonyítja a játékos, hogy igazán jó futballista. Van a játékosban előre megtervezett, begyakorolt variációk, s ha a csapat jól „együtt van”, az irányítóknak elég a figura számát bemutatnia, hogy mindenki tudja, az ellenfél mozgásától függetlenül neki mit kell tennie. Ha azonban egy szigorú edző mozzanatról mozzanatra megtervezné játékos a számára, hogy mikor mit kell tennie, hová kell helyezkednie, az ellenfél könnyedén keresztülhúzná számításait, s egyébként sem azt mondanánk a játékosról, hogy focizik, hanem inkább azt: programot futtat. A jó hávéd megérzi, mikor nem engedheti el az ellenfél támadóját, mikor kell a regulatív szabályok szándékos megsértésével a támadást megakasztania. Attól (is) számít jó hávédnek, hogy a kellő pillanatban s a kellő mértékben megsérti a szabályt. Kiválóságát a sportnyelv is elismeri azzal, hogy tettét nem egyszerűen szabálytalanságnak, hanem rejtejt elismerést tartalmazó eufemizmussal „technikai fault”-nak nevezi. Az efféle megmozdulás fontos *része* annak a játéknak, melynek írott szabályai az ilyen eljárást kifejezetten *megtiltják*.

A játékoshoz tehát hozzátartozik a regulatív szabályok megszegni tudása, de ugyanígy az annak fölérésére való képesség, hogy hol van a szabályszegés értelmességének határa. A hávéd, aki a kellő pillanatban és mértékben él a technikai fault lehetőségével, elegánsan játszik, társa, kit a „vagy a labdát, vagy a babát” elszántsága vezet, durván. Bárhogy ítéljük is, mindketten futballt játszanak, szemben azzal, kinek alapelve, hogy a sziklaszilárd hávéd nem oszthatja meg figyelmét a labda és az azt vezető láb között, és kizárólag a csatár sípcsontjának porrá őrlésére koncentrál. Azt mondhatnánk, hogy ez az általában „mészáros” becenévvel „tisztelt” úr mintegy a másik szélén hagyja el a regulatív szabályok által körülkerített területet. A programozott „automa-ta” soha nem sérti meg a szabályokat, míg ő épp ellenkezőleg, s órá ezért nem mondhatjuk, hogy futballt játszik.

Hogyan viszonyul mármost mindez az egyén ismeretelméleti értelemben vett szabadságának problémájához? A tudásszociológiában, valamint a kognitív pszichológiában s ezek nyomán a tudományelméletben az utóbbi évtizedekben nagyon is bevetté vált az a nézet, hogy az individuális gondolkodás szociálisan közvetített kulturális mintákba illeszkedik. Az egyén számára adva van egy paradigmikus minta, amely mintegy előírja, hogy a különböző helyzeteket miképp értelmezze. E paradigma mibenlétét mind ez idáig senki nem határozta meg világosan, szokás azonban a különböző kultúrákhoz hasonlítani, s működését Wittgenstein és Winch nyomán egy szabálykészlet és az egyén viszonyaként fogni föl. Így jár el a paradigmafogalom elemzésekor A. MacIntyre is: „Nézzük, mit jelent egy kultúrához tartozni. Azt jelenti, hogy osztozni azokban a sémákban, amelyek konstitutívak és normatívák saját értelmes cselekedeteim szempontjából, s ugyanakkor mások cselekedeteire vonatkozó interpretációim eszközei.”¹

Főnti példáink azt mutatták, hogy miként a konstitutívak, akként a regulatív szabályok is csak hozzávetőlegesen definiálnak egy tevékenységet: aki hivatalnoki alázattal igazodik hozzájuk, az ugyanúgy kilép e tevékenységből, mint az, aki teljesen figyelmen kívül hagyja őket. Azt jelenti ez, hogy egy cselekvést szigorú értelemben nem

lehet egyértelműen szabálykövetésként azonosítani, s megfordítva, egy szabálykódex mégoly aprólékos kidolgozása nem határoz meg pontosan egy tevékenységet. Ennek legfőbb oka, hogy a taxatív megadható szabályrendszer rögzítettségével az alkalmazási situációk változékony kiszámíthatatlansága áll szemben. A fixált szabályrendszer természetéből következőleg képtelen a valóság lefedésére. A játékot vezető bírónak és a játzó játékosnak egyaránt egyedi helyzetekkel van dolga, melyekben nem csupán azt kell eldöntenie, hogy melyik szabályt rendelje készletéből az adott helyzethez, de azt is, hogy az általános szabályt hogyan alkalmazza a konkrét esetre. A szabályokban természetesen mindig csak a „mi” van meghatározva, de sohasem a „hogyan”. Az utóbbi a valóságos cselekvési helyzetben lévő subjektum személyes ítélőerejére bízatik.

A modern tudománykép metafizikai és ismeretelméleti kereteinek XVII. századi kodifikálódásánál Descartes *Regulae*-jában váratlanul folbukant egy nehézség. Descartes célja az volt, hogy kidolgozza a világ és a megismerő (a res extensa és res cogitans) közötti közvetítés, azaz az igazsághoz vezető megismerés minden részletkérdésben eligazító szabályrendszerét. Az értelem helyes használatát kijelölő szabályok leírásakor, a IV. szabályt tárgyalva azonban Descartes beismerni kényszerül, hogy: „Nem terjedhet ki a módszer arra, hogy megtanúlson, hogyan kell magukat ezeket a műveleteket végrehajtani, mert ezek a legkönnyebbek és legelsőek, úgyhogy, ha értelmünk már eleve nem tudná őket alkalmazni, magának a módszernek semmiféle előírását, bármilyen könnyű is, meg nem értené.”² A szabályok alkalmazásának, mint szabályok által nem regulázható műveletnek a problémája tehát magával a módszer gondolattal egy időben színre lép, jóllehet Descartes nem tulajdonít a dolognak jelentőséget, sőt igyekszik a gondolatmenetében támadt rést bagatellizálni.

Az applicatióprobléma a XVII. századtól kezdődően latens módon jelen van az európai filozófia történetében. Gondoljunk arra, hogy Kant A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJÁ-ban milyen gonddal illeszti az empirikus sokféleség egyedi tapasztalatai és az értelem általános kategóriái közé a transzcendentális sémákat. Érdemes azonban utalni a „reflektáló” és „meghatározó” ítélőerő megkülönböztetésére is. Utóbbi azt teszi lehetővé, hogy az egyedi jelenségeket meghatározott kategóriák alá rendeljük, azaz e képességünk révén alkalmazzuk az általános kategóriákat a konkrét jelenségekre.³ Miként Descartes a szabályok használatánál kénytelen volt beismerni, hogy ezeket az értelem vagy eleve képes alkalmazni, vagy semmit sem tehetünk, akként Kant is azt mondja végül, hogy „Voltaképpen az ítélőerő hiányossága az, amit ostobaságnak nevezünk, s egy efféle fogyatékságon egyáltalán nem lehet segíteni”.⁴

A szabályalkalmazás meghatározatlanságát Wittgenstein a Platón óta használatos „harmadik ember érv” szerkezetével analóg módon elemzi, megállapítva, hogy a szabályok általánosság és a használati situációk konkrét egyedisége között „áthidalhatatlan szakadék”⁵ tátong. Amennyiben a szabályok alkalmazását metasztintű szabályokkal próbálnánk előírni, az elsődleges szabályok alkalmazását szabályozni kívánó másodlagos szabályok alkalmazása válna problémává, s ez meta-metasztintű szabályokat tenne szükségessé... s. í. t. Az előálló végtelen regresszus nyilvánvalóvá teszi, hogy az alkalmazás problémája nem kezelhető logikai eszközökkel, az általánosnak az egyedire való alkalmazása nem határozható meg általánosan. A szemét a szabály alkalmazása hogyanjának hogyanját... előíró szabályaira függesztő ágens soha nem jut el a tényleges cselekedetig, mindig csak annak kapujában toporog.

Midőn gyalogom C7-re tolására válaszul barátom „les”-t kiált, ezzel tevékenységünk egészét áttemeli egy más összefüggésbe, s további együttműködésünk számára

új dimenziót nyit. Váratlan reakciójában napnál világosabban mutatkozik meg a sakkban bármelyikünket könnyedén tönkreverő komputer és az emberi intelligencia közötti alapvető különbség. A gép a betáplált sémák szerint jár el, barátom pedig játszik! Az emberi cselekvés és gondolkodás föltételezi ugyan a közösség által teremtett sémák orientativitását, de mégsem fogható föl az előre kiszámítható helyzetekhez kapcsolódó meghatározott reakciók sorozataként. A nyelv-játék fogalmának épp az kölcsönzi a szuggesztív erőt, hogy tartalmazza azt a belátást, miszerint az emberi cselekvés és gondolkodás „úgy szólván valami előre nem látható”.⁶

Tekintve, hogy a nyelvjáték nem úgy működik, mint a technológiai előírás által szabályozott tevékenység, hanem inkább olyan aktivitás, amelyben a szubjektum a maga döntéseivel és választásaival részt vesz, azt folyamatosan átalakítja, a használat során a kialakult nyelvjátékok nem reprodukálódnak változatlanul. A szabályok az egyedi helyzetekhez igazodó alkalmazásban megváltoznak, újonnan kialakuló helyzetekre új szabályokat vezetünk be, vagy a régieket átalakítjuk, s így „a nyelv újabb típusai, új nyelvjátékok [...] keletkeznek, mások eloregszenek és feledésbe merülnek”.⁷ Azt jelenti ez, hogy joggal beszélhetünk a nyelvjátékok folyamatos átalakulásáról, időben végbemenő megváltozásáról,⁸ azaz legfőképpen relatíve, ideiglenesen tekinthetők zárt monászoknak, valójában nem tagadható meg tőlük bizonyos *folyamatszerűség*.

A nyelvjátékok változását nemcsak a konkrét szabályalkalmazási szituációk különbözőségéből adódó, történetileg kialakuló módosulások indukálják, hanem az a szociológiai tény is, hogy valamennyi nyelvhasználó egyszerre több nyelvjátékban is kompetens. A fág-csoporthoz tartozó tudósok rendkívül speciális nyelvjátékot művelnek ugyan, de egyúttal a tudomány és a nyugati kultúra legkülönbözőbb szakmai, polgári, vallási, szociális közösségeinek is tagjai, s ennek megfelelően gondolkodásuk is erősen differenciált. Szó sincs tehát arról, hogy be lennének zárva egy gondolkodásmód és fogalmi struktúra falai közé: az általános „kiképzésen [Abrichtung] belül (újabb) kiképzéseket különböztethetünk meg”⁹ – ismeri el Wittgenstein, s ezzel természetesen azt is, hogy egyazon személy több nyelvjátékban is lehet kompetens, több, akár végletesen különböző szabályrendszerrel is elsajátíthat.

A kompetencia ezen sokrétősége azt eredményezi, hogy a különböző nyelvjátékok között interferencia alakul ki, hatnak egymásra, megváltoztatják egymást. Egy Wittgenstein által más összefüggésben alkalmazott képet fölhasználva azt mondhatjuk, ahogyan az olvasólámpa által vetített fényudvarnak nincsenek éles kontúrjai, úgy a nyelvjátékoknak sincsenek sem történeti, sem szinkron tekintetben jól meghatározható körvonalaik. A határokat bizonyos konkrét célokra való tekintettel¹⁰ vagy történeti, illetve szisztematikus rekonstrukció esetén meghúzhatjuk, de a tényleges használat nem kezeli ezeket mereven: zökkenő nélkül váltunk át egyik nyelvjátékból a másikba, mint barátom, aki hirtelen meglátja a sakkáblán elhelyezkedő gyalog és a futballpályán mozgó csatár szituációja közötti hasonlóságot. Kétségtávol ismernie kell ehhez mind a sakk, mind a futball szabályait, de ez az ismeret az ötlet fölbukkanásához édeskevés. Képesnek kell lennie arra, hogy e szabályokon túllásson, elszakadjon tőlük, szuverén módon kezelje őket, más szavakkal arra, hogy az előírásokhoz autonóm módon viszonyuljon. Láttuk azonban, hogy korántsem csupán a rendkívüli, az intuitív követeli meg ezt az autonómiát, hanem a szabályalkalmazás közönséges gyakorlata legalább annyira:

„Egy játékot játszottam – írja Wittgenstein –, s eközben bizonyos szabályokhoz alkalmazkodtam: azonban az, hogy hogyan igazodtam e szabályokhoz, az a körülményektől függött,

s ez az összefüggés nem volt feketén-fehéren meghatározva [...]. Nos, megpróbálhatnám e játékot úgy játszani, hogy »mechanikusan« igazodnék a szabályokhoz, s a játékot »formalizálnám«. Ekkor azonban lennének bizonyos pontok, ahol a játéknak épp játék volna szünnie meg." („wo das Spiel jeden Witz verlor", azaz a poén tűnne el, az a „vicc", ami egy cselekvést játékká tesz.)¹¹ A kodifikált szabály általánossága és az alkalmazási szituáció konkrétsága között tehát Wittgensteinnél is megjelenik a Descartes által konstatált rés. „Szabályaink nyitva hagynak bizonyos hátsó ajtókat, s a gyakorlatnak kell gondoskodnia önmagáról.”¹²

S nem is csupán arról van szó, hogy a lefektetett szabályok különféle értelmezéseket engednek meg a használat során, de arról is, hogy megesik, hogy „Nem ismerjük a határokat, mert nincsenek meghúzva”.¹³ Vannak még a részletesen kidolgozott szabályrendszer alá tartozó cselekvéseknek is mozzanatai, amelyek nincsenek szabályozva. Mégpedig nem azért, mert nem lehetne ezeket szabályozni (s ez megkülönbözteti e szituációkat az alkalmazásproblémától), hanem azért, mert ha ezeket is szabályok alá rendelnénk, a cselekvés megszűnne annak lenni, ami! A tenisz például valóban megszűnne játék lenni, ha minden szabályozva lenne benne, meg lenne határozva, hogy milyen erősen vagy a háló fölött milyen magasságban röpíthető a labda.¹⁴ Mindezeket túl előfordulnak olyan helyzetek is, amikor magában a tevékenység menetében „alkotjuk meg a szabályokat, melyek szerint eljárunk", sőt az is megesik, hogy „a tevékenység során megváltoztatjuk a szabályokat”.¹⁵

Összefoglalva a következő megállapításokat tehetjük a korábbiakhoz, szabály és cselekvés viszonyának wittgensteini elképzeléséről:

- i) A szabályok nem terjednek ki a cselekvés minden egyes mozzanatára.
- ii) Bizonyos esetekben a cselekvés során hozunk létre szabályokat, más esetekben már létező szabályokat módosítunk.
- iii) Ha vannak is előre adott szabályok, s ezeket nem is módosítjuk, azért az alkalmazásuk mégsem határozható meg, hiszen „...számtalan különböző alkalmazási módja van mindannak, amit »jelek«-nek, »szavak«-nak, »mondatok«-nak nevezünk. És ez a sokféleség nem valami rögzített, valami egyszer s mindenkorra adott”.¹⁶

Az ismeretelméleti individuum viszonya a számára történetileg, kulturálisan és szociálisan adott szabályokhoz mindezek alapján jóval bonyolultabb annál, hogysen leírható volna egyszerűen a pozitív vagy negatív szabadság fogalmával. Legalább annyi bizonyosnak látszik, hogy a szabadság e két típusa – a valamire és valamitől való szabadság – nem alkot kizáró alternatívát. Sokkal inkább arról van szó, hogy a megismerő individuum autonómiája e kétféle szabadság általánosan meg nem határozható egyensúlyát jelenti. Pozitív és negatív szabadság összefügg, kölcsönösen áthatják és lehetővé teszik egymást. Neveltetés révén elsajátított minták, nemzedékek által kidolgozott fogalmak, kipróbált következtetésmódok, alapvető azonosítási és csoportosítási technikák nélkül a tudat bizonyára nem lenne több vákuumba került khiméránál. Azonban e készen adott masinériától való – legalább részleges – függetlenedés lehetősége nélkül szóba se jöhetne a trombitálás s még sokkal kevésbé valamely értelmes dallam.

Jegyzetek

1. MacIntyre, A.: EPISTEMOLOGICAL CRISIS, DRAMATIC NARRATIVE AND THE PHILOSOPHY OF SCIENCE. In: Gutting, G.: PARADIGMS AND REVOLUTIONS. University of Notre Dame Press, South Bend, 1980. 54–55. o.
2. Descartes, R.: SZABÁLYOK AZ ÉRTELEM VEZETÉSÉRE. In: Descartes, R.: VÁLOGATOTT FILOZÓFIAI MŰVEK (ford. Nádor György). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 105. o. (Kiem. – L. J.)
3. Kant, I.: KRITIK DER REINEN VERNUNFT. B169 skk.
4. Uo. B172.
5. Wittgenstein, L.: PHILOSOPHISCHE BEMERKUNGEN. 198.
6. Wittgenstein, L.: ÜBER GEWISHEIT. 559.
7. Wittgenstein, L.: PHILOSOPHISCHE UNTERSUCHUNGEN. I/23.
8. Vö. Wittgenstein, L.: ÜBER GEWISHEIT. 256.
9. Wittgenstein, L.: LAST WRITINGS ON THE PHILOSOPHY OF PSYCHOLOGY. 350.
10. Vö. Wittgenstein, L.: PHILOSOPHISCHE UNTERSUCHUNGEN. I/68–69.
11. Wittgenstein, L.: BEM. ÜBER DIE GRUNDL. DER MATHEMATIK. 85. (Kiem. – L. J.)
12. Wittgenstein, L.: ÜBER GEWISHEIT. 139. (Kiem. – L. J.)
13. Wittgenstein, L.: PHILOSOPHISCHE UNTERSUCHUNGEN. I/69. (Kiem. – L. J.)
14. Vö. uo. I/68.
15. Uo. I/83. (Kiem. – L. J.)
16. Uo. I/23.

Welker Ervin

KIVONULTAM AZ ESTÉITEKBŐL

Kivonultam az estéitekből.
 A párhuzamos monológok
 csak az euklideszi geometriában
 találkoznak.
 A cigarettafüstből fújt
 maszkokat
 átvilágítja a lámpa fénye.
 Váratlan csörrenéssel valaki
 leejti mosolyát.
 Udvariasan nem veszi észre senki.
 Az ablaküveg egyenirányítója
 csak befelé engedi áthatolni
 a tekinteteket.
 A csillár észrevétlenül
 alacsonyabbra ereszkedik
 mielőtt kialudna.

Aztán, mint egy busz utasai,
 a rázkódás a külön ágyakon.

Kivonultam az estéitekből.
 A bútorok most kezdik kisugározni
 az elnyelt fényt.
 A vacsora maradékának
 hideg csomói,
 mint a csigák,
 lassan elmozdulnak az asztalon.
 A parketta résein
 megindul a fűszálak növekedése.
 Döglött szentjánosbogár
 a tévé.

Kivonultam az estéitekből.
 A pupillák kiszáradt szivacsa
 újból teleszívja magát sötéttel.
 Gyűrött felhők és lázas
 köhögés az ablakon a szél
 rohamai.
 Régi szemeteket és számokat
 vet a felszínre az éjszaka
 felhajtóereje.
 Felhajtom a galléromat.
 Kivonultam az éjszakáitokból is.

NEVETSÉGES VOLT,

ahogy ott térdepelt
 zavart mosollyal,
 a kipufogócsövek füstölőitől
 körülfüstölve.
*Nevetséges volt az állandósult mosolytól
 az arcára vésődött ráncokkal,
 mintha az esküvői fényképet
 hurcolná mindenhova,
 mintha minden pillanatban
 bemutatnának neki valakit.*
 Fél kézzel megmarkolta szemüvegét
 és túlságosan sietős
 és túlságosan sikertelen

mozdulatokkal próbálta
a helyére visszailleszteni.
*Nevetséges volt a ronda,
vastag keretű szemüveg,
a mozdulat,
ahogy leszegelt fejjel
a szemüvegkeret fölött kilesve
fűrkészte a másik arcvonásait
és ahogy a jobb keze mutatóujjával
minduntalan vissza kellett azt
tolni az ornyergére.*
**Feküdt szétszórt zsemlék,
könyvlapok,
lyukasztott villamosjegyek között.**
*Nevetséges volt az állandóan
teletömött táskájával a hóna alatt,
amit sohasem lehetett becsukni,
s ahogy a távolsági buszra felszállva
hosszú percekig izzadt,
amíg megtalálta benne a bérletét.*
**Mintha a főnöke utasításait
követné egész életében.
Félretaposott cipőben,
csámpázva, lábszárközépig
felcsúszott nadrágszárral,
a siker legkisebb esélye nélkül
futott a busz után.
Csak úgy kötelességből,
mint egy jól nevelt kisfiú.**

Székely János

A SZÁRMAZÁSOMRÓL

Különös majom az ember.

Mindegyik büszke valamire.

Minthogy nem lehet büszke arra, amije nincsen, tehát arra büszke, amije van.

Ismerek embereket (nem sokat, persze), akik a származásukra büszkék. Például arra, hogy őseik az Árpád-korig visszamenőleg mind nemesek voltak. Ez körülbelül annyit jelent, hogy a királyon kívül nem rendelkezett velük senki, ellenkezőleg, ők rendelkeztek szabadságjogokkal, kiváltságokkal, magyarul: hogy az uralkodó rend tagjai-

ként mindig ők domináltak mások fölött. Én nem lennék erre büszke, de ők büszkék arra – és hát végeredményben meg lehet érteni őket.

Mások viszont épp arra büszkék, hogy őseik jobbágyok voltak. Ami legalábbis annyit jelent, hogy senkin sem élőködtek-uralkodtak, ellenkezőleg, mindig mások élőködtek-uralkodtak rajtuk; ők voltak a társadalom tényleges elartói, valódi „támaszai”. Valljuk meg nyíltan: ez csakugyan erkolcsi tőke. Még akkor is, ha a szolgai státus köztudottan megnyomorítja a lelket. Biztosan tudni, hogy az a génállomány, amelyet örököltünk és továbbadunk, amely mibennünk úgyszólván csak átkombinálódik – hogy ez a génállomány az idők kezdetéig visszamenőleg sohasem volt társadalmi dominancia közvetítője, erre csakugyan büszke lehet bárki. (Kivált a „népi” irányzat elterjedése után.)

Mindenki büszke valamire. Egyesek arra, hogy urak, mások arra, hogy szolgák voltak az elődeik. Én viszont – ha már a származás büszkeség forrása lehet – arra vagyok büszke, hogy őseim sem urak, sem szolgák nem voltak.

Nem rendelkezett velük senki, és nem rendelkeztek senki fölött.

Szabadok voltak.

Családi hagyomány szerint (amelyet sohasem ellenőriztem, mert nem tartottam soha fontosnak), Iván nagyapám családja, ki tudja, mióta, kismemesi státusban élt. Úgy emlékszem, talán a Révai nagylexikonban utánanézttem egyszer apai dédnagybátyám nevének. Csakugyan ádámosi Székely Bertalan néven szerepel ott. Apai nagyanyámat viszont – azt a nyolc fiút fölnevelő, ebbe beletöporodó, nehéz életű, csúf kicsi aszszonyt, akitől annyira idegenkedtem, de akihez éppannyira vonzódtam is gyerekkoromban –, nagyanyámat tehát lánynevén kézdivásárhelyi Vásárhelyi Rózának hívták. Az ő famíliája így bizonyára a Victor Vasarely családjával rokon. Eszerint mindkét család kismemesi státust viselt, mindkettőből festők származtak – nem is rossz festők –; az én kedves, földszegény szobrász fiamnak volt mit örökölnie őseitől!

Gyanakszom azonban, hogy ez az ádámosi meg ez a kézdivásárhelyi előnév nem valódi nemességet (nem feudális birtokot, előjogot), hanem csak afféle szabad székely státust jelent. Mint amikor valakit Zetelaki Vargának hívnak. Apám családja református volt; az elsőszülött Székely fiúkat mindig Jánosnak keresztelték, kivéve Iván nagyapámat, aki, mint látjuk, szintén János lett – csak épp oroszul. A legelső Székely János, akiről tudok, fontos tisztséget viselt; közhalmi királybíró volt; talán az 1300-as években élt.* Nem biztos azonban, hogy az enyéim közé számíthatom, sőt nem is valószínű – igen sok családot hívtak Székelynek, igen sok férfit Jánosnak akkor is, azóta is.

De akár kismemes, akár csak székely, apai ágon, ki tudja, mióta, minden elődöm szabad ember volt. Nem hiszek a szerzett tulajdonságok örökíthetőségében, mert van némi fogalmam a genetikai kódok működéséről, de valamiféle adaptív szelekció talán a (mindig belterjesen házasodó) társadalmi rétegeken belül is érvényesül. Így hát nem örökölhettem elődeimtől sem úrhatnámságot, sem jobbágytempókat. Minthogy senki sem lehet büszke arra, amije nincsen, hanem csak arra, amije van, én tehát erre vagyok most büszke. Arra, hogy sem urak, sem szolgák, hanem szabad emberek voltak az elődeim, s (legalább belülről) talán magam is szabad vagyok.

Ez lett volna tehát az apai ág.

Anyai ágon már bonyolultabb a helyzet.

* Marczali Henrik MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉ-ben bukkantam rá a nevére.

Édesanyámat Farkas Ilona Amáliának keresztelték, mégpedig görög katolikus szertartás szerint. Hogy ennek mért kellett így lennie, arra sohasem tudtam rájönni; talán mert az ő édesanyja, Ilona nagyanyám (született Bécsi) szintén görög katolikus volt. Farkas József nagyapám viszont nyilván református lehetett, hiszen a fiai is mind reformátusok lettek; az egyik éppen református pap (Kanadában).

Én Farkas József nagyapámat nem ismertem, sohasem láttam. Okmányok tanúsága szerint Nagybányán volt nyomdászsegéd – de nagyanyám valamilyen okból (talán részegeskedése miatt) elhagyta őt, és két fiukkal együtt elmenekült Kolozsvárra, ahol azután édesanyám is megszületett. Nagyon kedves, vonzó fiatalasszony lehetett az én anyai nagyanyám, mert még így, három gyermekkel is újra férjhez ment. Második férjét Lévi Ernőnek hívták.

Az az áldott, melegszívű, ámbár mindig szorongó ember, akivel sokáig együtt laktunk, aki engem Tordán, vasárnaponként sokszor elvitt a főtéri gótikus templom miséire, sokszor a nyakában cipelt fel a tordai sóstavakhoz fűrődni, aki kijavított a leckéimet, rajzaimat, és minden más módon segített, dédelgetett – szóval az én igazi, nem vér, hanem lélek szerinti nagyapám tehát Lévi Ernő volt.

Az ő származásáról csakis családi legendárból s ezeken belül is csak félszavakból tudok. Valamiféle köd és hallgatás borította mindig a családját. Nevéből ítélve nyilván zsidó ősei voltak; sok baj és veszély hárult rá később a nevéből, de ő mindig hűségesen ragaszkodott hozzá, sohasem magyarosította, pedig egyetlen más nyelven sem tudott, csak magyarul, már keresztelni is lutheránusnak keresztelték, s ráadásul még katolizált is! Lévi nagytata büszke volt a nevére! Úgy mondták, úgy tudtam meg én félszavakból, hogy Elzászból származott el a családja; a nagy elzászi Lévi dinasztíának volt egyik ága, amely a híres-neves „Calmann Lévi” könyvkiadó lipcsei kirendeltségét vezette, s onnét került Magyarországra. Nem tudom, így volt-e valóban; eredeti evangélikus vallása mintha ezt igazolná. Nem lehetetlen tehát, hogy tényleg könyves emberek, könyvkiadók voltak Lévi nagytata elődei; ki tudja, talán még a nagy Léviakkal, Lévy-Bruhllal, Lévi-Strauss-szal is rokonságban volt – mondom, ki tudja. Magyarországon a Lévi fiúk mindenesetre mind tanult emberek, többnyire állami tisztviselők lettek; afféle dzsentriéletmódot vívtak ki maguknak; gombos cipőben, cvikkerrel jártak, urizáltak, vadásztak – ennyit tudtam meg róluk.*

Na már most, hadd áruljam el itt egy gyanúmat.

Engem a második világháború végén, a nagy antiszemita hullám, a zsidótörvények, a deportálások idején nehézség nélkül felvettek a magyar királyi hadapródiskolába, ebből ítélve legalább három nemzedékre visszamenőleg bizonyítottan „tisztá”, „őskezesztény” származású vagyok. Négy nagyszülőm, okmányokkal bizonyítottan: Székely, Vásárhelyi, Farkas és Bécsi; dédanyáim között is csupa színtiszta magyar név fordul elő – jól kösse fel a gatyáját, aki énnálam magyarabb próbálna lenni! (Ezt „etnikailag” értem.) Mégsem lehetetlen – nem állítom ezt, csak éppen nem lehetetlen –, hogy énbennem azért Lévi nagytata révén távoli zsidó ősöktől származó gének is vannak.

Nem akarom én megrágalmazni szegény drága Ilona nagyanyámat, akinél kedvesebb, érzékenyebb, jobb lelkű asszonyt sosem ismertem, mégsem lehetetlen, mondom (bár nem állítom ezt), hogy ő, miután két fiúgyermekkel megszökött Nagybányáról a

* Lévi nagytata lomjai közt cipőgombolókat is, cvikkereket is találtam; vadászpuskája kedvelt játékszerem volt gyermekkoromban.

részeget ura elől, az én Kolozsvárt született édesanyámat már nem Farkas Józseftől, hanem Lévi Ernőtől foganta. Nem szökése előtt, Nagybányán, hanem már szökése után, Kolozsvárt esett teherbe anyámmal. Azért vált el kevéssel utóbb törvényes urától, azért vette el őt hamarosan Lévi nagyapám, mert az én édesanyámat (Farkas Ilona Amáliát) – hogy is mondjam csak? – már közösen „ütötték össze”.*

S így tehát Lévi nagytata énnekem nemcsak lélek szerint, hanem valódi (noha törvényen kívüli) nagyapám volt. Ezért szeretett engem olyan határtalanul.

Harmadszor írom le: mindezt nem állítom. Csak úgy eljátszadózom a lehetőséggel; csak úgy gyanakszom, feltételezem; csak úgy kispokoláltam magamban. A családban ilyesmiről természetesen sosem esett szó. Lévi nagytata énnekem hivatalosan is, családlilag is, mindig mostohanagyapám volt, nem lehetett más, hiszen anyámat Farkasnak hívták. De a tényállás sötét és titkos valóságában talán mégis másképpen lehetett ez a dolog.

Megkérddezhetné most már valaki, miért árulom el ezt a gyanúmat, ezt a családi szégyenemet, hiszen nyugodtan hallgathatnék róla, ahogy a család is hallgatott mindig. Csak azt ne higgye az a valaki, hogy a zsidók közösségébe akarom ezzel magamat behízelegni! Ámbár hiszen nem hitvány nép az: régi nép, nagy tehetségű, nagy hatású, jellegzetes nép; egész keresztény-európai kultúránk (a tudományt létrehozó „nyugati” kultúra) *alapjai*, a görögön kívül, ennek a népnek köszönhetőek. Ha én zsidó volnék, bizony sosem titkolnám, sőt talán még büszke is lennék reá. Nem vagyok zsidó; csak halvány gyanúm, csak önkényes, semmivel alá nem támasztott spekulációim szerint működnek bennem távoli elzászi ősoktól származó gének. Korántsem biztos, hogy így van – mégsem lehetetlen. Ha már a származásomról van szó, meg kellett említenem ezt is.

De még egy másik gyanús mozzanatot sem hallgathatok el – most már az apai ágról.

Birtokomban van dédnagyapám házassági bizonyítványa. Özvegy Tkts. Székely János uram (az akkori elsőszülött) ötvenöt éves korában nősült meg újra; a húszéves técsői Técsi Katát vette feleségül; ebből a házasságból született az én zord szívű, zord tekintetű Iván nagyapám. A férfi ötvenöt, az asszony alig húszéves – hát már elnézést kérek, kicsodát ne ejtene ez gondolkodóba? Abban, hogy valaki ötvenöt éves kora után még egészséges fiúgyermeket tud nemzeni, semmi lehetetlen sincs. De mért megy hozzá az ötvenöt éves özvegyemberhez egy húszéves nemeskisasszony, egy fiatal lány? Attól tartok (nem tudok erről, csak tartok tőle), hogy dédmama részéről talán egyébről is szó lehetett itt, mint a pártában maradás nagy szégyenéről. Ki tudja, özvegyen maradt, idős dédnagyapám tán csak a bajba jutott, megesett, másvalaki által kompromittált Técsi Katának** nyújtott menedéket (mentette meg a becsületét) második, kései házasságával. Talán ezért is nem keresztelték az „elsőszülöttet” Jánosnak, hanem Ivánnak. Vagy talán előző házasságából is lett volna már dédapámnak egy elsőszülött János fia? Isten tudja, hányadszor írom le: minderről nem tudok semmit, csak úgy elképzelgek, elspekulálgatok magamban tényeken, adatokon. Nehogy valaki készpénznek vegye, amit leírtam!

Am ha a legrosszabb feltételezés a legindokoltabb (ez gyakran így szokott lenni), ha tehát apai dédnagyapám tényleg csak törvényes nevet adott a megesett técsői Técsi

* Mindez persze az ellenkezőjére is lehet bizonyítotték: nem esküdtek össze addig, amíg meg nem született Farkas József törvényes lánya.

** Nagyon csendes öregasszony lett – én még ismertem őt.

Kata fiának – akkor kitől származom én? Nem valószínű, hogy úgy volt, ahogy leírtam, de tényleg, ha mégis úgy esett volna – hogyan állok én akkor szabad, kismemesi származással, amelyre annyira büszke vagyok? Elvégre egy úrtól is, de egy jobbágytól is megeshetett annak idején szegény técsői Técsi Kata!

Nem esett meg! Apai dédszüleim, a nagy korkülönbség ellenére, minden bizonnyal szabályos házasságot kötöttek; Iván nagyapám az ő törvényes édesfiuk volt. De akkor mért teregetek én a világ elé efféle feltételezett titkolnivalókat, sejtett vagy éppen csak képzelt családi szennyeseket, amelyekről nyugodtan hallgathat bárki, sőt bizonyára mindenki hallgat?

Nem is tudom, mért. Talán csak az igazság végett.

Tudok egy regényes feltételezésről. Eszerint XIV. Lajos, a franciák Napkirálya valóban fattyú lett volna; nem tudni, kicsoda tojta be a legeslegelőkelőbb Bourbon-ház fészkebe génállományának kakukktojását. A verzió egyáltalán nem valószínű – de nem is lehetetlen. Pontosan annyi az eshetősége, mint annak, hogy én mégis Lévi nagytata unokája vagyok, vagy annak, hogy mégsem vagyok az. Az anya biztos, az apa bizonytalan, tartja a római jog – és jó oka van rá. Ez az apajogú társadalom egyik fontos feszültségforrása, ellentmondása, hátulütője; nyilván a társadalmi morál, de még tán a dominanciaharc alakulásában is szerepet játszik. A családok – bármilyen rendű és rangú családok – belső életében, jól őrzött titkaiban, hallgatásában (szóval a leszarmazásban) olyan tömörked bizonytalansági tényező érvényesül, hogy az ember nem is érti, miképpen lehet valaki büszke az őseire. Hiszen azokról ő végeredményben nem is tudhat, de nem is tehet! Ha a római jognak igaza van: minden családfa hamis – vagy legalább kétes. Származzék valaki nagyuraktól, jobbágyoktól, szabadoktól vagy akár zsidóktól, besenyőktől, az mind csak afféle fikció, konvenció, látszat – senki sem tudja (sőt nem is fontos), milyen valóság rejlik mögötte.

Úgyhogy én ezennel vissza is vonom előbbi kijelentéseimet.

Azt mondtam: mindenki csak arra lehet büszke, amije van, én tehát szabad, kismemesi származásomra vagyok büszke. Arra, hogy elődeimnek nem volt közülük a *mindkét* felet megrontó, léleknyomorító úr-szolga viszonyhoz; nem szolgáltak senkit, és senki sem szolgált őköt.

Nos, nem vagyok büszke reál! Erre sem vagyok büszke. Büszkélkedjenek csak úri vagy népi (latin, germán, szefárd vagy magyar) származásukkal azok, akiknek nincs egyebük.

MIRE LEHETEK BÜSZKE?

Nem vagyok büszke az elődeimre, írtam le nemrég, hiszen én azokról végeredményben nem is tudhatok, de nem is tehetek. Ha már képtelen meglenni büszkeség nélkül, büszkélkedjék csak mindenki azzal, aki ő maga, amivé lett.

Holott nap, mint nap tapasztalom: minden mozdulatom elődeimet idézi, minden porcikám belőlük, tőlük való; én úgyszólván csak vegyülete, egyfajta sűrítménye vagyok az elődeimnek.

Nem éppen naponta borotválkozom – de azért gyakran. Elfogadtam a polgári konvenciót, hogy mindenki mutassa meg a világnak igazi arcát – mintha a férfiszakáll nem volna „igazi”, noha nyírható, természetesen. Borotválkozás közben óhatatlanul tükörbe nézek. A tükörből anyai nagyanyám szemei néznek vissza reám.

Magyarul a szem szót egyes számban használjuk, én most mégis többesbe tettem, mert valóban, nem a szemem, hanem csak a szemeim hasonlítanak „a megszólalásig” Ilona nagyanyám szemeire. Nem egyenként, hanem együtt.

Képtelen elevenséggel és részletességgel tudom felidézni olykor az élményeimet. Tessék elképzelni: ketten üldögélünk a konyhában nagyanyámmal, már itt, Vásárhelyen, a „régii” lakásban, ahová a háború után befogadtuk az öregeket (nehogy éhen haljanak Tordán). Ketten üldögélünk a viaszosvászonral leterített konyhaasztalnál, egymással szemben, ő az asztalfőn, én a végén, s ahelyett, hogy a leckét magolnám, szokott, álmodozó lustaságomban elmerengek az arcán. Nagyanyám varrog valamit, szemüvege az orrára csúszott, s nekem feltűnik: mennyire aszimmetrikusak a szemei. Az egyik tágra nyílt, eleven (most utólag hozzátehetem: akár a Goethe szeme), a másik viszont csak résnyi, kissé tászkás, tatáros – mindkettő jellegzetes, szép emberi szem ugyan, de sehogy sem illenek össze.

Szinte megbotránkoztam akkor: mi lehet ez? Miféle rendellenesség, nyomorékság?

Most, ha borotválkozás közben a tükörbe nézek, ez az aszimmetrikus szempár néz vissza reám. Egy gént, egy géncsoportot, amely a szempár szimmetriáját meghatározza, én eszerint Ilona nagyanyámtól örököltem. Tapasztalatból igazolom: van ilyen géncsoport, kell lennie ilyen génnek.

A gerincem hajlata viszont az édesapámé; őneki volt ilyen bemélyedő dereka, kiugró fenéke. Gerincoszlopom túlságosan mély S görbületét kétségkívül apámtól örököltem. Ezért deformálódtak, roppantak össze öregkoromra alsó csigolyáim, ezért un-ták meg hordozni életem terhét, ahogy mostanság, kedélyes rokkantságomban mondani szoktam. Mert látják, kérem, az ember statikai szempontból roppant sikerületlen konstrukció. Szegény Szabó Palival, szakorvosommal – nyugodjék –, akinek sohasem sikerült segítenie rajtam, ezt többször meg is beszéltük. Hát hogyné, fontolják csak meg: adva vannak a szárazföldi emlősök, sőt már a gyíkok is. Ezeknek – talán a kengurut kivéve – mind egyazon sémára épül fel a testük. Vízszintes gerincüket két ponton négy láb támasztja alá, úgyhogy csigolyáik minimális terhet viselnek, négy lábuk viszont, bármilyen sorrendben emelnék, viszonylag harmonikus járást tesz lehetővé. Testalkatuk tehát teljesen stabil, logikus, mondhatni „racionális”, pontosan olyanok, mint az ácsbak, elképzelni sem lehet egyszerűbb, tökéletesebb mérnöki konstrukciót. Utaljak csak a lovakra: milyen kiegyensúlyozott, harmonikus, szép állatok, milyen pompás a járásuk is! Ilyenekké alakultak spontánul a filogenezis során; így hozta ezt létre az adaptív szelekció.

És ez a négy lábra tervezett, tökéletes konstrukció egyszer csak megbolondul, és két lábra áll.

Minek következtében járása diszharmonikussá válik, súlypontja bizonytalanná (úgyhogy karjainak komikus lóbálásával kell kompenzálnia örökös egyensúlyvesztését) – gerincoszlopának pedig, amelyet addig legfeljebb a vemhesség terhelt, most már az egész felsőtest súlyát viselnie kell, s ráadásul S alakban meg is kell görbülnie, hogy annál nehezebben viselje a súlyt.

A tökéletes, racionális konstrukcióból így tökéletlen, irracionális konstrukció lett; olyan lény, amely öregkorára mindig és szükségképp a derekára panaszkodik, s bittal támogatja magát, ahogyan a gótikus katedrálisokat is mindenféle támpillérekkel kell

megtámogatni a bennük működő sokféle feszültség ellen. Szép, de anyagszerűtlen stílus a gót stíl. Elhibázott állat az ember. A mérnököt, aki az embert tervezte (a saját képére), én bizony habozás nélkül megbuktatnám statikából.

De nemcsak a szemem aszimmetriáját, nemcsak a gerincem túlságosan mély S-hajlatát, s az abból adódó öregkori nyomorékságot, nemcsak testalkatomat és minden más porcikámat örököltem én genetikusan az elődeimtől. Hanem – mint tapasztalom – mozdulataimat, gesztusaimat is. Hogy mást ne mondjak, hat évtizedig minden ceremónia nélkül álltam fel az étkezéstől; megköszöntem, és utamra mentem – ismétlem: hat évtizedig. Most azon kapom magam, hogy étkezés után (amikor jóllaktam, és nem kívánok már semmit), öklömmel könnyedén az asztalra csapok: elég volt, vége.

Apám csapott öklével így az asztalra, miután jóllakott – borzongva emlékszem visza –, szintén apám!

Ezt a teljesen öntudatlan, automatikus mozdulatot én nem tanultam, hanem örököltem apámtól. Mert hiszen sok évtizedig nyoma sem volt ilyesminek viselkedésemben; ha csak tanulom, réges-rég kialudt volna bennem a reflex! Most „jött elő”, magától, öregkoromban. Honnét jött elő? Bizonyára egész alkatomból, genetikusan örökölt testszöveveim időskori (némileg degenerált) összműködéséből.

Úgyhogy Ilona, „az egyedüli, akivel még kommunikálok”, gyakran szememre is veti: pontosan olyan vagyok, mint az apám. Nem szégyellek én pontosan úgy viselkedni, mint az apám? Igen, mert ő csak a szüleimet ismerte közelről, más mozdulataimat, amelyeket nagyapáimtól, nagyanyáimtól (Mendel törvénye szerint) örököltem, nem ismerheti fel. Én viszont felismerem, és elborzadok az álmétkodástól. Hiszen én egyszerű másolat vagyok; kombináció vagyok; hiszen én nem is vagyok.

Nincsen az ember. Elődeitől örökli össze egész mivoltát. Ami személyes bennünk, az csak a fehérjesszintézisünket programozó (testszöveveinket felépítő) gének sajátos, egyszeri ötvözete. Nincsen az ember. Igazából csak kombinálódó (nemzedékeként újra- meg újrakombinálódó) génállomány van.

De ha a testemet, sőt reflexeimet így örököltem össze az elődeimtől, akkor az agyvelőmet is így örököltem.

Évezredekig voltak, ma is vannak, akik úgy képzelik, hogy minden embernek van egy lelke, amely úgyszólván csak benne „lakik”. Akkor hal meg az ember, amikor elhagyja a lélek.* A léleknek eszerint önálló léte van; test és lélek akár el is válhat egymástól, hiszen két külön dolog. Egész mitológiák, filozófiák, egész kultúrák épülnek erre a különös elképzelésre; eszkatologikus reménységekkel kecsegtető világvallások épülnek reá. Holott a lélek – szinte resteltem leírni –, a lélek nem más, mint az emberi agyvelő tudatos (vagy tudat alatti) funkcionálása a maga genetikai és kulturális meghatározottságában. A szürkeállomány működése a lélek. Akkor halunk meg, amikor az agyunk már végképp nem funkcionál.

Ha szürkeállományomat elődeimtől örököltem, tőlük örököltem gondolkodásomat is. Gondolkodásom nyersanyagát (mindazt, amit feldolgoz) persze tanultam, tapasztaltam, abból a kultúrából merítettem, amelyben „benne vagyok”. Ugyanúgy, ugyanazon gondolkodom én nyelvileg-kulturálisan meghatározott „észjárásommal”, mint akárki más. Hát akkor mégis, mi az én lelkem? Mi az, amit csakis a magam elődeitől örökölhettem, amire csak ez az egyetlen génkombináció képes; mi az, ami gondolkodásomban úgyszólván csak az enyém? Ha létezhet ilyen sajátság, ha egyáltalán meg-

* A régiek közül egyedül Arisztotelész az, aki tényleg az élők elevenségét hívta léleknek – hódolat néki!

különbözteti valami egyik szürkeállomány működését a másiktól, az legfeljebb a hatékonysága.

Alkatot, képességeket öröklünk mi az elődeinktől – ez a lelkünk. Az érzelmi és értelmi adottságok* intenzitását, arányát, egyensúlyát örököljük – ez a lelkünk. Az idegrendszer, az agyvelő, a szürkeállomány anatómiailag azonos, de mégis genetikusan meghatározott, egyedi *variánsa* a lelkünk. Testi mivoltunk egységes, sajátos struktúráját az emberi organizmus egész önszabályozó életműködését hívjuk léleknek. Ebből fakad éntudatunk, különbségtudatunk, ahogy manapság mondják, „identitásunk”; ez illeszkedik abba a kulturális hagyományrendszerbe, amely körülvesz – vagy ez rugaszkodik minél messzebbre attól. Egyszóval: testünk a lelkünk. Elődeinktől örököljük mi nemcsak a szemünket, derekunkat, reflexeinket, hanem a lelkünket is.

Minden, amink van, az elődeinktől való. Ha netán büszkéek vagyunk arra, akik vagyunk, mégiscsak elődeinkre vagyunk büszkéek! Nem társadalmi státusukra, persze, nem népiségükre vagy úriságukra, nem nyelvi-kulturális hovatarozásukra, esetleg etnikumukra, hanem rájuk, magukra. Arra a génállományra, amelyet ők is elődeiktől örökölték, s amelyet egyszeri, soha meg nem ismétlődő kombinációban hagytak reánk. Nem tudom ugyan, miért kellene akár erre is büszkének lennünk (hiszen nem tehetünk róla), de hát semmi eyebünk sincs. Csakis arra lehetünk mi rátartiak, hogy egyedi példányai vagyunk annak az értelmileg-pszichikailag kétségkívül fejlett, bár statikailag nagyon is elhibázott mérnöki konstrukciónak, amelyet embernek hívunk.

Úgyhogy amikor személyes méltóságunkról, emberi szabadságunkról hallok, amikor egyáltalán a szabadságésszémét emlegetik, én bizony csak bosszankodom. Ki tart engem annyira tökkelütöttnek, hogy ne vegyem észre: már megint manipulálni akarnak? A saját érdekében, téveszmékkal akar valaki manipulálni. Mert a tér-idő komplexum szummálódása törvénytelen; a világ egyetemes szükségszerűségén nincs repedés; ott sem véletlennek, sem társadalmi vagy magatartásbeli „szabadságnak” tere nincsen! „Vagy szabadság van a világon, vagy tudomány – a kettő együtt nem fér meg rajta.” A szabadságésszeme vagy manipulatív ideológia, vagy illúzió. Az én személyes magatartásom például – a legkisebb mozdulattól a legmellékesebb gondolatig – háromszorosan is determinált. Először is genetikusan. Azután a nyelvi kultúra által, amelybe beleszülettem. Végül a tágabb kultúra által, amelybe ez a nyelvi kultúra integrálódik – mondjuk talán így: a tudományt is magába foglaló európai kultúra által.

Mindhárom determináltságot elődeimtől örökölttem. Ok hagyták reám – pusztán azzal, hogy megszülettem – magát a világot is; a természeti-társadalmi környezetet; azokat a szigorú külső törvényeket, amelyekbe belső törvényeim minduntalan beleütköznek. Belső determináltság ütközik külső determináltsággal; örökölt, belső hajlamok szorulnak külső (szociális) kényszerpályákra, s úgy mondják: ez a szabadság. Hát ha szabadság, én bizony rabságnak érzem. Világom, társadalmam, kultúrám, génállományom rabja vagyok. Őseim rabja; az emberi nemzet múltjának rabja; az egész világmindenség múltjának rabja. Eltolva kissé a hangsúlyt, úgy is mondhatnám: nem vagyok én más, mint nagyságos génállományom konstrukciója, amely elszenvedti helyette az életet. Ő él, és én szenvedek érte.

Ha valaha mivoltommal, személyes emberméltósággal, külső vagy belső szabadsággal büszkélkedtem volna, most azt is töredelmesen visszavonom.

* Biológiailag limbikus, illetve kortikális rendszernek mondják, de voltaképpen az egész organizmus egyetlen egységes rendszer.

Sebestyén Mihály

BETHLEN GÁBOR, BORSOS TAMÁS ÉS A KONSTANTINÁPOLYI ZSIDÓ DOKTOR

Az erdélyi zsidóság történetének első és talán legfontosabb okmánya az a szabadságlevél, melyet 1623. június 18-án Bethlen Gábor fejedelem állít ki Abraham Sarsa (Sarka, Sassa – a név írásmódja szinte okmányonként változik) konstantinápolyi orvosdoktor kérésére. Ebben az Erdélyben letelepedni szándékozó zsidó kereskedők számára egy sor privilégiumot biztosít.

A Kolozsvárról keltezett oklevél többször is megjelent nyomtatásban. A korszak kutatói előtt ismert, elég bőven fűztek hozzá kommentárokat a szakemberek és a jóhi szemű amatőrök.

Abraham doktor – úgy tűnt – mintha a semmiből lépett volna elő: egy szép napon kérelemmel fordult *Gabriel, Dei gratia Princeps Transylvaniae*hoz, amit aztán a fejedelem a gondos orvosi kezelés viszonzásaként sietett teljesíteni. Az így nyert történeti kép azonban sánta és félszeg, a történelmi valóság távolról sem volt ennyire egysíkú. Az emlékiratokban és a XVII. század elején keletkezett okmányokban sokkal több utalás maradt fenn, amelyek az 1623-as oklevél hátterét megvilágíthatják.

Legfőbb forrásunk Borsos Tamás emlékirata, mely utoljára teljes egészében 1972-ben jelent meg a bukaresti Kriterion kiadónál Kócziány László gondozásában **VÁSÁRHELYTŐL A FÉNYES PORTÁIG** címmel.

Borsos, a fejedelem portai ügyvivője, kapitihája, 1618–1619-ben többek között azt a feladatot kapta, hogy az erdélyi kénésöt, vagyis a higanyt a török piacokon értékesítse. A kénéső-kereskedelem ugyanis fejedelmi monopólium volt, a lóporgyártás egyik fontos alapanyaga. Bethlen kereskedelmi vállalkozásai, az élő állat, gabona és más élelmiszerek kivitele Drinápoly, Sztambul – azaz Levant – piacaira, a már jelzett kénésőügylet mellett, hozzátartozott a fejedelem gazdaságélénkítő, pénzszerző törekvéseihez. A kénésöt nem közvetlenül erdélyi kereskedők értékesítették, hanem az ország portai követi és ügyvivői a levantei faktorok (ügynökök) közvetítésével, tehát a Kelet nyüzsgő vásárain tevékenykedő török, görög, örmény, perzsa és arab kalmárok mellett a zsidó kereskedők segítségével. Ily módon került közelebbi kapcsolatba az erdélyi fejedelem is a konstantinápolyi virágzó spanyol–zsidó közösséggel. Ennek tagja volt Sarsa doktor is.

Borsos Tamás marosvásárhelyi főbíró és portai orátor 1618-as követségi naplójában feljegyzi, hogy Kamuti Farkas főkövet a kénésőügyletet nem éppen a legtisztább körülmények között bonyolította le. Jó pár csanak (csésze) higanyt tulajdonított el, s elmenetele, Erdélybe indulása után „*az szolgálóm az házal üresítették, azmelyben Kamuti uram lakott, és keresette[m] benne a maga házában az kerevet alatt. – Mátyás deák, az beteges szolgálóm találta meg az lopott kénésőnek az szerszámát, 4 csanakot [...], ugyanaz körül az csanak körül és az padimentum között szedegették fel azféle elhullott aprólék kénésöt a legények, két vagy három oka.*” (Az oka török ürmérték, változatai a román fejedelemségekben éppúgy elterjedtek, mint a hódoltság kori Magyarországon, kb. 1,27 kg-ot nyomott egy oka.)

A kéneső elsinkófálásában Kamuti Farkas – az erdélyi kincstartó! – egy ismeretlen nevű sztambuli zsidó orvossal játszott össze, aki a gyógyítás mellett ezek szerint a kereskedelemről is hasznot húzott.

Mint Borsos Tamás Pécsi Simon kancellárnak jelzi egyik levelében: „Írtam önagyságának [azaz Bethlen Gábornak] is a zsidó doktor felől: az egy rossz, hazug, semmirekellő ember, az pénzt elcsaló Kamuti uramtól, annak bizony szándékában sincs, hogy Erdélybe menjen. Énnem semmi remétségem nincs, hogy az pénzt megvehessük rajta.” Kamuti tehát a fejedelem megbízásából orvost is keresett a Portán, valószínűleg a fejedelemasszony, Károlyi Zsuzsanna bajaira, és üzlettársának pénzt is adott, amolyan „foglalót”, hogy a doktor vele együtt vagy röviddel utána Erdélybe utazzon a fejevári, fogarasi vagy dévai udvarba. A szélhámós orvosdoktor azonban meglepett a pénzzel és a higany eladásából származó haszonnal.

Borsos mindezek ellenére nem esik kétségbe. Portai ügyvivői kinevezésénél nagy súllyal esett a latba szombatossága, így igen hamar megtalálta a kapcsolatot a sztambuli zsidó közösséggel. A már említett 1619. február 17-i, Pécsi Simon – szombatos vallású – kancellárhoz intézett levelében az elmarasztalt orvos helyett egy másikat ajánl Bethlen figyelmébe: „Ha ugyan doktorra vagyon önagyságának kívánsága, itt vagyon egy hispanus doktor, azki zsidó azért; mikor azt bévithetné önagysága, én is mondanám azt, hogy doktor, igen-igen summus philosophus, medicus [tanult ember és orvos]; csak az deák szavak szájából való folyásán is gyönyörködik az ember, oly igen fő deák; az medicinában fő discursusa, experienciája [módszere és tapasztalata] vagyon; kívánkozik Erdélybe menni. Most Gratianus uram melléje vötte, s elviszi véle Moldovába.”

Gaspar Gratiani, a Porta olasz–német főtölmácsa ekkor, 1619-ben érte el, hogy a szultán Moldva vajdájává tegye, s a levélben említett és feldicsért orvost magával viszi új országába.

Hogy nem pusztán orvosi teendőket kellett ellátnia, arra most már mérget vehetünk.

Szinte magától kínálkozik az első lehetséges magyarázat, mely a XVI–XVII., de még a következő században is megszokott jelenség volt a muzulmánok által leigázott országokban. Egy-egy trónus (ország) megszerzéséhez sok, nagyon sok pénzre, ajándéokra volt szüksége az (ön)jelöltnek. A pasák és vezírek ugyancsak megkérték az árát a „jószoigálatnak”, amelyet az uralkodói szék várományosának érdekében kifejtettek. Arany pedig már akkor is kevés csörgött a nagyra törő és akarnok kalandorok erszényében. Ezért aztán a trónra áhítózők a konstantinápolyi bankárokhoz, pénzkölcsönzőkhöz fordultak támogatásért. A hitelek visszafizetését – elméletileg – csak az uralkodó személye garantálta. Más szavakkal: a frissen trónra lépett vajdának meg kellett szednie magát Moldvában vagy Havaselvén; az uralom egyik fő vonzereje a kizsige-relhető ország volt; s persze illett (volna) kielégíteni a hitelezőket is. A bizalmatlan bankárok embereik közül valakit felügyelőként küldtek be a vajda országába, hogy emezek az uralkodó mellett álldogálva folytonosan figyelemmel kísérjék a törlesztendő összegek és kamataik sorsának alakulását. Valószínűleg az orvosdoktoroknak jutott osztályrészül e csöppet sem kényelmes feladat. Hogy mennyire nem volt sine cura, arra csupán egy példát hoznánk fel: 1595-ben Mihai Viteazul – Mihály vajda –, Havasalföld fejedelme törökellenes háborúinak kezdetén egyszerűen felkoncoltatta a Bukarestben élő hitelezőit, illetve azok megbízottjait, köztük zsidókat és görögöket.

De Sarsa doktor felvillantott megbízatása mellett ott egy másik lehetőség is. A konstantinápolyi orvos, török alattvaló hírvivőként is szerepelhetett ura mellett, valóság-

núleg kémszolgálatra is felhasználták, és kapcsolatokat építhetett ki a Porta szövetségeseivel és ellenségeivel egyaránt Gaspar Gratiani megbízásából. Ugyanis Gáspár vajda – miként Bethlen és kortársai emlegették az agilis dalmátot leveleikben – értette aztán a cselszövés művészetét, mestere volt a keleti és nyugati, latin típusú fortélyoknak és pálfordulásoknak; halálát is az okozta, hogy szembefordult a törökkel, és a lengyelek mellé állott.

A fenti feltételezésünket erősíti meg Borsos Tamás 1620. március 9-i rövid feljegyzése is: „9 die Martii jott vala hozzánk az zsidó doktor Abraham Sarka, azelőtt is egynehánszor, ki sok jóakarátát mutatta az mi hegyelmes urunkhoz [Bethlenhez], és igen új dolgokkal tartott”. Grautani küldönce beszámolt a császáriak hadmozgásairól, a protestáns főrendek Prágában tartott tanácskozásáról (immár két éve folyik a harmincéves háború, s ennek ún. „cseh szakaszába” Bethlen is beavatkozott), a török végeken működő magas rangú hivatalnokok elmozdításáról, Gratiani sakkhúzásairól, aki egyszerre akart a török császárnak és a németnek szolgálni.

Ezek szerint tehát Abraham Sarka (Sarsa) doktor Gratiani szeme és füle, valószínűleg futára is lehetett egy személyben, aki hosszabb-rövidebb ideig Moldvában tartózkodott, ura mellett maradt egy, másfél esztendeig – Gratiani bukásáig (1620 szeptemberéig), s mint a szövegösszefüggésből kiderül, *Sarsát Borsos Tamás ajánlotta Bethlen figyelmébe.*

Az erdélyi orator azt is javallotta Pécsi Simon közvetítésével a fejedelemnek, hogy Bethlen hívja meg Erdélybe a zsidó orvost, mikor az Moldvában időzik. Hátha megtetszik neki az ország, és Bethlennek is hasznára válhat, ha szolgálatába fogadja. Borsos kész kezeskedni „védencéért”, mondván: „nem az az cigán paraszt ember, kinek semmi discursusa [hozzáértése] nincs. Erdélyben, hogy híre volt – [ama másokra, a Kamutit is megcsalóra utalva vissza] –, lehetett, nem csodálom. Inter ceocos multos etc.”, be sem fejezve a latin közmondást, csupán jelzi, hogy az orvosokban szűkölködő Erdélyben egy család is nagy tudományú férfiú számba megy, hiszen a vakok országában a félszemű...

Feltételezzük, hogy Gaspar Gratiani megöletése után (saját bojárjai végeztek vele, akiket bosszantott, hogy a moldvai uralkodó nem beszél románul) Sarsa visszatért Sztambulba, és megbízó nélkül maradván, kis idő múlva átlépett Bethlen szolgálatába. Nem tudjuk, járt-e 1623-at megelőzően Erdélyben, de bizonyosra vehetjük, hogy a kiváltságlevél kiállításának idején szoros kapcsolatban állott a fejedelemmel.

Bethlen Gábor 1623. június 15-én Marosújváron hosszabb követutasítást nyújt át Toldalagi Mihálynak, portai főmegbízottjának, s arra kéri több más fontos tennivaló mellett, hogy legyen gondja az alábbiakra is:

„Az zsidó doktor az mi patikaládánkat igen fő orvosságokkal megtöltése, mentől fővebb, újabb és szükségesebb medicamentumokat találhat, meghadja neki, de maga is ott legyen, és lássa min mit veszen, mindenről számot tartasson. Az ládát igen ótalmazza eltöréstől.”

Az orvosságok Bethlennek kellenek (felesége már 1622-ben elhunyt), ugyanis jelentkeztek már rajta a később elhatalmasodó kór jelei, a köszvényé, a gyomorbántalmaké, ahogy orvosai írták, „a vízibetegségé”.

Toldalagival megüzeni: „magát a doctort, ha ki akar jönni” Konstantinápolyból Erdélybe, kijöhet, minden költségére száz tallért rendelt.

A legfontosabbat az instrukció 32. pontjára bízta:

„Az zsidók közül, ha kik ki akarnak jönni, assecuratoria levelünket [biztosító levelünket] megadván nekik, magával [a doktorral] együtt kijöhetnek, és itt magunkkal szemben lévén, ha az állapot tetszeni fog nekik, úgy viselünk gondot reájok, amint magok állapotja kívánja. Ha

mi drága marhákat magokkal kihoznak, nem árt, találkozik megvevőjök” Erdélyben. (Erdély fejedelmei szívesen áldoztak tekintélyes összegeket a keleti luxuscikkekre, Bethlen gyakran hagyta meg diplomatáinak, hogy becses keleti „marhákat” vásároljanak számára, ezáltal is azt reméli, hogy az Erdélybe érkező zsidók bőségesen hoznak majd magukkal efféle árut.)

Ez a Toldalagi Mihálynak adott utasítás tehát három nappal korábbi, mint az 1623. június 18-i privilégium. Bethlen kancelláriáján minden bizonnyal már készült a zsidóknak szánt oklevél, s a kereskedők behívása már eldöntött ügy volt június 18-a előtt is, ilyen értelemben adott utasítást bizalmas emberének, Toldalaginak: csillantsa föl Sarsa előtt az instrukcióban felkinált lehetőségeket, győzze meg a doktort a behívás, letelepítés fontosságáról, komolyságáról.

Erdély fejedelmének szüksége volt mozgékony, szabad jogállású „árosemberekre”, akik fellendítenék az ország levantei kereskedelmét, s távolabbi tervei között szerepelt az is, hogy a keleti árutak Erdély közvetítésével juttatják tovább nyugat felé, természetesen tisztes haszon mellett.

Az 1623-as kolozsvári latin nyelvű okirat bevezetőjében a fejedelem a béke áldásait, a gazdagságot és a gazdasági felvirágzást magasztalja. Az ország fejlődésének egyik biztos módja – vallja korával egyezően – bizonyos népek összegyűjtése és letelepítése Erdélyben, abban az országban, mely eddig keservesen megsínylette a háborúkat és az idegen hadak átvonulását.

Éppen ezért fogadta örömmel Abraham Sarsa doktor kérelmét, akinek különféle kiváltságokat és mentességeket ígér. Ugyancsak ilyen jogok és kedvezések járnak a zsidó nemzetnek, mely lakását Erdélybe tenné át. A fejedelem erősen megparancsolja az országlakosoknak, hogy jelen rendelkezésének egyetlen pontját se sértsék meg.

Itt meg kell állnunk egy bekezdés erejéig. Sarsa doktor kérése formális, vagy legalábbis nem csupán tőle indult el a betelepítés ötlete. Mint az előzmények is rávilágítanak: Bethlennek szintén érdekében állott, hogy tapasztalt orvosa (titkos ügyvivője?) és mozgékony kalmárai legyenek. Valószínűleg nem állunk messze az igazságtól, amikor feltételezzük, hogy a fejedelem megüzente Sarsa Ábrahámnak: szeretné, ha szolgálatába szegődne, mindjárt száz tallért rendelt útiköltségére, s ha az orvos kérvényezné hitsorsosainak befogadását Erdélybe, a fejedelem nem zárkózna el a kérés elől. Feltételezésünket lélektani és a korban szokásos etikettérvekkel is alátámaszthatjuk. A XVII. században elképzelhetetlen, hogy egy ország fejedelme odáig „süllyedjen” gazdasági célkitűzéseinek megvalósítása és gyógyulni vágyásának óhajtásából, hogy egy nem nemes, nem keresztény értelmiségéhez, egy orvoshoz forduljon kérelmezőként, de nem is parancsolhat rá, ugyanis Sarsa török alattvaló; annak kellett kérnie tehát azt, amire a fejedelem (is) vágyott. Az is igaz, hogy a Sarsa mögött álló kereskedők számára sem lehetett közömbös, ha egy ország fejedelme kedvezményes elbánást ígér, ha új piacokat nyit meg előttük, még akkor is kecsegtető lehetőség, ha Erdélyben szó sem lehet monopóliumról, ugyanis ebben az országban a görög kereskedők ugyanolyan kiváltságokat élveztek, mint amelyeneket a zsidók részére is kilátásba helyezett Bethlen, illetve Toldalagi. A nagy fejedelem vonzó egyénisége, jó híre, türelmessége, hatalmának nem fogyó holdja Sarsa doktornak megkönnyítette az instanciázás dolgát.

A felsorolt kiváltságok között több igen előnyös ajánlattal találkozunk: a fejedelem és az ország jótállása mellett nem csupán a letelepedéshez nyernek jogot, de a szabad kereskedelem is nyitva áll előttük; árut hozhatnak be Konstantinápolyból, és portékáju-

kat kivihetik Erdélyből, a határokon, vámokon való átjárásuk elé nem gördítenek akadályokat.

A közösségen belül és az azon kívül felmerülő vitás kérdések rendezésére egy bölcs és megfontolt vezetőt fognak állítani – a fehérvári zsidóbírót (*Judex Judaeorum*) –, aki egyaránt ismerős az ország törvényeivel és a zsidók szokásaival. Ennek a bírónak lesz feladata védelmezni a zsidó közösség szabadságjogait, képviselni és előmozdítani érdekeit, de semmit el ne hallgasson, egyetlen bűnt se takargasson, ami az ország és a fejedelem ügyének, méltóságának ártana.

Adót éppen úgy fizessenek, mint Erdély más idegenből jött lakói – az örmények vagy a görögök –, és ugyanolyan kiváltságokkal élhetnek, mint az alvinci újkeresztények, azaz a Bethlen Gábor által a Felvidékről betelepített habánok vagy anabaptisták. A törvényeket ne kíséreljék meg kijátszani, és ne tiporják lábbal az ország szokott rendjét.

Vallásukat szabadon gyakorolhatják, szokásaikat megőrizhetik. Itt azonban a kancellária egy kiskaput hagy nyitva, amely a későbbiekben számos visszaélésre ad alkalmat, megszabja ugyanis a közösségnek, hogy vallásuk gyakorlása és szokásaiknak tovább éltetése nem sértheti a többi felekezet tagjait. Ha a zsidó kereskedők és mesteremberek konkurenciája kényelmetlenné vált a nem zsidó iparosok és céhestagok, városi lakosok számára, egyszerűen előhúzták a diplomának ezt a megkötését, gyakran felekezeti síkon próbáltak visszavágni, nem gazdasági eszközökkel. Azt is hozzá kell tennünk, hogy a vallási szabadság az 1623-as kolozsvári oklevélben *kizárólag a zsidókra és nem a szombatosokra, a zsidóókra vonatkozik!*

Azok a zsidók, akik más keresztény országokból vagy Spanyolországból ezután szándékoznak letelepedni Erdély földjén, ugyanolyan jogokat fognak élvezni, mint korábban érkezett társaik.

Nem kell megkülönböztető jeleket hordozniok, de viseletükkel ne gyalázzák meg a keresztények gúnyját. Minthogy a török birodalomból érkeztek hozzánk az első úgynevezett szefárd rítusú zsidók, viseletük is számos keleti hatást mutatott. Csak a XVIII. század elejétől hódít teret az a „jellegzetesen zsidó viselet”, a lengyel–német bevándorlók hatására, mely még a XX. század elején is megszokott volt a mármaroszi zsidók között.

Járjanak tehát saját ruháikban, hiszen a középkor szimbolikája igen nagy fontosságot tulajdonított a viseleteknek, melyek viselőjük nemzetiségét, rangját, társadalmi állását is elárulták.

Az árucseréből és mesterségek üzéséből származó hasznot kivihetik az országból, anélkül azonban, hogy ezzel a kincstárat megrövidítenék, az ország törvényei ellen vétnének.

Ha a balsors, melytől az úristen őrizzen meg bennünket, arra kényszerítené őket, hogy Erdélyből kivándoroljanak, minden zsidó nyerhessen egyesztendei haladékot, míg egyet-másait eladhatják, adósságaikat kiegyenlíthetik, a hiteleket rendezhetik, vagy biztonságos helyen vonhassák magukat a balszerencse elől.

A törvény megszegőit büntessék meg, de a bíróság csak a vétkesekre sújtson le, ne az egész közösséget érje vád és gáncs. Bethlen igyekszik megakadályozni, hogy a bűnösséget a közösség minden tagjára kiterjesszék, függetlenül attól, hogy vétkesek avagy ártatlanok. Egy ember hitványsága miatt senki más ne szenvedjen, ne üldöztesse.

Sarsa doktornak szabad be- és kijárást biztosít Erdélybe, illetve Erdélyből bármerre. Valamennyi rendelkezést Erdély törvényhatóságainak figyelmébe ajánlja, és egyben ígéretet tesz, hogy a felsorolt szabadságjogok biztosítéka a fejedelem és az ország gyűlése.

Az oklevél előírásait az erdélyi diéta tudomásul vette, becikkelyezte, utóbb pedig a törvénygyűjteményekbe, az „erdélyi alkotmányba”, az Approbatakba is bekerült, s apróbb módosításokkal – lényegében – 1867-ig, az emancipációig érvényben maradt.

Az erdélyi zsidóság meggyökerezésének sikeréhez ez a Bethlen Gábor-i koncepció járult hozzá talán a legnagyobb mértékben. A több mint három és fél százados közösség – mely mára erősen megfogyatkozott és elöregedett – egy orvos, egy diplomata-városbíró-émlékíró és egy kiváló fejedelem együttműködésének köszönhetően alapozta meg történeti létét.

Kicsi Sándor András

A FRÖCCSÖK ELŐÁLLÍTÁSÁNAK SZABÁLYAIRÓL

A fröccsözésnek páratlanul nagy európai hagyománya van. Az ókori görögök *oinosz*, „bor” alatt általában vízzel kevert bort (*kekramenosz*) értettek, hacsak nem kifejezetten színbort (*akratosz*) említettek. A bort víz nélkül inni barbár (sőt esetleg büntetendő!) dolognak tartották, és vagy három rész vizet vegyítettek egy rész borral, vagy három rész vizet két rész borral, vagy két rész vizet egy rész borral, míg az egyenlő vegyítés már nehéznek számított. Reggeli *akratizma* nevű étkezésük viszont fölkelés után elköltött színborba mártott kenyérből vagy süteményből állt. (A bor és víz keveréséről részletesebben szól Wilhelm Adolph Becker és Hermann Göll: CHARIKLES. BILDER ALTGRIECHISCHER SITTE ZUR GENAUEREN KENNTNIS DES GRIECHISCHEN PRIVATLEBENS. Zweiter Band. Berlin: Calvary, 1877. 347–353. o.)

Bár egy fontos, nemzeti önismeretünknek tartást adó, szellem- és gazdaságtörténeti munka témája a hazai bortermelés (Szekfű Gyula: FAJI SAJÁTSÁGAINK A GAZDASÁGTÖRTÉNET VILÁGÁNÁL. *Minerva*, 1. 1922. 143–186., 270–304. o.), a borfogyasztás, különösen a fröccsözés múltja meglehetősen homályos. A *spriccer* és *fröccs* szók legkorábbi előfordulása csak a XIX. század végéről ismeretes (1879-ből és 1890-ből), ugyanakkor már a XVI. és XVII. században az orvosi könyvek a bornak „vízzel elegyített” fogyasztását ajánlották (pl. Sztatky Mária, szerk.: MINDEN DOKTORSÁGOT CSAK EBBŐL KÍSÉRTEK. SZEMELVÉNYEK A XVI–XVII. SZÁZAD MAGYAR NYELVŰ ORVOSI KÉZIKÖNYVEIBŐL. Bp., Magvető, 1983. 51., 332. o.)

A fröccsök készítése és megnevezése Magyarországon meglehetősen elterjedt, sőt némi egyéni (pl. Hamvas Béla: AZ ÖT GÉNIUSZ – A BOR FILOZÓFIÁJA. Szombathely, Életünk Könyvek, 1989. 153. o.) és dialektális változatosságot is mutat. Például Kovács

Ferenc közlése szerint a Tolna megyei Döbröközben az alábbi fröccstípusok voltak forgalomban (az egység egy deci):

	bor	víz	összesen
<i>házmester</i>	2,5	2,5	5
<i>tréfa, feles, felesfröccs</i>	1	1	2
<i>nagyfröccs</i>	2	1	3
<i>hosszúlépés</i>	1,5	1,5	3

a veres pedig két deci 3:2 arányban kevert vörösborból és vízből állt (DÖBRÖKÖZ SZÓKÉSZLETÉNEK RÉTEGZÖDÉSE. Bp., Pázmány Péter Tudományegyetem Általános Nyelvészeti és Fonetikai Intézete, 1947. 31. o.).

A továbbiakban a budapesti kocsmákban az utóbbi időkben szokásos fröccstípusokat ismertetem. Azt igyekszem bebizonyítani, hogy elkészítésük gyakorlati realizálása más szabályok alapján működik, mint rendszerük fogalmi felépítése. A következőket tárgyalom (a víz többnyire szódavíz, szikvíz, olykor ásványvíz, de lehet csapvíz is):

	bor	víz	összesen
<i>nagyfröccs</i>	2	1	3
<i>kisfröccs</i>	1	1	2
<i>hosszúlépés</i>	1	2	3
<i>házmester</i>	3	2	5
<i>viceházmester</i>	2	3	5
<i>mafla</i>	5	5	10

A fröccstípusok gyakoriságuk sorrendjében követik egymást, az első három egészen általános, a többi három ritka. A tipikus és jelöletlen* *fröccs* a nagyfröccs, ha valaki csak fröccsöt kér, ezt kap, és olykor elhangzik, hogy „nagyfröccs csak a szótárban van, kocsmában nincs”. A kisfröccs neve régiesen, nagyon ritkán *tréfa*. Szokás szellemeskedni olyan fröccsökről is, mint például „egy hosszú lépés az ajtó előtt” vagy a *színészfröccs*, ami egy deci szóda + egy deci szóda. (Analog képzésű a közismert *proletárszendvics*: két szelet kenyér között egy harmadik.) A döbröközi *vereshez* hasonlóan nagyon szabálytalan (és egészen ritka) mennyiség (de nem fröccs) a *vágás*: se nem egy, se nem két deci bor, tehát körülbelül másfél deci. (Úgy készül, hogy a csapos a kétdecis poharat belevágja a kannába, nem szabályosan merít.)

A gyakorlati realizálás során a különböző fröccstípusok esetében külön méri ki megfelelő mennyiségben a megfelelő pohárba (a mafla esetében kancsóba) külön a bort, külön a vizet. A rendszer konceptuális felépítése azonban némiképp más elven alapul. A gyakorlati realizálás során a táblázatba felvett típusok előállításához a bor és víz esetében külön-külön négy-négy darab egység (egy, két, három és öt deci), valamint egy művelet (MIX: keverj bort vízzel vagy fordítva) szükséges. Ezzel szemben ugyanez a rendszer sokkal ökonomikusabban építhető fel két alapegység (kisfröccs és nagyfröccs), valamint két művelet (ADD: keverj össze fröccstípusokat, és TURN: fordítsd meg a bor-víz arányt) segítségével.** A *házmester* például az első modellben „MIX

* A megjelölt vs. jelöletlen (angolul *marked vs. unmarked*) ellentétpár a strukturalista nyelvészetből, a fonológiából származik. Megjelölt például a zöngétlen *p, t* és *k* hangokhoz képest a zöngés *b, d* és *g*. Ugyanilyen értelemben az elmúlt évtizedekben vált megjelöltté a füstszűrős cigarettához képest a szűrőtlen, a golyóstollhoz képest a töltőtoll. Szakrálisan megjelölt például a templom a többi házhoz, az ünnep a hétköznaphoz képest.

** Végző soron mindkét lehetőség nagyon egyszerű „elem és elrendezés” („item and arrangement”) modellel írható le. E modelltypust részletesen tárgyalta Charles F. Hockett: TWO MODELS OF GRAMMATICAL DESCRIPTION. *Word*, 10, 1954. 210–231. o.)

három bor, két víz” szabállyal áll elő, a másodikban „ADD kisfröccs, nagyfröccs” szabállyal. (Horváth Z. Zoltán barátomnak tartozom köszönettel, hogy egy tudatlan pincér kioktatása kapcsán felhívta a figyelmemet erre a lehetőségre. Tulajdonképpen jelen sorok e megfigyelés általánosításai.) A második, konceptuális modellben a nagyfröccs és kisfröccs alapegységek; a hosszúlépés szabálya „TURN nagyfröccs”; a viceházmester két alternatív szabálya „ADD kisfröccs, hosszúlépés” vagy „TURN házmester”; a mafla „ADD házmester, viceházmester”.

A táblázatba felvett alapvető fröccstípusok hazai fogyasztói általában a gyakorlati realizálás módjával tökéletesen tisztában vannak, az ökonomikusabb modell egyes elemeit (így a TURN műveletet) is ismerik, mások viszont (így az ADD művelet) teljességgel idegenek számukra.

TÚRÖMFŰ ÉS JAJLAPI

A betegségek olyan rendkívüli állapotok, amelyek eseményszámba mennek, megkülönböztetett figyelmet kapnak. Akárcsak más, hasonlóan problematikus, rendkívüli állapotokkal szemben, a velük szembeni reakció is többféle lehet. Az ellenük való aktív, gyakorlati fellépés mellett (amilyenek általában a gyógyítás legkülönbözőbb műveltei) több olyan attitűd létezik, amelyeket általában az olyan tapasztalati kategóriákkal szemben veszünk fel, amelyek nem egyeznek a normálisról alkotott elképzeléseinkkel. Általában háromféle attitűd felvétele szokás: 1) a tényeknek való hátat fordítás, elhallgatásuk, amikor is a téma tabuvá válik, 2) a tények természetfelettivé nyilvánítása, amit irányukban félelemmel vegyes tisztelet kísér és 3) a dolgok tréfára vétele. A tényeknek való hátat fordítás és nevétségessé tételük egyaránt a belőlük adódó következmények érvénytelenítésére tett kísérletnek értelmezhetők.

Bár a magyarság betegségekkel szembeni attitűdjei viszonylag csekély figyelmet keltettek tanulmányozók körében, a velük kapcsolatos, egymással összefüggésben álló tabu (pl. Hegedűs, 1956) és eufemizmus (pl. Zlinszky, 1931) viszonylag jól számon vannak tartva. Annál kevesebb figyelmet kapott a különösen az erdélyi folklórból kimutatható, betegségeket tréfára vevő attitűd.

„A nevek a maguk költőiségében a beteg ember reménytelenségét is képesek kifejezni. Arra ugyanis, amikor más orvosság nincs, csak a tőrés és a jajgatás, Kalotaszegen azt mondják: most csak a túrómfű és a jajlevél segít” (Péntek, 1981. 771. o.). A Péntek János említette kifejezések, a túrómfű vagy túrfű és a jajlevél vagy jajlapi az erdélyi magyarságnál, Kalotaszegtől Háromszékgig, széles körben elterjedt tréfás gyógyító tanácsok különböző változataiban fordulnak elő. Oláh Andor békési gyűjtésében „az életbolcsesség népryelvi megnyilvánulásai” között (1985. 1. 30. o.) idézi, hogy „Túrömfű hell hozzá!”. A túrómfű kifejezés Szinnyi József adatai szerint az egykori Gömör, Abaúj, Borsod, Zemplén, Szatmár, Veszprém megyék területén is használatos volt, akárcsak a túrómháj a Csalóközben, a túrómolaj pedig az Alföldön (1901. 831. o.). A túrolaj és túrómolaj kifejezések

Dugonics András műveiből is, már a XVIII. század vége óta ismeretesek (Prikel, 1907. 388. o., Implom, 1952).

A gyógyító tanácsok már Kriza János székely népköltési gyűjteményében is megtalálhatók: „*Annak az az urussága, hogy kösd bé tűrőmfűvel s jajlapival*” (1863. 356. o., 1975. 289. o., idézi Szinnyi is, 1901. 831. o.). Horváth István Magyarózdrról kétféleképpen is közöl egy szólásszerű változatot: „*Tégy rá turemfűvet, jajlevelet, ha fáj*” (1980. 350. o.), és „*türemfűvet s jajlovólöt tégy rá*”, „*viseld turelemmel a fájdalmat*” (1980. 508. o.).

A *lapi* a székely nyelvjáráásokban a *levél* megfelelője (Kriza, 1975. 441. o.); a *-fű*, *-levél*, *-lapi* utótagú szóösszetételek pedig gyakran használatosak gyógyító és egyéb növények jelölésére. A *fű* és a *lapi* kategóriák egyébként csak ideális esetben egymást kölcsönösen kizárók, például a *Plantago* nem különböző fajtái elnevezéseként Erdélyben egyaránt használatos az *útifű* és az *útilapi* (Szabó és Péntek, 1976. 73–74. o.).

Gencsy István Gyergyóból a betegekről szólva a következőket is megemlíti (1905. 324. o.): „*Ezek között található azok nagy-nagy betegek, akik olyan betegek, hogy százfélét is megesznek (csúfolás arra, aki tetteti magát). Ilyen beteg az*

»Oláfáta – fáj a háta.
Méggyógyiccsa – mogyorófa páca.«

Sikeresebb orvosság a tűrőmfű és jaj lapi (tréfásan mondják annak, aki nem beteg). S ha az se használta, akkor valóban hozni kell

»Doktor! papot
S ha nem jó, egy nagy szalmakalapot«

(ez is tréfás mondás).”

A tűrőmfűves-jajlapis gyógyító tanácsok a (népi) orvoslás parodizálása mellett a népi betegségekre és gyógyító gyakorlat alábbi alapvetően fontos elemeit tükrözik: 1) a betegségek tipikusan (de nem okvetlenül) fájdalommal járnak, 2) erre válasz lehet a) kifejezésük, tipikusan a jajgatás, b) néma tűrés, 3) a betegségeket tipikusan (de nem okvetlenül) növényvel gyógyítják. Ezen utóbbi mozzanatról Berde Károly is megemlékezett: „*A phytotherapia diadalául kell elkönyvetni, hogy a nép arra a betegségre és fájdalomra, amire nem sikerül orvosságot lelnie és egyszerűen elviselendőnek nyilvánítja, szintén csak »növényt« rendel, ha ezzel képletesen csak az eltűrést kívánja is a betegnek tanácsolni*” (1940. 147. o.).

Végezetül pedig egy tréfás, minden lehetséges orvosság végigpróbálását parodizáló tanács Kriza (1873) háromszéki gyűjtéséből (hasonlót maga is többet közölt, például 1975. 303. o.; ugyanezt közli még Szeremlei, 1942. 70–71. o. és az *Utunk Evkönyve*, 1980. 11. o.; belezna „szövési hiba, elszakadt hosszanti szál üres nyoma a vászonban”, pallag „parlag”):

„Fogfájás ellen urusság

A kinek a foga fáj,
Nem kell egyéb urusság,
Nagy süllő lúd, meleg máj,
Felnőtt fának tetejibe zöd füvet,
Timótáncot, lórugást,
Hódos kossó síkötést,

Mázás kemence sítást,
 Hót malom zugását,
 Essze kell szedni,
 Mozsárba kell tenni,
 Jól meg kell törni,
 Fog udvába tenni.
 Ha használ, használ,
 Ha nem használ, menny a választott hejyre,
 Ott találsz egy embert,
 Felesége Lukács,
 Maga Guia Tamás,
 Jár kurta beleznába,
 Övedzik hót pallagba,
 Ott vagyon egy fa,
 A kapun kívül, az ajtón belül,
 Válgatlan szilvafa,
 Ezen terem a tűrömfű,
 Ebből nő ki a jaj-lapi,
 S ha én elégre nem tuttalak taníttani
 A többre tanítt."

Irodalom

- Berde Károly: A MAGYAR NÉP DERMATOLÓGIÁJA. A BŐR ÉS BETEGSÉGEI NÉPÜNK NYELVÉBEN, HIEDELMEIBEN ÉS SZOKÁSAIBAN. Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1940.
- Gencsy István: A GYERGYÓI NYELVJÁRÁS. *Magyar Nyelvőr*, 34. 1905. 2. 80–86., 4. 188–195., 5. 258–268., 6. 321–329. o.
- Hegedüs Lajos: ADALÉKOK A NYELVI TABU ÉS NÉVMÁGIA KÉRDÉSÉHEZ. *Magyar Nyelvőr*, 80. 1956. 1. 101–113. o.
- Horváth István: MAGYARÓZDI TORONYALJA. ÍRÓI FALURAJZ EGY ERDÉLYI MAGYAR FALURÓL. Bp., Magyar Helikon, 1980. 2. kiadás.
- Implom József: TÜRÖMOLAJ. *Magyar Nyelv*, 48. 1952. 1–4. 208–209. o.
- Kriza János: VADRŐZSÁK. SZÉKELY NÉPKÖLTÉSI GYŰJTEMÉNY. Kolozsvár, Stein János, 1863. Bukarest, Kriterion, 1975. 4. kiadás.
- — —: FOGFÁJÁS ELLEN URUSSÁG. (HÁROMSZÉKI TAJEJTÉS SZERINT.) *Magyar Nyelvőr*, 2. 1873. 4. 174–175. o.
- Oláh Andor: FÜBE-FÁBA AZ ORVOSSÁG! (BÉKÉS MEGYEI NÉPI ORVOSLÁS.) I. kötet. A MIRIGY HÉT LÁNYA, HÉT FIA ÉS HETVENHÉT UNOKÁJA. (A NÉPI ORVOSLÁS ÉRTELMEZÉSE, JELLEMZÉSE.) II. Adattár. EGÉSZSÉG, BETEGSÉG, GYÓGYÍTÁS. Szeged, Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos Koordinációs Szakbizottság, 1985.
- Péntek János: TÜRÖMFŰ ÉS JAJLEVÉL. *Korunk*, 40. 1981. 10. 769–771. o.
- Réthei Prikkel Marián: A RÉGI MAGYAR TRÉFASZÓK. *Magyar Nyelv*, 3. 1907. 7. 289–301., 8. 337–344., 9. 385–395. o.
- Szabó Attila és Péntek János: EZERJÓFŰ. ETNOBOTANIKAI ÚTMUTATÓ. Bukarest, Kriterion, 1976.
- Szeremlei László (= Gaál Gábor), szerk.: TRÉFÁS ÉS CSÚFOLÓDÓ ERDÉLYI NÉPKÖLTÉSZET. Kolozsvár, Lepage Lajos, 1942.
- Szinnyei József: MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Bp., Hornyánszky I. A–NY, 1893. 2. O–Zs, 1901.
- Zlinszky Aladár: AZ EUFEMIZMUS. Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1931.

EGY APRÓ ADALÉK A KÖLTÉSNET JELENTÉSTANÁHOZ

A V. V. Ivanov orosz filológus munkáiból összeállított magyar válogatásban szép példa található arra a jelenségre, amikor „*a szöveg egészének nyelv fölötti szemantikai szintje hordozza azt a jelentést, amely más nyelvekben egy különálló szó szemantikájának felel meg*” (1984. 36. o.). Ivanov példája szerint számos nyelv a szembogarat a szem belsejében lévő emberkének nevezi, ugyanakkor Apollinaire a pilótáról szóló versében Krisztust mondja szembogárnak az idő szemében. Az alábbiakban egy magyar vers és egy népi hiedelemcsoport példáján azt igyekszem illusztrálni, hogy nagyjából ugyanaz, amit ezek kifejeznek, az nem különösebben közeli nyelvek egy-egy szavában is kifejeződhet – mégpedig poliszémiájuk vagy homonímiájuk révén. A poliszémia és homonímia (fogalmairól bővebben szól például Gombocz, 1926. 40–42. o., Károly, 1970. 78–80. o., Mártonfi, 1984. 172–173. o., Telegdi, 1977. 56–58., 162. o.) valószínűleg univerzálisan hatékony poétikai eszközök is egyben. Különbségükre jó példával szolgálhatnak a testrésznevek, amelyek poliszémiára és (legalábbis a magyarban) homonímiára egyaránt hajlamosak. Például homonímák páronként mint főnevek és igék a *fej, áll, öl* szavak; a testrésznevekből pedig poliszémia révén lehetnek mértéknevek (pl. *láb, öl*) és számlálószók (pl. *egy szem búza, egy fej káposzta*).

Pásztor Béla és Weöres Sándor közösen írt HOLDASKÖNYV című műve A BOHÓCOK ÉNEKEIBŐL ciklusának harmadik darabja így szól:

„Erdő szélén három ház,
fegyház, kórház, hullaház,
mindben egy-egy kedvesem,
csak velem nincs senki sem.”

Az angolban a *bagnio* meglehetősen ritka, választékos jövevényszó az olaszból (*bagnio*, „fürdő”), a szóképzés periferiális elemei közé tartozik. (Jómagam például, bár viszonylag rendszeresen olvasok angolul, szövegben emlékezetem szerint még nem találkoztam vele.) A *bagnio* jellegzetesen „mediterrán” intézmények megnevezésére szolgál, jelentése lehet: 1) „fürdő” (különösen olasz és török, a „fürdő” egyébként *baths*, esetleg *bathing-house*), 2) „börtön” (egyébként *jail, prison* stb.), 3) „bordélyház” (egyébként *brothel* stb.). Az a mechanizmus, ami a *bagnio* szó poliszémiáját és a magyar versike második sorát összekapcsolja, Roman Jakobson legeslegáltalánosabb megfogalmazásában a következő: „*A poétikai funkció az egyenértékűség elvél a szelekció tengelyéről a kombináció tengelyére vetíti*” (1972. 242. o.).

Intuitíve mindenki érez némi hasonlóságot az említett intézmények (börtön, kórház, bordélyház, hullaház) között, azonban közös jegyük egyáltalán nem magától adódó. A „nem családi otthon” jegy nem kielégítő, az „ahol fekszenek” vagy az „ahol az ember ki van szolgáltatva” jegy pontatlan stb. Legtálalóbb közös jegyük feltehetően az „olyan hely, ahol ott-tartózkodására az ember levetkőzik vagy átöltözik” (a hullaházban átöltöztetik).

A poliszémia vagy homonímia hiedelemcsoportok, sőt mitológiák fontos elemeit is összekapcsolhatja. Például Hoppál Mihály nem minden részletében meggyőző fejtegetései (1982. 1486. o.) szerint az *öl* és *hal* szavak homonímiája szorosan kapcsolódik

ahhoz, hogy a hal nőt szimbolizáló termékenységi jelkép: „A legősibb szimbólumok éppen a legnagyobb ellentéteket képesek magukba sűríteni mint az élet és halál – ilyen például az öl főnév (anyaöl = élet) és ige (öl = halál).”

Ismeretes, hogy a *húgy* szónak („vizelet”) régen volt „csillag” jelentése is. A magyar szó (vagy szavak) uráli, tunguz és néhány egyéb nyelvbéli megfelelőit, „húgy”, „csillag” és „köröm” jelentésű szavait Sinor Dénes vizsgálta át tüzetesen (1982. 106–109. o.). Rekonstrukciója szerint alakjaik a prototunguzban a következők lehetek: **kVjV*, „vizelet”, **kučV*/**kočV*, „csillag” és **kVčV*, „köröm” (1982. 109. o.; V: valamely prototunguz magánhangzó). A fenti három dolog közötti asszociáció kimutatható a magyar néphitből is. „Ha valakinek a körme szálkás, köpjön egy férfi után, mikor az vizelel. [...] Aki pedig ujjával egy csillagra mutat, és nem köpi le háromszor az ujját, annak az ujjá elpenészedik” (Wislockiné, 1896. 461. o.).

A nyelvi jelentések bizonyos típusait összekapcsoló mechanizmusok minden nyelvben működnek. Van olyan nyelv, amely két (vagy több) jelentést poliszemiával vagy homonímiával kapcsol össze – más nyelvközösségek tagjai számára, ahol e jelentések ilyen módon nem kapcsolódnak, összehozásuk poétikusnak számíthat. Természetesen számtalan más kapcsolattípus, így akár egyes nyelvek birtokos szerkezetei is tűnhetnek költőinek.

Különösen Claude Lévi-Strauss foglalkozott behatóan a „forrás” = „víz szeme” és „könny” = „szem vize” korrelációk megnyilvánulásával az amerikai és eurázsiai mitológiákban (Ivanov, 1984. 276–277. o.). Ezzel párhuzamosan a maláj–indonéz nyelvben *mata*, „szem”, *air*, „víz”, *mata air*, „a víz szeme” = forrás, *air mata*, „a szem vize” = „könny”. Ugyanez a nyelv számunkra szintén poétikusan fejezi ki azt a két jelentést, amire a magyar egy szó, a *nap* poliszemiáját használja. A magyar *nap* mint időegység (angol *day*) megfelelője *hari*, mint égitesté (angol *sun*) *mata hari*, szó szerint „a nap szeme”. Az angolban szokatlanok és poétikusak a Dylan Thomas költészetében előforduló *all the moon long*, „egy egész holdhosszat” és *all the sun long*, „egy egész nap-hosszat” kifejezések (Ivanov, 1984. 38. o.) – magyar fülnek az utóbbi cseppet sem szokatlan.

Irodalom

- Gombocz Zoltán: JELENTÉSTAN. (A MAGYAR TÖRTÉNETI NYELVTAN VÁZLATA, IV.) Pécs, Danubia, 1926.
- Hoppál Mihály: TULIPÁN ÉS HAL. SZERELMI JELKÉPEK A MAGYAR NÉPMŰVÉSZETBEN. *Élet és Tudomány*, 37. 1982. 47. XI. 19. 1486–1487. o.
- Ivanov, V. V.: NYELV, MÍTOSZ, KULTÚRA. Fordította Kovács Zoltán és Orosz István. Bp., Gondolat, 1984.
- Jakobson, Roman: HANG-JEL-VERS. Fordította Barczán Endre et al. Bp., Gondolat, 1972. 2., bővített kiadás.
- Károly Sándor: ÁLTALÁNOS ÉS MAGYAR JELENTÉSTAN. Bp., Akadémiai, 1970.
- Mártonfi Ferenc: KÉT JEL VISZONYA – NYELVI JELEKEN ÉS ÍRÁSJEGYEKEN PÉLDÁZVA. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 15. 1984. 167–196. o.
- Sinor Dénes: TANULMÁNYOK. Fordította Sz. Bakró-Nagy Marianne et al. Bp., Akadémiai, 1982. (*Nyelvutudományi Értekezések*, 110.)
- Telegdi Zsigmond: BEVEZETÉS AZ ÁLTALÁNOS NYELVÉSZETBE. Bp., Tankönyvkiadó, 1977.
- Wislocki Henrikné: NYÁL ÉS KÖPÉS A MAGYAR NÉPHITBEN. *Ethnographia*, 8. 1986. 6. 460–465. o.

Konrád György

EGY NYARALÓ KÜLÖNVÉLEMÉNYEI

Holgyeim és uraim, amikor 1991 augusztusában ezeket a sorokat írom, amelyeket, a Békedíjrendje szerint október 13-án, német fordításban sötét ruhában fel fogok önöknek olvasni, ezen a meleg, bár felhős nyári délutánon egy falusi házban, fehér ingben, fehér szobában, mohos fatörzseket és harsány virágoskertet szemlélve alighanem olyan kérdéseket tesztek föl magamnak, amelyekkel önök is szembekerülnek vakáció évadán, kertben, csónakban vagy akár egy sziklán ülve: Ki vagy?

Mondhatnánk a nevünket, korunkat, iskolai végzettségünket, foglalkozásunkat, családi állásunkat, állampolgárságunkat, vallásunkat, származásunkat, nemzeti hovatartozásunkat etcetera, előadhatnánk egy kerek kis lexikoncikket, ha a humorérzékünk ezt megengedné. De pontosabb volna, ha azt mondanánk: egy ember, aki egy kertben, csónakban vagy egy sziklán ül, aki éppen csak itt van, könnyű öltözékben, és akitől ezek az elvont megjelölések most elég távol vannak, olyannyira, hogy alig jelentenek valamit, jóval távolabb, mint az ilyenkor már hulló levelek, a dús esőtől megáradt vizek és a csillagos ég, amely késő este a falusi bámészkodóhoz igen közel jön.

Tegnap kora délután érkeztünk meg ebbe a faluba, ebbe a frissen meszelt, mondhatni üres házba. A faleveleket borzolja, fésüli, lobogtatja egy izmos nyárreggeli szél, és a levelek tükröző felülete vibráltatja a ragyogást.

Jótevő hiány, nincs telefon s benne a sok ember, aki mind valami olyat akar, ami nekem magamtól nem jutna eszembe. Ritkán járnak itt fontos személyek, akiknek eszükbe juthatna találkozni velem, nincsen hát indíték azt gondolnunk, hogy másoknak pedig nagy szükségük van ránk. Testi lenyugvás, olyan ember nézi most kívülről és alulról a dolgokat, akinek eszébe sem jut, hogy múlhatna rajta valami más, mint ami a szűkebb környezetét érinti.

Jó napot kívánok minden szembejövőnek, egy földúton átballagok a Szent György-hegy alatt kukoricások és szőlőskertek között a szomszéd faluba, a kőkeresztlen oda-fenn Jézus szenved, alul Mária pihen, lába körül vadkender illatozik. Majd ismét gyönyörködve nézem a tiszta fehér falakat és a négyzet alakú szoba öreg famennyezetét.

Furcsa, hogy a napokban a kelet-európai liberálisok, a tegnapi disszidensek összefövetelén még én javasoltam Adam Michnikkel, hogy legyen közép-európai transznacionális Demokratikus Charta, egy értelmiségi testület, amely rá tud szólni a nemzeti marakodókra, hogy nyughassanak.

Ezeknek a mérgeseknek van egy zárt világképük, barát és ellenség öelöttük feketén-fehéren megmutatkozik. Az ilyen kép az ember természetes szorongását egy ellenségre ráirányítja: Vagy te, vagy én! Élethalálharc, az ellenséget le kell győzni. Nagy szavak, vértanúk és bosszúálló angyalok egy bőrbe kötve.

Megjött a család, József fiam hányt, valami fertőzése lehet. Talán ivott a tó vizéből, amelynek a felszínén dögölt angolnák lebegnek kiharapott vagy csak kifeslett hassal.

Valami ragályosan terjedő féreg veszi be magát a kopoltyújukba, és végez velük. A parton vasvillával hányják kupacba és szedik össze a sás tövében fekvő haltesteket. Az emberek megszokják, odébb úsznak.

A strandot nehezen bírom, nem szívesen nézem azt a sok meztelen testet egy rakáson. Ebben a hentergésben, fagyaltozásban, semmittevésben az emberek csupasz hússá válnak. Azt sem szeretem, ha idős emberek testük romosodását közszemlére teszik. A nyaraló az általános ember: nem sebész és nem nyelvtudós, nem autóbusz-vezető és nem titkárnő, hanem egy pucér ember, aki levetkőzve olyan, mint a teste.

Sok a test a strandon, és mind fekszik, úszik, locspocsol, a gyereket fürdeti, a vízben labdázik, a parton kenekedik, csirkecombot eszik, sört iszik, gumimatracon mereng, olyasmit csinál, mint a többi, átadja magát a helyzetnek, örül, hogy mindaz nincs, ami lenni szokott, eltávolodik nem nyaraló önmagától, és néhány nap múlva nyugalom száll rá.

Estenként nincs nagy kedve a televíziót nézni, inkább valami időszerűtlen látványban merül el. Hátradől a székében, és a neves alakzatokat beleseti a névtelen csillagsokaságba. Mindaz, ami bennünket, csillagnéző és az idő múlásától megborzonegó embereket elválaszt egymástól, az ő szemében most hiábavaló. Egy ilyen tiszta éjszakán badarság minden úgy és cél, amely miatt két szomszédos falu lakói egymásra lövöldöznek.

Innen száz kilométernyire, szerb és horvát falvakban lónek, de itt nem lónek. Szörnyülködünk, hogy egy autóbusz lezuhant, hogy egy bányatárna sújtólégrobbanástól beomlott, szeretünk aggódni zsarnoktól, szomszédától, féltjük, ami még hátravan, és ezt leginkább akkor értjük meg, amikor nyaralunk.

Kellene valamivel elégedetlenkedni a Paulskirchében, az esszé személytelen panasz. Az ember vagy a hozzátartozóra panaszkodik, vagy arra, hogy nincs ideje, hogy körülötte ez vagy az nyafog, követelőzik, veszekszik, sír, a diákjai nem akarnak tanulni, a kormányzók önkényeskednek, a kormányzottak telhetetlenek, hívei cserbenhagyják, panaszkodhat a kis és a nagy családon, államán vagy az emberiségen belül erre-arra, bárkire.

Panaszkodhat pletykában és próféciában, megmondhatná a magáét az emberiség egész történetéről, különösen sokat dohoghatna egy bizonyos korszak ellen, és vele szemben hivatkozhatna egy aranykorra, amelyhez képest szüntelen hanyatlás észlelhető.

Ígérhetne is aranykort a jövő évezredre, amelyben a vadak szelídek lesznek, a ragadozók növényevők, az eső alulról felfelé esik, és nem a maga természetellenes módján, felülről lefelé, behódolva holmi gravitációknak. Kívánhatja, hogy a dolgok ne úgy legyenek, ahogy vannak, tervezhetné, hogyan változtathatnánk meg – néhányan összefogva – a dolgok állását, a többi embert, mert bennük van a baj oka.

Másrészt tudjuk az életünket megnehezítő felebarátról mindazt, amit tudunk, hogy szélhámós, zsarnok, részeges, fajtalan, hogy hat lábujja van, és csak egy szeme, és abban is gonoszság ég, mindezt tudjuk, és mégis azt gondoljuk, hogy tombolja ki magát, raboljon, csaljon, lövöldözzön, kurváldogjon, adja össze magát bunkókkal, stricikkel, repedsarkúakkal, és, igen, áruljon el bennünket, csörtessen át a rosszon, mi akkor is szeretjük, a miénk.

Augusztus tizenkilencedikén reggel egy kastélyparkban ódöngök a citrussétányon és a rózsakerten is túl, nyírfák és görög oszlopok között. Illatos csendben és szélsusogás-

ban várom a barátomat. Vannak órák, melyekben az eszmélet háborítatlan, és a lélegzés az egész mellkasnak élvezetet okoz. Bízom benne, hogy a következő perc a jelenlegitől csak abban különbözik, hogy óramutatónk eggyel odébb percen a halál felé, amely gondolat Mozart szerint megnyugtató és kívánatos. A művészek legtökéletesebbikét a közös sírba olyan közönnyel dobták bele, hogy még a csontjait sem lehetett a többi emberi csonttól megkülönböztetni. Kitárulnak és begubóznak a hibrid tearózsák szirmai, bujálkodtak a fénnel és az esővel, kifényesednek és összeaszalódnak, a narcisse szíromhullatása példaszörűbb halál, mint a nyögő emberé.

Kinyitom a rádiót. A Szovjetunióban mára virradóan bolsevik államcsíny történt, az integrista nómenklatúra visszavágott. Tizenhét után is csak a bolsevikok tudták összetartani Oroszországot, a helyi nacionalizmusok akkor a cári birodalom alól akartak kibújni, hogy maguknak szuverén államokat alkothassanak, most is ugyanazt akarták. Ha az eddigi szokásos menetrend érvényesül, ha sikerül a tervük, akkor a hat hónapra kikiáltott szükségállapotból rendszer lesz. Az ellenfél megölése, bebörtönzése, száműzése ilyenkor valószínű. A játszma még odakünn sincs bevégezve.

Másnap. A világ állítólag ma már nem ugyanaz, mint tegnapelőtt volt, de a kert és a gyerekek ugyanazok. Tegnaphoz képest az történt, hogy Oroszországban sem lehet mindent elfogadtatni az emberekkel, a moszkvaiak és a leningrádiak nem szeppennek meg. Független civileknek megvan a véleményük a dolgokról, és ezt akkor is ki merik fejezni, ha tankokkal állnak szemben. Nem vetik alá magukat a kormányzat szeszélyeinek, nem változik meg egy puccs nyomán a gondolkodásuk, és alkalomadtán társulni is tudtak. A törvénytelen erőszak lényegénél fogva ideiglenes. Az állítólagos realpolitika, amely csak a fegyveres erőt veszi komolyan, ismét dilettáns fantazmagóriának bizonyul. A hatalmas cinizmusok csak addig veszélyesek, amíg túlerővel nem találják szembe magukat.

És a legnagyobb túlerő – az idő. Minden szóra és tetre következik egy holnap, amely a távolodás vizsgája alá veti. A tízparancsolatot vagy a Magna Chartát a másnap nem dobta el. Vannak szavak, amelyek nem évülnek el, és kiállnak a fecsegésből, mint homokból a gránit.

A szomszédban fegyverek dörögnek, jönnek a menekültek. Ha a többnemzetiségű államokra nem nehezedik külső nyomás, úgy látszik, nyomban a társnemzetre terelődik át az agresszió. Közép- és Kelet-Európában nemcsak a szabadságtörekvések hagyománya erős, a képhez hozzátartozik a szomszédok és felebarátok egymás elleni vadulása is, amelyet társadalmi, nemzeti és faji felsőbbiség- és ellenségmítoszok tüzelnek.

Mivelhogy Európa keleti felében jóval több nemzet van, mint ahány állam, mivelhogy újabb államok sokasága keletkezhetne, ha minden nemzet államhoz jutna, történelmi álmok megvalósulásaképpen, mivelhogy még az államok számának megsokszorozódása esetén sem képződnének homogén nemzetállamok, nem szólva a végeláthatatlan határkonfliktusokról, mert még mindig maradnának nemzeti kisebbségek, és minthogy a kisebbség mindig fészkelődik, a többség pedig haragszik ezért, le kell szögezni azt a tételt, hogy Európa keleti felében nem lesz béke, ha a nemzetállamok létrehozása lesz az uralkodó politikai doktrína a posztkommunista korszakban.

A kelet-európai posztkommunista térségen a homogén nemzetállam ideája fölébe kerekedett a federáció eszméjének. Ez a siker új kisebbségeket kreál, és a lakosság számottevő részét diszkriminálhatja és hátrányba hozhatja, amivel etnikai polgárháborúkat idéz elő, és esetleg menekülésszerű migrációkat okozhat.

Minthogy az államok – ha akarnak is autoritáriusok lenni – kénytelenek mind a demokráciára hivatkozni, ezért nem tudnak totalitárius rendőrállamokká szigorodni, hogy az etnikai kisebbségek autonomista mozgalmait még csírájukban elfojthassák. Ezért az új kormányzatok rákényszerülnek arra, hogy kiegyezzenek a kisebbségekkel. Csakhogy a homogén nemzetállam paradigmájában nincsen helye a kisebbségekkel megkötetendő kompromisszumnak. A kiegyezés alapja a többnemzetiségű, multikulturális nemzetállam eszméje lehet, amely képes tiszteletben tartani az egyének bonyolult kötődéseit.

El kell fogadni az állampolgárok kettős kötődését, vagyis az etnikai-nemzetiségi kisebbségek egyéneinek kettős állampolgárságát. Minden más alkotmányos megoldás hazugságot foglalna törvénybe. Logikus, hogy a kisebbségi helyzetű embernek, ha akarja, lehessen kettős állampolgársága. Az egyik útlevelel kötelezően meg kell hogy legyen, az ember területi valósága, holléte, lakóhelye, a szülőföldje, tartósan választott vagy a sorstól kapott otthona alapján. A másik a nem kötelező, hanem választott és kinyilvánított identitás az etnikai-nyelvi-kulturális-vallási közösség alapján, kívánság esetén a hozzá tartozó állampolgári státussal.

Az európai demokráciáknak – ha már fennállnak ilyen bürokratikus-egyszerűsítő kényszerek, mint az útlevelel – el kell fogadniuk a plurális identitás, a többirányú kötődés valóságát, és módot kell adniuk arra, hogy minden lakosuk csorbítatlan méltósággal fejezhesse ki a maga egy vagy több azonosságát, hiszen egy ember tulajdonképpen azonossága csak a teljes életrajzával ábrázolható.

Elsődlegesen nem a magunk nemzeti mivoltában vagyunk törvényes résztulajdonosai az autoritásnak, hanem csupán azért, mert vagyunk, mert itt vagyunk, mert itt lakunk. Lehetséges, hogy a városok és falvak, a kisebb területi egységek önrendelkezése józanabb kompromisszumokat eredményezne az etnikumok között, mint amilyenre a nemzeti kormányok képesek. Arra a kérdésre, hogy ki vagyok, nehezebb válaszolni, mint arra, hogy hol vagyok. A területi önrendelkezés nem kevésbé emberséges alapelv, mint a nemzeti önrendelkezés. Elképzelhető, hogy valaki elsősorban zágári és csak másodsorban horvát vagy szerb.

A fundamentalizmusok nem szeretik a tarkát, elvárják, hogy egyfélék legyünk, és ha nem hazudjuk magunkat annak, akkor árulónak tartanak. A művészet világa eleve heterogén és paradox. Az egyarcú művészet a cenzúra örömtelen álma. A valóság a plurális identitás. Mindenki többféle. A homogén identitások szükségképpen hazudnak. Valami emberi tapasztalatot letagadnak, és azt sugallják, hogy jobb valamely minőségünket elhallgatni. Ahol a homogén identitás a divat, ott a szabadság nem divat. Az önredukció egyetlen azonosságra mindig a kollektivistá ideológiák követelménye, hódolat az élő bálvány, a közösség vezére előtt.

Értelmiségiek a törzsi nacionalizmus felújításával gyilkos szerszámot adtak éretlen emberek kezébe. Elmúlóban a világháború veszélye, most jön a nemzeti háborúké? Az emberiség pártján kell lennünk, ha azt akarjuk, hogy a nemzetek ne háborúskodjanak. Ha elvből elvetjük a kozmopolitizmust, akkor logikusan igazolni fogunk valamilyen nemzeti háborút.

A nemzetközi élet színterén nem áll rendelkezésünkre nemzet fölötti fogalmi tekintély. A vallások nem tudják betölteni ezt a szerepet, a kereszténység és az iszlám, illetőleg ezeknek ágai alkalmasint határokat vonnak a népek között, és vallásos hévvel párosítják, szentesítik a nemzeti-politikai konfliktusokat.

A nyugati értelmiség már nem igazán érzi a bőrén a nemzeti autonómia és a nemzetiségi jogok problematikáját. A problémába belegabalyodott kelet-európaiak úgy gondolják, hogy minden federatív, transznacionális, európai, internacionális beszéd – valami valóságosabb, tehát nemzeti aspiráció eltakarására szolgál. A nacionalista szerint mindenki nacionalista, és minden kormányzat szeretné megtartani vagy kiterjeszteni a fennhatóságát, értelemszerűen a szomszédai rovására, s az igazi valóság a nemzetállam érdeke. Hozzáteszik, hogy ők nem ijednek meg semmiféle nemzetközi nyomástól, elsősorban nemzetiek és csak másodsorban európaiak.

Az új nemzetek embereiben ideges gyanú dolgozik, hogy velük a többiek, a szomszédok a felsőbbbség hangján, magas lóról beszélnek. A három közép-európai ország a három jobb tanuló, őket majd valamikor beveszik, ám a többiek nem szeretik ettől jobban őket. Egész térségek élnek át a rossztanuló-szindrómát, a kihagyottak dacreakcióit.

Az államok egyik csoportja azt nem bírja megemészteni, hogy elvették vagy el akarják venni egy részét, a másik része még mindig nem tudja uralni az elragadott kisebbségeket, és fél, hogy a megrabolt fél visszaveszi az egykori tulajdonát. Valamennyi országban nyomás alatt van az értelmiség, és a felfokozott hazafiasság hangulatában az eltérő hangok kiválthatják a hazaáruló megbélyegzést. Az erőszak Kelet-Európában neki-nekilendül és visszatörpan. A gyűlölködés kifrad és elfrad. Összeütközések itt-ott, megszámlálják a halottakat, és a banalitás visszanyeri az uralmát.

Előérzetem szerint sem üdvösség, sem katasztrófa nem jön. A kommunizmus nem tud visszajönni, az újfasizmus árnyéka megjelenik a láthatáron, de nincs tömeghangulat, amely testet adna neki. A kommunizmus – szándéka ellenére, mintegy antitoxinként – kifejlesztett egyfajta kritikai bizalmatlanságot, hitelenséget, felsőbbbségellenes humort. Nincsenek áradások és földcsuszamlások. Ha valahol egymásnak esnek az etnikai közösségek, utána lehülnek, megrémülnek, tárgyalóasztalhoz ülnek, a fanatizmus alábbhagy. Terjed viszont az életfétlés és az életüsztelet. A harcias-katonai-önfeláldozó-öldöklő erények hamar kifáradnak, nem bírnak összeállni kollektív rajongásokká.

Itt a szőlőskertekben valószínűleg nem lesz háború, de innen egyórányi autóútra a falusiak nem tudnak aludni a határ túloldalán zúgó vadászgépektől és helikopterektől. Az egyik gazda fölvetette, hogy a nemzetek együttélését is törvények alá kéne vetni. Ahogy a társadalmakon belül az egyének törvény alá vannak vetve, úgy a társadalmakon kívül, ahol nincsen közös törvény – mint közös fedél – a fejünk fölött, ott is meg kell jelennie a nemzetek közötti viszonyokat szabályozó törvényeknek. Én ennek a gazdának a véleményével szívből egyetérték. Kell, hogy legyen nemzetközi bíróság, amely a zsarnokot – akár távollétében is, jöllehet még éppen zsarnokoskodik – a leg súlyosabb börtönbüntetésre ítéli, és a nemzetközi rendőrség feladatává teszi a kézre kerítését. Ha lenne ilyen nemzetközi törvény, ha tudni lehetne, hogy az önkényért ugyanúgy büntetés jár, mint az egyéni, köztörvényes büntettekért, akkor a junták, az államcsínyszövők, a diktátorok megborzonganának. Elfogadhatatlan, hogy a hatalmasok, a törvények őrei kivonhassák magukat a törvény alól. Az is elfogadhatatlan, hogy büntetésül, háború útján a zsarnok népét öljké ahelyett, hogy a zsarnokot magát. Ilyeneket mondtunk a szőlőspince előtt a tölgyasztalra konyokölve, rendesen üritve a kancsót. Tudom, hogy ezek szertelen gondolatok, de nem abszurdak. A zsarnok mesteriségénél fogva halállal fenyeget. Ezt annál is könnyebben teheti, mert őt a nemzetközi

közösség vezetői nemhogy nem fenyegetik halállal, ellenkezőleg, kezet fognak, együtt fényképezkednek és vacsoráznak vele. Ha Hitler és Sztálin egy nemzetközi bíróság által idejekorán el lett volna ítélve, és ha minden polgárunk tudta volna, hogy a nemzetközi bíróság gyilkos bűnözőnek nyilvánította vezérüket és bűnbandának a kormányukat, akkor másképp alakult volna a történelem.

A barbárság korának, vagyis a huszadik századnak egyik sajátossága, hogy a nemzeti szuverenitás nevében sok bűnöző ki tudta vonni magát a felelősségre vonás alól. A huszonegyedik század kihívása az, hogy a föld minden emberét törvényes védelemben részesítse, hogy az élethez való jogot állampolgárságtól függetlenül a legalapvetőbb emberi jognak tekintse, és hogy minden uralmat az egyetemes földi törvény uralma alá helyezzen, megúltva és súlyosan büntetve a fegyverrel való visszaélést. Semmilyen patriotizmus nem igazolhat gyilkosságokat. Szigorú mondialis, vagyis az egész földre kiterjedő világgjoggal kell rendelkezünk az emberi élet védelme nevében, hogy az emberölés ugyanolyan tabuvá változzon, mint az emberevés, hogy a „Ne ölj!” parancsára épüljön egész jogrendünk, és ennyiben a barbárság korából valóban átléphetünk a földi civilizáció korszakába.

A tizenkilencedik század szülte a nemzetek, illetve az osztályok háborúinak az ideológikus legitimációit. Tudomány és vallás, filozófia és zszurnalizmus mind egyesült a nemzetek, államok vagy az államszövetségek fegyveres szembenállásainak törvényesítésére, apológiájára mindenféle dagályos beszéddel. Megjelent a nemzetekbe sorakozó emberiség legfőbb célja: a nemzeti szuverenitás, amely annál pompásabb, minél nagyobb térség és minél több ember fölött érvényesül.

Hogy államunk nagyságát olyannyira szívügyünké tegyük, hogy a nagynak látszani akarásnak alá vessük magunkat, ahhoz kellett a nacionalizmusok, a tizenkilencedik századnak ezek a paradox szüleményei, amelyek önmagukat egyetlennek állítják, holott a legnemzetközibb gyártmányok.

A természetes – a nem ideológikus – honszeretet eleve magában foglalja a többiek iránti barátságos és kíváncsi rokonszenvet, az érzéki vágyat a másfajta iránt. A legtöbb ember közletről választ házastársat magának, de az esetek sokasága, mikor a távolról egymásra találók házassága jól sikerült, bizonyítja, hogy a legszemélyesebb vonzódás is lehet transznacionális, hogy ember és ember között a legfundamentálisabb viszonylatban sincsen válaszfal.

Mindenfajta nemzeti vagy kulturális különbség viszonylagosnak tekinthető ahhoz az abszolút igazsághoz képest, hogy az emberi fajnak van közös érdeke és igazsága az egész földkerekségen.

Az egyetemes igazság és az egyetemes törvény patetikus alárendelése a részleges igazságnak és törvénynek: ez a nacionalizmus, ez a kommunizmus, ez a fundamentalizmusok, ez a politikai ideológiák közös természete. A relatívól abszolútát, a bizonyítandóól axiómát csinálni, ez az a szellemi csalás, amely az eltökélt partikularizmusok, az ideológiák velejárója.

Lehet, hogy a jövő században lesz egy olyan törvény, amely tiltani fogja a tömegpusztító fegyverek előállítását, birtoklását, kereskedelmét és természetesen minde nekifölött a használatát. Magától értetődően bűncselekménynek fog minősülni az, ami ma a legális fegyverkereskedelem zömét alkotja, és amiből ma még a civilizált nemzetek egyike sem vonható ki. Egészségünk védelmében a világ rendőrségei összefogtak többféle kábítószernek mondott drog előállításának, kereskedelmének és haszná-

latának az üldözésére, alighanem föltételezve, hogy e szerek rendeltetészerű használata károsabb az emberi egészségre, mint a fegyvereké.

Mit véd az értelmiség? Önmagát. Igazolja a maga helyét a társadalomban, arra hivatkozik, ami neki van és másnak kevésbé. Az arisztokrácia a hagyományra hivatkozik, a papság a vallásra, a vállalkozó a tőkére, a politikus a szavazókra vagy a kinevezésre. Mindezek az egyént megelőző és őt túlélő transzperszonális értékek. Hordozójuk megengedheti magának, hogy közepszerű legyen. Van azonban egy szféra, az alkotó gondolkodás, legyen az akár tudományos, akár művészi, amely összeegyeztethetetlen a középsszerűvel. Amikor az értelmiség önmagát védi, az alkotó gondolkodás ethoszát védi, a legjobbat, amije van, azt, amire hivatkozni szokott. A gondolkodó ereje az önállósága, ezt veszélyeztetni, ha lemond a különállás hatalmáról. A tartalmas felismeréshez szükség van a distanciára, arra az elfogulatlanságra, amelynek semmilyen cselekvést nem kell igazolnia. Nagy hiba volt az értelmiségiek expanziója és az illetékességek összekeverése – ebből születtek az ideológiai államok. Ha az értelmiség olyan szférákra is kiterjeszti a hatalmát, amelyek fölött nem illetékes, ha nem éri be a kulturális hatalommal, de politikai és gazdasági hatalmat is igényel, ha nem éri be a közvetett – az eszmeáramlás által közvetített – hatalommal, hanem azon melegebben, a maga testi valóságában, közvetlenül akar hatalmi állásokat, akkor maga fog közreműködni a cenzúra kiépítésében és fenntartásában.

Van-e az értelmiségnek külön érdeke? Beszéljen-e a saját nevében? Ha mindenki megfogalmazza a külön érdekét, miért épp az értelmiség szégyellje megtenni ezt? Türelmen és támogatáson kívül, sajtószabadságon és mecenatúrán kívül mire törekedhet jogosan? Az értelmiség valóban új osztály, sem nem szolgáló, sem nem uralkodó. Az értelmiség fogalmát nem kell felolvasztani, sem az elitben, sem a középosztályban. Az értelmiség a kulturális tőke-hatalom-ethosz első birtokosa. Az értelmiség társadalomtörténete egyértelmű saját emancipációjának kalandos történetével. Az értelmiség tőkéje helyettesíthetetlen és személyiséghez kötött. Az önállósodó értelmiség termeli az értékek, az ízlés, a kíváncsiság, a retorika meghatározó kínálatát, és irányítja a viselkedési divatok forgalmát.

Az értelmiségiek agyhedonisták, reflexióval kéjelegnek, úgy szeretnek föltalálni, kitalálni, rátalálni, emlékezni, képzelődni, a semmiből életre hívni, ahogy mások barakcsolnak, szerelnek, kertészkednek. Elméjük passzionátus működtetését választják mesterségük gyanánt, azt, amit a művüknek tekintenek, amibe önmagukat hiún vagy alázasosan, de beledják.

Ha például a könyv médiumát választják, a könyvcsinálás több ezer éves mesterségét, amelyben a szerző, a kiadó, a nyomdász és a boltos egy banda, akkor sem csak a haszon izgatja őket, hanem a könyv maga, mert van olyan mesterség, amivel több pénzt lehet csinálni, de a megátalkodott könyves legelsősorban könyvet akar csinálni, és csak másodsorban pénzt. Annyit legalábbis, hogy továbbra is folytathassa a könyv körüli passzióit. Mások közösen csinálnak ennivalót, viselnivalót, mi közösen csinálunk olvasnivalót.

Az értelmiség disszimulál, ha elkendőzi azt a tényállást, hogy van külön érdeke. A gondolatszabadságra, az értelmiség legfőbb kincsére nézve minden kollektivizmus, minden transzindividuális eszme veszedelmes. Elég az értelmiség jófiúskodásából, szol-

gálatnak álcázott hatalmaskodásából! Az értelmiségi hatalom nem követelmény, hanem valóság. Nem jó, ha az értelmiség összevész a többi osztállyal, de az sem jó, ha valamelyik más osztály meg akarja rendszabályozni. Az értelmiség indirekt hatalmaszokta megdönteni a rendszereket, ha azok tartósan barátságtalanok vele szemben.

A gondolatszabadsággal szemben sem a szocializmus, sem a nacionalizmus nem bizonyult barátságosnak. Mind a kettő kötvé van az államapparátushoz, mind a kettő etatista. Mind a kettő lehet mérsékelt és liberális. Van liberális szocializmus és van liberális nacionalizmus. Mindkettőnek megvan a radikális, szélsőséges, az állami, központosító erőszakot, a tisztogatásokat igénylő változata: az egyik a fasizmus, a másik a kommunizmus. Ezeknek is vannak autoriter és vannak totalitárius változatai. Sötétedő zóna megy át egyikből a másikba. Mind a kettő a cenzúra erősödő hajlandóságával terhes. A kreativitás és a cenzúra ethosza két alakváltó – és talán egymásba kapaszkodó – ösellenség.

A történelemben a gondolkodásmódok egymást váltó hullámaint tapasztaljuk, márpedig ahol a mentalitás a kulcsszereplő, ott az értelmiségi mitológia nagy szentjeit és szörnyetegeit keresd, nem is okvetlenül a háttérben. Többnyire van szülője annak, ami elterjed, szétárad és a saját életét éli, akár a gyerekünk. Hogy a gyerek vagy a műmit csinál, azért némi felelősséget viselünk, ha nem is kizárólagosat vagy büntetőjogilag érvényesíthetőt. A történelemformáló gondolkodásmódok az értelmiségi hatalom megtestesülései. Önáltalás volna ennek józan számbavétele alól csak azért kibővíteni, nehogy megbüntethessenek, nehogy büntudattal küszködjünk. Egy-egy originális gondolat lehet áldás is, átok is a többiek, az utódok számára. Öncsalásnak tartom az értelmiség hatalomnélküliségéről szóló panaszt. Ez a hatalom nem közvetlen és nem azonnali. Felkophat az álla, kivégezhetik, temetésére ki sem mennek, dobhatják tömegsírba, egyik-másik kollégának mégis kivételes és az időben egyre növekvő hatalma van.

A cég, a szakma, a nemzet szuverenitása nem szavatolja a perszóna szuverenitását. A valódi erő a perszóna ereje. A perszóna csinált dolog, munka eredménye. A perszóna önmaga és a saját alkotása. Az önmagát alakító alany. Nem lehet sorozatban nevelni, maga neveli magát. A személy azonos a történelmével, az életstratégiájával, másokban hagyott emlékképeivel, a páratlannal és a közössel. Egy csillaghullás pillanatára azzal a gondolattal is eljátszhatunk, hogy a történelem célja az emberiségnek tömegeből személylyé válása, a fekete égbolton felfénylő és kialvó személyek csillagsokaságává.

Az értelmiség helyénvalóan cselekszik, ha mindenkor védi a jogát a kívülálló rálátásra, mert ha ezt elveszti, propagandista szolga lesz. A kérdező-kritikai-ellenzéki értelmiség létjogát konzervatív vélemények csak a totalitárius rendszerekkel szemben hagyják jóvá. Demokráciában, mondják, nincsen szükség rá. Ha viszont a többség (vagyis a szavazó kisebbség többsége) pszichiátriai tünetnek, morális elferdülésnek tünteti fel a kritikai oppozíciót, akkor az alkotó értelmiség szorongani fog – ha nem is annyira, de ahhoz hasonlóan, mint a kommunizmusban. Így vagy úgy, citóla a szorongástól meg akar és meg fog szabadulni. Aki pedig e szorongatás művelője volt, annak nem lesz sok becsülete az értelmiségi memóriában.

Gondolatok igazságával szemben a többség szava nem érv, éppoly kevésbé az, mint bármely tekintélyé. A kommunista fundamentalizmusnak lealkonyult, jönnek a nemzeti és a vallási fundamentalizmusok. Abból, hogy az emberek elfordultak a kommu-

nizmustól, még nem következik, hogy ami azzal ellentétes, az eleve jó. Hiba volna elefejtteni, hogy a legharcosabb antikommunizmus a fasizmus volt.

Van-e még egyáltalán létjogosultsága az antipolitikus magatartásnak? Van-e létjogosultsága a politika kritikájának? Van, aki azt mondja, hogy az antipolitikus magatartás helyénvaló volt a totalitarizmussal szemben, de nem az a parlamentáris demokráciában. Mert mi az az egész, amit tagad? Ha pedig csak valamilyen részmozzanatot tagad egy másik rész nevében, akkor a bíráló már benne van nyakig a politikában.

Antipolitika? Az uralkodó politikai filozófiák, az ideológiavezérelt álreálpolitikák fölülvizsgálata az embervédelem, a lehetséges áldozatok nézőpontjából. Az egyéni reflexió mint a legfőbb instancia. Szembeszállás a hivatalos vagy nem hivatalos gyűlöletretorikákkal. A változó világban megszagolni az újdonságot, és eltűnődni azon a kérdésen, hogy vajon tetszik-e nekünk. Rendíthetetlen ironia, ha környezetünk olyan állításokat eröltet ránk, amelyeket mi tévedésnek gondolunk.

Szokás említeni a hitleri jelenséget, a fokozatos átcsúszást parlamentáris keretek között a demokráciából a diktatúrába. Szokás említeni a latin-amerikai, peronista típusú populista rendszereket karizmatikusnak mondott vezérek alatt, amelyek gazdasági összeomlásuk nyomán katonai diktatúráknak adják át a helyüket. A többség uralma olyan országokban, ahol a többség nem kívánja tisztelni a kisebbséget, ahol kormánypárt és ellenzék alternanciájának elve a kemény, meg nem osztott uralom hagyományával ütközik, eredményezheti a kisebbség elhárítását az útból a többség nevében.

Van-e a nemzetállami prioritásnál magasabb prioritás? Ha nincs, akkor azé az utolsó szó, akit a parlamenti többség támogat, az antipolitikus értelmiségi pedig kötekedő figura. Háborús vagy ahhoz közeli helyzetben pedig különösképpen érvényes, hogy jobb, ha tartod a szájad, különben a hazafias felháborodás neked esik. Aki nem akar lőni a másik félre, és mi több: annak embereivel beszélő viszonyban marad, az hazárulónak minősülhet. A házbeli szomszéd is lehet a másik fél, mert a kisebbséget a többség vezetői ötödik hadoszlopnak nyilvánítják.

Rejtelmes, hogy miért jut annyi embernek ugyanaz az eszébe. Most egy Európa nevű eszmecsomagot helyezünk el a fejünkben. Ha lehetséges volt az integráció a nemzetállamokba, miért ne volna lehetséges Európába, amely az összeszerveződés mértékében válik maga is nemzetté? Ami szinte már továbblendülést jelent a transzeurópai látóhatár felé.

Ha megkísérelünk sejtelmet alkotni arról, hogy mit is jelent Európa mint „izmus”, mint utópia, akkor elsőnek az esztétikai hódolat jut eszünkbe a sokrétű egyetlenség, a komplex szingularitás, a személyiség és a műalkotás előtt, az önmagát építő város előtt, önálló részek beláthatatlan és pazar halmaza előtt.

Van ritmusa a progresszív és a regresszív tudatállapotnak, a nyílásnak és a csukódásnak, a mániának és a depresszióknak, reménynek és rezignációnak, a kora délelőtti buzgóságnak és a késő esti fáradtságnak. Igen, a szomszéd, a felebarát, a honfitárs, a földlakó ügye az én ügyem, de ha a sokból sok, akkor föllázadok, akkor nem hallgatok híreket, falura költözöm, és előveszem Montaigne-t vagy Csehovot, ebben a csendben is jóleső hangokat, aztán tőlük is búcsút veszek, és csak a kertben nézelődöm.

Egy földrész öntudata is követheti ezt a ritmust, hódít, gyarmatosít, aztán visszahúzódik, és szégyelli magát ezért, igazat ad a harmadik világbeli ressentiment-nak,

azonosul a többi földrész fojtott neheztelésével, aztán megint elfogadja magát és az európai nemzetté alakulás-válás esélyeit. Lehetséges, hogy a közös vállalkozás ettől a lüktetéstől elakad a nemzeti egoizmusok társulásánál, Európa-erőd nacionalizmusánál, eurokopaszok furkósbotjánál, amely a nem európai vendéget agyba-föbe veri.

Ma még körénk zárul az univerzum sötétsége, ezen a golyóbison cellatársak vagyunk. Minél kisebb a föld, annál könnyebb együtt érezni vele. Tudatunk képes arra, hogy egy szempillantás alatt átlendüljön a föld túlsó oldalára. Folytonosan gyakoroljuk magunkat az áthelyeződés művészetében, akár mint utasok, akár mint hírektől megérintett képzelődők. A második ezredfordulón – ha mással nem, akkor a szorongásaival – mindenki mondialista.

Vajon képesek vagyunk-e látóköreink rugalmas szűkítésére és tágítására, erre a lüktetésre én és a világ, az individuuum és az emberiség között? Legszűkebb hazám az ágy és az asztal, meg aki körülötte ül, aztán bekapcsolom a rádiót, és ott vagyok Jugoszláviában vagy Japánban, neveket említenek, amelyekhez egy arc tapad, nicsak, ezzel személyesen is találkoztam, nicsak, ebben az épületben voltam már. Aztán kimegyek az utcára, felszállok a vonatra, a haza megtestesül. Hol ér véget? Vannak órák, amelyekben mindenütt haza van, ahol éppen vagy. És vannak más órák is, amikor hazavagyakozol, haza, talán még a saját ágyadból is.

A képzeleti pályáknak ez a növekvő forgalma, a felfokozott külső-belső nyüzsgés megszüli saját ellenállapotát, a ragaszkodást az egyetlenhez, és indokolja aggodásomat, hogy vajon hány százalékban vagyok én is műanyag, plasztik, plasztilin. Korok és körülmények csereberélik a nagy sűrűségű mágneslemezeket az agyamban. Az ember tudni akarja, hogy kicsoda.

Az ember halandó és nyaraló, tehát szinte meztelen. Különben sem számít, hogy mi van rajta, mert egy vászonnadrágban meg egy olyan ingben is elvan, amelyet gyorsan kimosva és a kertben megszáritva fölvesz anélkül, hogy vasalóval érintené. Észlel valamit a kevés gyönyörűségéből, abból, hogy mindaz, ami egyébként hozzá tartozik, nem is olyan fontos. A budapesti nyaraló itt a kecses vulkánok között ráérősebb, nevetgelősebb, mint otthoni görcsösebb állapotában.

Ha nem lónétek, ha várnátok, ha lenne még néhány napra való türelmetek, akkor nem kellett volna annyi embernek meghalnia. A legtöbb baj az izgágaságból származik. Ha nincsen közös ellenség, akkor megjelenik a kreatúra magánya. Amióta élek, a körülöttem élők egyfolytában keresték a bűnöst, és mindig valami divatos gondolkodásmóddal igazolták a szívtelenséget.

Jön egy látogató, nevet emberi ügyeinken, kicsinyes és gyanakvó elhatárolódásainkon. Azt sűgja, hogy ez a földi világ valóban egy test, folytonos áramlás a részek és az egész, az egyén és az emberiség között. Szerethetem-e az ismeretlent a föld túloldalán? Szerethetem-e az ismeretlent az utca túlsó oldalán? A közös a határokon átnevet. Világgá válunk, ez vár ránk.

Amúgy pedig, egyedül kuksolva a mindenségben, félve a környező sötétségtől, didergünk. Beleenyésünk a sötétbe egy gyufaszálnyi lobbanás után. Az ember csodálkozik: ennyi? Valóban csak ennyi? Éjjel van, jó ébren lenni, amikor a többiek lecsendesednek. Ilyenkor csak az álmok jönnek át a falakon, ilyenkor az izgató hullámok elcsitulnak, ilyenkor csak szellemalakban szoktuk látogatni egymást. Éjjeli lepke verdes a lámpa körül.

Takács Zsuzsa

NÉGY VERS

Hatalmas, édes szőlőszem

A villamosvezető, aki hozott és vitt
minden este, lefékez, amikor meglát,
kihajol az ablakon és szinte követelőzve,

hol vagy? kérdezi, hol járunk mostanában?
Sosem volt ennyire zsúfolt az ősz,
mit feleljek? Hogy hatalmas, édes szőlőszem

a világ? tört egész? (Karján valaki más visz.)
Csak ne hajolna ki az a bozontos, kerek képű,
fekete férfi az ablakon, és ne faggatna!

A száguldó fémtest föltűnik a fordulóban
sikoltozva a sejtelmes estéken és eltávolodik,
a sínre levelek esnek, aztán megint ez a sikoltozás.

Artatlanság

Azt álmodtam, hogy gyerekelem született:
tőle. De előre figyelmeztettek: halott.
A legrettenetesebb a közönyöm volt,

nem érdekelt, hogy mi történik velem,
nem fájdalmat, unalmat éreztem inkább.
Egy óriási, viaszos újszülött feküdt

a színtelen nejlonlepedővel bevont asztalon.
Mellette damasztkendővel elfödve egy
félbemaradt reggeli kellékei.

Úgy kell tennünk, mintha élne! – mondta
a baba és fölkiáltott egymás után kétszer:
Milyen édesen kalimpál!

Tudtam, hogy el fognak ítélni

Enni kezdtem. Az újszülött homlokán
az orrnyereg fölött egy kés ejtette
seb keletkezett, megpróbáltam, viszolyogva,

elsimítani, de nem lehetett; bár a sebből
nem szivárgott vér: végleges volt.
Mint egy régen kitervelt, érzelmek nélkül

végrehajtott cselekmény következménye, konkrét.
Tudtam, hogy én sebeztem meg, akaratlanul,
amikor a kenyeret vágtam; emlékeztem is,

beleszaladt a kés a félig még tiltakozó bőrbé.
Homályos büntudat és félelem fogott el.
Tudtam, hogy el fognak ítélni.

Hiszen körülöttünk minden: élet

Ugye nem vagyok szerelmünk gyilkosa?
Ugye az egy idegen férfi gyermeke volt,
nem a tied, és az enyém semmiképp sem?

Egy idegen gyermek feküdt az asztalon,
egy eleve halott, hiszen nem vérzett
a seb, és ez bizonyítéknak elég is.

A legvalószínűbb, hogy egy viaszbabáról
van szó. Valami kegyetlen tréfa lehetett,
hiszen körülöttünk minden: élet.

És bennem is, hiszen ismersz!
Akkor is, ha a sínre most levelek esnek,
és sikoltozva föltűnik a villamos.

Esterházy Péter

DICSÉNEK

A meg nem írt cikkek ciklusból

Talán a nyár közepe óta folyik ez a bújócska. Vagy inkább keresgélés. Hol itt bukkant föl, hol amott, egyszer a *Kortársban*, másszor a *Holmiban*, aztán a *Magyar Naplóban*, később a *Jelenkorban*. Hevesebben dobog a szívem, ha találkozom eggyel. A Bodornovella könnyen fölismerszik, már a járásáról. (E sorokat a lakásomhoz közel eső, amúgy szakszervezeti könyvtárban rovom, ide menekültem a házban grasszáló meseteremberek elől, hiába, viszem a fejemben az otthoni rendetlenséget, mészfoltos az agyam, pedig lefóliáztuk, a könyvtárosnők éppen arról beszélgetnek, hogy esténte bedolgoznak „az osztráknak”, boszorkányokat és levendulászacszkókat csinálnak, utóbbi öt forint darabja, legalább valamihez értsünk, mondják derűsen...)

Újra megcsodálom a szavaknak ezt a teltségét, a tomótt, fényes szöveget, ezt a dús és erős anyagot, amelyet itt összeszótt ez az ember. És ez a titokzatosság és szűkszavúság! Azután ahogy beledob, beleejt ebbe a sötét tónusú, viharos, „férfias” (idézőjel hangsúlyozva) micsodába egy világos, söt kifakult, locsi-fecsi szavacskát, puszikálom, puszikálom, mondja a férfi egy asszonynak, hamarosan minden egyes porcikáját végigpuszikálom. Hogy ne éréjk meglepetések. Ott puszikál meg az úr, ahol akar, válaszolta Elvira Spiridon (akinek bársonyfeneke van).

Olvasva e novellákat, *megint* az eszembe jut, hogy ugyan kit is érdekelne ALANY ÉS ÁLLÍTMÁNY! Engem ugyan nem. Sohase is érdekelt. Én csak azt a trivialitást emlegetem, mint egy hülye, újra meg újra, hogy egy írónak nincsen semmije, csak a szavak. Se apja, se anyja, se gyereke, se felesége, se hazája, se Istene, csak a szavak. (De még ez se így igaz, még ebben is több a rejtett és nívótlan vita, mint kéne, van nekem apám, hogyne volna, anyám is volt, gyerekeim is, feleségem is, hazám is és Istenem is. És akkor így megint: *csak a szavak!*)

Ezt Bodornál kiváltképp példaszerűen láthatni, éppen azért, azon varázslat miatt, mert őt olvasván egyáltalán nem gondolunk a szavakra: megaláztatásokra gondolunk, kiszolgáltatottságra, reményre, fagyra, derre, erdőre, bűzre, medvére, pálinkára, férfira, nőre. Minden egyes porcikáját végigpuszikálom.

Mindent értünk, és szinte minden elem idegen. A dobrini erdőkerület, Sinistra körzet. Milyen kerület, milyen körzet? (Milyen medve?) Mért vannak itt ezek az emberek? Talán mert valahol úgyis lenni kell? Ezredesek, hegyivadászok, erdőbiztosok. Most Coca Mavrodin került oda, mert Borcan ezredes meghalt. Siessen, Bodor, Coca kissasszony várja, olvasom. Aha. Tudtam én. Tudtam én, hogy önéletrajzi. Vagy ál, de hát neki, Bodornak is kell valamit B.-vel kezdenie, ahogy nekem E.-vel. Ezt gondoltam. Pedig amúgy milyen aggályosan és ingerülten szoktam kijavítani, hogy nem, nem az én édesanyám haláláról van szó, hanem az elbeszélő-én anyukájáról. (Egyébként: hát nem mindegy?! Mindegynek mindegy – így utólag.)

Aztán egy másik novellában erre is fény (?) derül, erre a bodor-ságra, és ez is milyen finoman jellemző a szerzőre, illetve a novellák világára. Ahogy minden jó dolog, ez is

gazdag: olvasható szociológiai híradásnak, politikai helyzetjelentésnek, fohásznak és azután finom posztmodern poétikai bravúrnak, az ún. erdélyi író egzisztenciabizonyítékának, olvasható egy archaikus világ kövületeként és így tovább. Kimeríthetetlenül.

Milyen egyszerű, jó érzés ez: olvasni Bodor Ádámot.

(Ez az írás a pozsonyi Irodalmi Szemlében is napvilágot lát.)

Orbán Ottó

ADAM BODOR LEINTI MUSTAFA MAUPASSANT KAMIONJÁT

Egy füstbodor

Adam Bodor, tizenkét éves, börtönviselt iskolai tanuló szabadulása után épp hazafelé tartott a Vasile Olea-i nagyerdőt átszelő és az erdő sűrűjébe telepített katonai támaszpontot nagy ívben elkerülő aszfaltúton, amikor földübörgött mögötte Mustafa Maupassant kamionja. Adam Bodor fűrgén kapkodta a lábát, mert szabadulásakor a perekupasi börtön félszemű ruhatárosa nem adta ki neki a cipőjét, és időközben az égbolton tolongó, gyapjas felhőkből nagy fehér csomókban esni kezdett a hó. A börtönről különben azt tartotta Adam Bodor, hogy jó, ha az ember időben megismeri, így legalább eggyel kevesebb a gondja. Gondból mindig van elég, dűnnyögte magában, én például mindig szövegfényesítőnek készültem, de ez most halasztást fog szenvedni. Régóta hallotta már maga mögött a távoli morajból fűlrepszto robajjá erősödő motorzihálást, kievickélt hát az út szélére, és a közeledő francia felé fordult, aki, mint rendesen, most is marólúg zamatú cigarettát és pornográf fényképeket csempészett az országba, és kamionjának négy kigyújtott reflektorával máris úgy magasodott Adam Bodor fölé, mint egy báli éjszakára kivilágított, mennydörgő óceánjáró.

Az életünk egy nejlonszatyorban

Mindenre inkább gondolhatnánk, mint arra, hogy az Erdélyből áttelepült magyar író Magyarországon nyelvi nehézségekbe ütközhet. És mégis, még ez a képtelenség is megeshet vele. Nem azért természetesen, mintha ő kevésbé tudna magyarul, mint anyaországi kartársa, de még csak nem is azért, merthogy ő másképp tudja ugyanazt a nyelvet, netán épp szebben s jobban, lévén neki maga az élet az a szó, amit mi idehaza nemegyszer úgy köpködünk a nyelvünk hegyéről, mint a cseresznyemagot; nem, nem mindannyiunk nagytiszteletű anyjáról, a magyar nyelvről óhajtunk itt ékes szavakkal értekezni, másról beszélünk, személyes dolgainkról, a konyhaszagú hétköznapokról, valakiről, aki velünk él, aki velünk együtt húzza az igát, életünk társáról, bajtársunkról jóban és rosszban, róla, a cemendéről, a bűdös ku..., na tessék, a végén még elragadtatjuk magunkat. Szóval csak annyit akarunk mondani, hogy az áttelepülés (szép,

szürke szó, elfér mögötte halál, öngyilkosság, vámosok, őrtornyok meg még mi minden!), mondom (és százat egy ellen, hogy befejezem ezt a mondatot, be én!), az áttelepülés kínos kalandjára magukat elszánók egyike sem gondolta volna, hogy annyi bonyodalom után a várva várt föllélegzés bódítóan képzelt pillanatában épp sorsának leghűbb osztályosa, a fentebb említett ágy- és asztaltárs fog elsőnek lelécelni; hogy a kényszerű újrakezdés ezer bizonytalansága közepette épp az fogja galádul cserbenhagyni az ágrólszakadt író, amiben mindvégig és joggal bízott, a saját írói nyelve. Illetve az a homályos biztonságérzet, mely e nyelv mondatait az írásnak nevezett eljárás közben megóvja a lezuhanástól.

Nem a magyarsága tehát, és nem a tehetsége.

Az írói nyelv – sors is. Vagy ha ez így túl romantikusan hangzik, mondhatjuk úgy is, hogy az író beszédmódjára, a legnagyobb tehetségű íróéra is, döntő befolyással van az író saját – a legtagabb jelentésében értve a szót – élethelyzete.

Nem felülmúlhatatlan mestere-e a maga által beszélt magyar nyelvnek mind Sütő András, mind Határ Győző? Ráadásul mind a ketten évtizedek óta írnak úgy, hogy naponta kell ügyelniük nyelvük egészségére. És mégis, a kétféle írói nyelv között van egy olyan különbség is, mely nem magyarázható csupán a két író egymástól különben szemlátomást elütő alkatával. Van valami, ami az egyiknek, s van, ami a másiknak tilos, méghozzá belső parancsra, az élni akarás ösztöne által tiltva. Sütő nyelve élő és hajlékony, de általában kell mozognia, mint egy mozgalmas fafaragásnak, éles kontúrokat mutatva, az argó léhaságaitól lehetőleg elhatárolódva, tudva azt, hogy a belőle formálódó írói anyagnak adott esetben ábécéskönyvként is helyt kell állnia. Határ Győző viszont, aki az angol nyelv minden más nyelvnél alattomosabban romboló, ködként a csontjainkba szivárgó közegében él, ősz fejjel is bohóckodni kénytelen; filozófiai ihletést sem nélkülöző műveltségének viszonyt kell kezdenie a közbeszédnek az utcán strichelő ifjú fejleményeivel is, ha szerző és magyarsága nem akarja, hogy mindkettőjüket maga alá temesse az angol társalgás egy társadalmi aktus keretében a lego-játék elemeiként összerakható és az anyanyelvének dzsungeli igevilágában szabad kóborláshoz szokott magyarul beszélőt klausztrófiáival riogató, kimeríthetetlennek tetsző panelkészlete. Mind Sütő, mind Határ védekezik, de különböző körülmények között, más és más módszerrel; taktikájuk, mint az életük is, fölcserélhetetlen.

Az Erdélyből jöttek föl voltak készülve sok mindenre, de arra nem, hogy egy-két vidékkel arrébb költözve és magyarról magyarra váltva, azaz tovább beszélve azt a nyelvet, melyet eddig is beszéltek, anyanyelvük és kultúrájuk határain belül egy kulturális sokk érheti őket. Nem olyan persze, mint egy vietnamit az Egyesült Államokban, csak olyan, mint egy magyart Magyarországon, akit esü sétája közben váratlanul úgy fejbe vernek, hogy cseng tőle a füle.

Az író biztonságérzetét az adja, hogy kimond egy szót, és hallja, amit mond. Az áttelepülő, ez itt a bökkenő, egyszerre csak elkezdi nem hallani a saját hangját. Ha nem volna épp a túl sok változástól folzaklatva, könnyen belátná, hogy még egy ennél kisebb életforma-változtatás is főbe csapja az embert, és higgadtan várná, hogy hallása kitisztuljon. Így viszont, mivel magában úgyis azon töpreng, hogy elmetszett gyökerekkel kell-e ezután élnie, kitor rajta a törni-zúzni kész pánik. Megemeli a hangját, túlszínezi a képet, ma akarja a holnapot. Magához szeretne visszatérni, de csak még jobban kifordul magából.

A megrázkódtatás persze mára a múlté. A megbillent egyensúly az élet nagy, ám érvényes kozhelyeket sugalló rendje szerint helyreállt, a hajdan levegő után kapkodók

többsége napjainkban ismét íróként működik, írja, amit a tehetsége diktál, és csak a lelke mélyén őrzi a még ma is vérző sebet, hogy itt kétségbe vonták a magyar nyelvtudását, és kioktatták az igekötők helyes használatáról.

Megeshetett persze még ez is, marhák mindig és mindenütt vannak. A történetek tanulsága azonban komolyabb annál, hogy az írók egy része szívtelen, más része neáncsvirág.

A magyar kultúra minden magyarul beszélő közös birtoka. De nagy körén belül minden valamirevaló egyéniségét még a saját kis köre is magába zárja, legfőlőbb nem annyira szembeötlően, mint Sütőt vagy Határt. Ha ennek a körnek az újrakészítése nem kulturális sokk, akkor mi az? Az a nyilvánvaló tény pedig, hogy eközben végig egy nyelven beszélünk, nemhogy könnyítene az újrakezdő helyzetén, még ront is, mert az otthonosság érzésével andalítja el a lélekjelenlétet még akkor is, mikor a testet már egy örvény porgeti.

Mindezt pedig azért kellett elmondanunk épp Bodor Adám kapcsán, mert a világgá futók közül ő volt az egyedüli, akit mintha nem is ért volna sokk. Egy novelláját még odaát kezdte írni, és ideát fejezte be; mintha csak ennyi lett volna az egész.

Természetesen nem ennyi volt, de a többit, azt, hogy az ő igazi otthona a saját képelete, csak a szeméből lehetett kiolvasni.

Talán csak Pilinszky arcából tudtam úgy olvasni, mint az ő szeméből. Pilinszky arcán, ahogy egy láthatatlan kéz könyvként lapozta, egymást váltották a költő belső világának képei: most egy csodálkozó kisfiú, most Isten vadászsólyma, majd füstös sötétben csillogó drótkerítés, majd végtelen fény, melyből földi jelenésként mered ki János jelentős orrsővényferdülése. Bodor Adám arcát ezzel szemben mindig is a nehézkos beszéd vasrostélya takarta, csak a fúrge tekintet villant ki mögüle, csillogásában kályhameleg szeretet és Puck gonosz humora, mintha a rosszról való tudás mögül nézne ki valaki vagy inkább valakik, egy kíváncsi kamasz és egy kesernyész erkölcsbíró, akik mind a ketten egy magát agárnak álcázó író testében laknak.

A nyolcvanas évek jó részét tekintélyesedő, vén számárként egy szerkesztőségi asztal mögött ültem végig. Nyílik az ajtó, belép Bodor Adám, menekült író, kezében viseltes nejlonszatyor, a nejlonszatyron késsel nyomtatott fölshólyítás, hogy együnk több alumíniumot, vagy valami efféle.

– Ho-hoztam nektek, gyerekeim, egy n-novellát – mondja Adám.

És a koszlott nejlonszatyorból előhalássza a nyolcvanas évek egyik remekét, fél évszázad magyar prózájának fényes darabját, A RÉSZLEG címet viselő elbeszélést.

– Odaát kezdtem írni – mondja pihenő balett-táncosként fél lábon állva, egy szélfúttá madárijesztő ferde testtartásában egyensúlyozva magát –, de már csak itt tudtam befejezni.

És már ki is fújta a szél az ajtón.

Én meg ott ülök, kezemben a Nagy Kohinoor Gyémánt.

Kafka égboltján örökké delez a nap

Épp, hogy nem.

Kafka életművének kulcsa 1912-ből való novellája, AZ ÁTVÁLTOZÁS. Kafkának voltaképpen egy hőse van, Gregor Samsa, a féreggé változott ember, legfőlőbb máskor és másutt nem így hívják, de mit számít Kafka világában a név, nem jelent semmit, annyi, mint egy házszám, ha van, csak azért, hogy mégse tévesszük össze Joseph K.-t a Joseph nélküli K.-val, A PER című regényt A KASTÉLY cíművel, ha ugyan még tekintetbe kell

vennünk az irodalom szempontjait akkor, amikor a lassú járású eszünkkel végre fölfogtuk, hogy fejunk fölött az égben nem lakik senki.

Nietzsche daliás műsorközlőként konferálja le a tizenkilencedik század zengő kórusokkal teli nagy szabadságoperáit, „Isten halott”, mennydörgi a közönségnek, és csakugyan, az utolsó szám AZ ISTENEK ALKONYA, a Walhalla romokban, a lángok bekapnak az előfüggönybe is, fusson, ki merre lát, pánik, sikoltozás, a fényes egybegyültek dühödten tiporják agyon egymást. Pedig holnap is lesz nap, és annak a napnak is lesz reggele. Kafka ezen a reggelen ébred, méghozzá a világ korlátlan és gazdátlan rendetlenségére, melyben semmi sem biztosíthatja afelől, hogy holnapután is egy ember bőrében ébred és nem egy féregében. Érzékenysége ötven évvel előzi meg kora fölfogóképességét, és mégis, még túl közel van hozzá a múlt század a maga nagy reményeivel, még túl friss a csalódás ahhoz, hogy a szenttelen hanghordozás mögül ne halljuk ki a semmiben fuldokló lélek zihálását. Kafka a rádöbbenés világirodalmi lángelméje, egy emberiségpillanaté, mely önnön természeténél fogva mulandó, ezért van az, hogy elemi döbbenetének a Kafkát követő utódok kezén hideg stílussá, az abszurd világdivatjává kell silányodnia. Kafkánál még testmeleg a döbbenet, az ő napja még kel és nyugszik, és noha fekete fényvel von be mindent, belülről, a szívtájék felől süt.

A le nem nyugvó nap már García Márquez korának totemábrázolata. Korunké, melyben már senki sem képes megdobbenni semmin, miközben a hallgatag többség sósmogyorót ropogtatva nézi a képernyőn nagytotálban égő műemlék városokat, és ahol a világ legtermészetesebb dolgai közé tartozik az, hogy az ember az életét egy börtöncellában élje le és a cellában egy örökké égő villanykörte éles fénye hasogassa a szemét. Mondhatnánk, mi ehhez vagyunk szokva.

Bodor Adám ennek a kornak az írója. És úgy erdélyi magyar, ahogy García Márquez kolumbiai.

Egy mély értelmű viccel jellemezve őt: latin-európai, annak minden nyomorúságával és távlatával. Magyarsága persze meghatározó, ahogy a helyszín is azonosítható és fölcserélhetetlen. Mindazonáltal megkockáztatjuk azt az állítást, hogy Bodor Adám a maga magyarságát mindenekelőtt emberi állapotként, a megalázottak és megszomorítottak dosztojevszkiji léthelyzeteként éli át, ahogy írói működésének célja sem egy suszter-diktátor fényességes-urunknak-kivan-a-valaga-a-nadrágból országlásán gúnyolódni, nagyobbakra lát: az az ország, amelyben ő él, minden hiteles részlet ellenére, sőt minél több a hiteles részlet, annál inkább, nem a világtérkép fűtetlen, sorban álló emberektől tarkálló, valóságos országa, hanem a képzeleté, a művészi sűrítése. A pokol és egyben a pokol paródiája, a napi működéssé szervezett abszurditás, a kaskai fekete-fehér, ahogy a Balkán élénk színeivel kendőzi magát. Ebben az országban csakugyan sohasem áldozik le a nap. Merev aranyasmazkkal az arcán áll az irdatlan magasban, valami agyondekorált emelvényen, és huszonnégy órán át szónokol, vagy alszik, vagy nagyokat fingik, vagy talán nem is él, nem is áll már ott, mert nagy fényességétől őt magát nem látni, csak szófukar és minden helyzetet egyből átlátó ezredeseit, századosait, hadnagyait.

A szerkezetet. A francia forradalom vér mosta álmát az igazságról, mire idáig ért. A nyikorgó, recsegő, madzaggal megerősített kivégzőgépet, melyet Törökországból csempészett, rozsdamentes késpengékből és helyben lopott faáruból eszkábált össze egy hazafiatlanságért börtönbüntetését töltő ácsmester, akit elsőnek végzett ki vele a

gépezetet azóta is rendben üzemeltető, titkos állományú, rangjelzést nem viselő törpe, hogy Bodor Ádám stílusában írjuk le Ceaușescu Napállamat.

Néhány éve még többé-kevésbé ártatlanul hihettük, hogy Pilinszky izzó világvége-látomása után már nincs emberi tartomány, hogy Auschwitz pont volt egy szörnyű-séges mondat végén, s hogy a humorérzék, amíg működni képes, az életet őrzi.

Azóta lezárult a század reményeinek újabb fejezete.

– A szocializmus legfőbb gátja az ember – mondta néhány éve R. P. voltaire-iánus szerkesztő és kávéfilozófus –, a szocializmus mégsem lehet meg ember nélkül, mert akkor nem lenne kit kivégezni!

– Nana – mondja erre napjainkban, hánytatóan édes vörösborát szürcsölve Jogtu-dorescu tábornok, Bodor Ádám képzelt világának igazságügy-minisztere –, és a fák?!

Mi pedig, írók, olvasók, a hülye emberiség, írásos emlékeink tanúsága szerint folyton bízunk valamiben...

– H-hát – bólint majd erre a messi jövőben Bodor Ádám, az egyik írásos emlék remélhetőleg név szerint is ismert szerzője –, ha egyszer ez a szexepilünk!

Egy kis irodalomtudomány

Az ilyen kritika – KRITIKA???! – olvastán a diplomát szerzett, hivatásos műbíráló elhúzza a száját:

– Hapacsolás – mondja mély megvetéssel, ha finom akar lenni. Ha nem akar finom lenni, nyíltan a szemünkbe vágja: – Esszé, ilyet a Tandori verebe is tud!

Való igaz, lábunk alól hiányzik az elméleti megalapozottság szilárd talaja. Nem mondtuk ki a nagydoktori fokozat rejtékajtáját nyitó varázsszót, hogy *Gestalt*. De még azt sem, hogy *Gespräch*. Azt meg végképp nem, hogy *Gesamtkunst*. Egyáltalán, az a civilizálatlan barbár, aki a képünkben okvetetlenkedik itt, egyetlen *Gessel* kezdődő német műszót ismer a tudományok tájékaról, az is a *Gestapo*. Most mondják, egy ilyen bunkót engedjen be a kapuőr Sarastro szentélyébe?

Na jó, abbahagyom, és a közeledő karácsonyra való tekintettel teszek egy ünnep-lyes nyilatkozatot:

Draága barátaim, akiknek az orra alá több évtizede töröm a borsot, és akik közül sokan csakugyan a barátaim, és akiknek őszintén tisztelem az elvont formák iránti érzékenységét és modellező tehetségét, nem vagyok én akkora marha, amekkorának látszom, és nem gondolom azt, hogy a tárgyilagos kritikát valaha is helyettesítheti valamiféle homályos, a Tehetség Istenének tiszteletére rendezett vuduszertartás, melynek során a floppy diskjüket rázó, félmeztelen vademberek arra a nótára járnak a láncot a tűz körül, hogy írók csak író, művészt csak művész érthet. Ez éppolyan kártékony ostobaság lenne, mint az ólomkatonáik rendezésébe belevakult, kockafejű tudósoknak az a rögeszméje, hogy az irányzatok egyeneséből és az iskolák görbületeiből szerkesztett virágcsapdával szellemet tudnak fogni. Egyezzünk meg becsülettel abban, hogy van titok, ami így is, úgy is titok marad, és térjünk meg békével házaikba, már akinek van kozulünk háza, ámen!

Persze azért ez a titok piszkosul izgat.

De az ablakon át belesve is csak az árnyképét látom. A sikerekben dúskáló elegáns világhi ezüst fejét meghajtva az éjszakában szorgosan rója egymás alá Kosztolányitól elcsórt kurta mondatait, de próbababaként merev hóseit mindig is Virágh Kornélnak és Székfalussy Zsigmondnak fogják hívni, mert az elegancia e nyomorult mesterének sohasem fog eszébe jutni olyan főnyereményt megütő névkombináció, mint a „Moviszter doktor”. Miért, miféle bűne miatt, ki tudja? Válasz egy hang se, csak a toll recseg a különleges finomságú írópapíron, mint a szomjan pusztuló szárazon nyeldeklő torka.

Fogjuk Istenre ezt is? Hogy ő lehel életet Mándy teremtményeibe, ő súgja meg a nevüket, és ő küldi a szellemeket is Jékely versébe kísérteni?

Nagyszájú szerencsejátékos, itt állok kétes szakmám egyetlen igazán fontos kérdése, az örök nyereség titkának megfejtése előtt, és éppúgy nincs rá szavam, mint József Attilának a holdvilágos égre.

Hazardírozom tehát, egyetlen fegyverem a pókerarc.

Bodor Ádám is úgy áll meg a prózaírók rulettasztala mellett, mintha épp csak arra járt volna. Nem látni rajta semmi különösét azon kívül, hogy – korábban már utaltunk rá – feltűnően ferdén tartja magát: egyik vállát lejjebb, mint a másikat.

Persze ha már a szerencse bolondja vagyok, nem azért, hogy vesztett helyzetből ne akarjak nyerni:

NE TÖRŐDJÖN A KORRAL, NYERJEN TOTÓN BODORRAL! Tippjeink: 1 – A szellem mindig ugyanarra a vállára ül. 2 – Autóbalesete volt. X – Rossz szokás.

A kitöltött szelvényeket kérjük a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Titkárságára küldeni. A szelvényekre kérjük ráírni: „Most légy okos, Domokos!”

Fáradozását előre is köszönjük.

Határ Győző

ELLEBEGŐBEN

7. elégia

az én magyarságom egy léghajón van
ellebegőben velem
a nyelv a nyelv kitartott rosszban-jóban:
az igazat mondta hogy mimondó valóban
így adatott látnom így – értenem

hogy e csepp gondolában
ellebegőben
ez a nyelv nincs már csak
a levegőben

előre! mind-előbbre! hiába bátran
se indája már se légyökere
így fogyok-enyészek el én hazátlan
a messzekéklő tépő tisztaságban:
a gondolám – s a gondolat velem

FIGYELŐ

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Rakovszky Zsuzsa: *Fehér-fekele*
Jelenkor, 1991. 64 oldal, 52 Ft

I

VILÁGÍTÓ KÖZBESZÉD

Előveszem az 1981-ben megjelent JÓSLATOK ÉS HATÁRIDŐK-et, kíváncsi vagyok, honnan hova jutott Rakovszky Zsuzsa. Első kötetét a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó adta ki, negyvennégy oldal az egész. Későbbi két verseskönyve se sokkal vastagabb. Talán csak Nemes Nagy Ágnes meg Pilinszky János kezdte pályáját vékonyabbal. Hadd tegyem gyorsan hozzá: én ezt a termékeny természetlenséget nagy erénynek tartom. Ebből is kitetszik, hogy sokáig gyűjti a tapasztalatot, az erőt, mire rászánja magát a versírásra. Lírája talán éppen ettől olyan sűrű anyagú. Görcsös igényességéből csak új kötete második felében, a szerepversekben enged. Lazít eddigi verstechnikáján, az epikumban keres oldó-dást, akárcsak a vele ebben-abbon rokon Kálnoky László tette költői beszélyeiben. Kálnoky pokoli humora hiányzik ugyan belőle, de a leírás, a megjelenítés aprólékos-terjen-gős pontosságában kétségtelenül hasonlít hozzá. Egyébként Rakovszky Zsuzsa tíz év alatt jóformán semmit sem változott. Úgy látszik, sosem volt pályakezdő költő. Költészete lényegében egynemű, rögeszmésen mondja a magát, leginkább állandó rosszkedvét, a rosszul összerakott világtól való viszolygását, s ezt megint csak nem rosszallónak mondom, hiszen ez a gyönyörű rosszkedve segítette hozzá, hogy nagy korfestő versét, a DECLINE AND FALL-t megírja. Azonkívül is sok mindent. De én nem a versei belvilágáról akarok beszélni, legalábbis nem ilyen értelemben. Hadd idézzem első kötete első versének első

sorait: „Birtokba venni mért kívánjam / e meddő és solét időt? E nyirkos és / villanyfények között imbolygó délutánban / kinek érzékei ne sejtenek meg az év / legmélyebb pontját – a várakozás idejét, / az átmenetét? A közt vagy átjárót két ismeretlen / tér közt... A vonulást a kiszáradt medren át.” Igazán nagyszerű nyitány! Ha ennek az ajzott, sötéten fénylő dikciónak a legközelebbi rokonait keresnénk, először alighanem Füst Milánra kellene gondolnunk. De hagyjuk a rokonait! Sokkal fontosabb, hogy a huszoneves, de talán már a harminchoz is közel járó költő, az akkori lírátlán divattal dacolva, emelt fővel és teli tudóval zendít meg gyönyörű altját. Mégsem kell sokat várnunk: néhány oldallal odább már ilyen zengéstelenül, daltalantalanul kezd a verset: „A harmonikus sor *divergens*.” És a nyelv legszürkébb, legköznapiabb anyagából építi tovább a verset. Aztán már egyre-másra jönnek az ebben a hangfekvésben megszólaló versek kezdő sorok. („Nem érdemes megjegyezni”, „Egyrészt a nagyságok”, „Egyetlen döntés is elég”). És még sűrűbben öthat évvel később, a TOVÁBB EGY HÁZZAL-ban: „Itt eddig még nem, itt többé soha”, s itt már arra is odafigyelünk, hogy akkorra a fakó, zengéstelen nyelv hézagossá, töredezetté „romlik”. Folytathatnám a felsorolást, de akárhány példát hozhatnék az ellenkezőjére is: egy-két lappal odább megint telten, édesen-fájdalmasan szárnyalnak fel a költemények.

Majdnem találmóra kiválasztok a FEHÉR- FEKETÉ-ből két-három verset. Találmóra, mert szinte bármelyik darab rávall az egészre. Legyen az egyik a már a címével is sokat eláruló MINTHA. Úgy értem: kihívó jelentéstelenségével. Máskor ezt a szerepet a nyitó sor szokta játszani, az tudatja az olvasóval, hogy mire számíton. Vagy: az csalja lépre, ha elég gyanúdan, hogy váratlanul érje a fordulat. Legyen a másik a PAPIRHAJÓK. Ez utóbbi így kezdődik: „Hogy korszak és körülmény aknazárja / százszázalékosan... azért ne hidd! / Mert hogy lélekben persze...? Nincs kizárva / Mondjuk, hatévesen az Ikva-híd / rozoga korlátján jól áthajolva”. Csak a lírai tenortól őrizzen az Isten!

Használjuk hát, ha csak lehet, a nyelv könnyen porló malterét, a házibulók sóderét, az értelmiségi dumát vagy akármilyen zsargont, csak simuljon bele a vers a színtelen közegebe. És ha az imént idézett részletben a vers elhasznált-kilúgozott nyelvi anyagába mégiscsak bekerül egy metaforaféle, az „aknazár”, máris fertőtleníti, lefokozza a semmiféle lirizálással nem gyanúsítható „százzszázalékos”-sal. És jön aztán a laza csuklóból odadobott „merthogy”, jön az emlékezetből előhívott kép esetlegességét megengedő, de azért hitelet is biztosító, lehető metaforává lényegülését is előkészítő „mondjuk”. Mert persze kiválaszthatna Rakovszky bármilyen más képsort, jelenetet is, az is csak azt jelentené, amit az Ikva-híd alatt elúszó papírhajók. Hogy „valahol, valami tiszta, valami jó” várja a papírhajóember „jelképes részeit”, de ezt a jót is tüstént leszállítja a viszonylagosság szintjére. Mert „a megtapasztalt mostoha édes visszáját” csak a képzelet, „hozza létre”. És az az egyetlen metaforát sodró mondat minduntalan megtörik, függőben marad, befejezetlenségeivel kínálja a sok vonallal körülrajzolható lehető befejezéseket, de az is lehet, hogy nem is érdemes befejezni, mert olyan, mint az oldott fecsegésben megnyilatkozó, a világot hiányosan és töredékesen felfogó, hiányosan és töredékesen körülfogalmozó tudat. De térjünk át most a MINTHÁ-ra. Az iménti és annyi más prózaian indított verssel ellentétben, abban fesztelenül megszólal a líra. A kép visszafogott, takarékos, mégis tartalmasan pontos. Közvetlenül mögötte ott érzik a látvány: „A vedlett, sárga gyógyszerállót előtt / a letarolt, hideg parkban a gőz / vízszintű csapong a gyógyvizés medence / zöld négyszöge fölött.” Nincs szó, amely valamivel ki ne egészítené a képet. Rakovszky ért hozzá, hogy az egészet besugárzó részleteivel rögzítse a tárgyi világot. (Ez a tárgyakra érzékeny figyelem teszi valamiképpen mindig nyilvánvalóan személyes hevületű költészetét végül mégiscsak személytelenné, tárgyiassá.) Az, ami Rakovszkyban van, ami a verseiben így vagy úgy megnyilatkozik, sokszor mintha nem belőle, hanem a tárgyaktól, a színterekből áradna. Akár a súlyosan anyagszerű tárgyak együttese, akár egy rét, akár egy szobabelső azt a (bocsánat a léhának tetsző mondatért) kódösen-homályosan sajtó-tündöklő depressziót árasztja, amely, persze, az övé

vagy éppen a nemzedékéé. Ha a „vedlett, sárga” nem volna is több, mint amit egy jó fényképezőgép lenszéje is képes rögzíteni, a „letarolt, hideg park” már szinte berzsenyisen vagy hölderlinesen telített kép, egy cseppet sem szenvtelen leírás, már csak felhangjai miatt sem. Ez csak stílushangulati megfelelés, másutt direkttebb intarziákkal is találkozunk, nemcsak az egyik versbe záró sorul beépített „csalpa vak remény”-re gondolok, hanem az olyan, csak a beavatottraktakn szóló utalásokra, mint az ÁTTETSZŐ TÁRGYAK Lautréamont-motívuma („Varrógép nincs”), vagy a MINTHA Villon-áthallása („tavalyi hó, tavalyi hó”). Mégis, mindez éppen csak jelzi, hogy a rajz költői hevülettel készült. Hanem aztán a gyógyvizés medence óvatosan lírai „zöld négyszöge” fölött „vízszintű” csapongó gőz egy alig észrevehető kis mozdulattal az enyhén választékos szóalakkal érezhetően megemeli a, mondjuk, tárgyilagosszenvtelen leírást. Itt Rakovszky Zsuzsa a nyelvben (stílusban) helyezte el azt a ködlámpát, amelytől a fakó közbeszéd világítani kezd. (Hasonló szerepe van a PAPIRHAJÓK laza társalgónyelvét hirtelen meghökeltető „beléotól”-nek: ez az ugyancsak választékos ige a „beleakad”-ot helyettesíti. (A következő hat sorban a látványi remek leképezése lobbantja fel a verset: „Jönnek, kerengve, árnyékfoltok a ködben: jobbra-balra / elhúz, ha varjú, rézsűl az avarra / inog le, ha levél, vagy tapogatva / kiköt a síkos lépcsőn, lefaragja a / belső éleket.”) Ez már, hogy úgy mondjam, gádástalan líra, hatsornyi zsúfolt mozzalom, foltok és vonalak festőszemre-kézre valló gazdagsága. És ha már emlegettem Rakovszky törmelékeshagyományos mondatait, kimódolt pongyolaságát, hadd ünnepeljem most ezt a másféle virtuozitást: ez a viszonylag (viszonylag, mert vannak félversnyi, oldalnyi nagy mondati is) hosszú mondat kevéssé van ugyan felkészítve, mégis valahogy barokkosan sűrű tagjai hézagatlanul torlódnak egymásra, bonyolult rajza mégis tiszta, egyetlen pillantással átlattható. Ezúttal nemcsak egy-egy szó, hanem az egész mondat szerkezet világít, visszafelé is felgyűjtja a prózát. Hasonlóképpen a GYERÉKKORI ÖREG NŐK-ben. Ott is atónálisan („Mi is volt még?”) indul, leltárszerű felsorolással folytatódik a próza és a líra határmegszegésén lebegtetett vers, s a kétfajta versépitő elem, a poétikus és a nyelvi kacat közt ma-

gasra szokik a dikció. („Közben az idő úgy megy, mintha volna / még s az övék: hol zölden, hol fehérén / habzik föl, a soha az új nevén nem / hívott teret futólag rózsavészbe / döntve, vagy hó-szellemképpel tetézve / az emlékmű-oroszlán bronzsörényét.”) Hadd hívjam fel a figyelmet külön is a „hó-szellemkép”-re, ennek a derengő félmetaforának az evidenciájára.

A MINTHÁ-t a leírást hirtelen meglóditó képnél hagytam el. Azután egy olyan kép következik, amely köznapias is, meg már-már apokaliptikus is, természetelvéen pontos és borzongatóan álomszerű, Füst Milán nagy versszinpadjain is helye lehetne: „Száras és sötét / szellemrajt zörget egy-egy széllokés / ide-oda.” Nagy tere, homályos mögöttes tartománya van ennek a képnek, noha, persze, a látvány nagyon is hétköznapi: a szélben ide-oda sodródó száraz levelekről van szó. Innen már csak egy lépés, hogy a vers elváljon a látványtól, hogy a leírásból felszökjön Rakovszky jellegzetes töprengő spiritualitása. Egyszer csak úgy érzi, hogy a világ olyasmiket állít eléje, ami már közvetlenül rá vonatkozik. Toprengeése mégsem válik igazán személyessé. Ahogy a GYEREKKORI ÖREG NŐK olyan szuggesztíven megjelenített tárgyai, képei, szereplői mögül egyszerre csak kifeslik a világ személytelen esendősége, romlandósága, ahogy a LAKÁSMŰZÉUM „stíl- és eszmétörténeti” szembesítéseiből nem egyszerűen egy generáció ifjúságának személyes és történelmi emlékezete lép színre, hanem a mindenben mindenkor ott lappangó „végleges otthontalanság” „lágas tere és dermesztő tele”, vagyis egy olyan egzisztenciális közérzet, amely ugyan dugig van az itt és most kitorölhetetlen tapasztalataival, mégis mintha egy nagyobb, természetből való szorongásnak adna helyet. És így jut el a PAPÍRHAJÓK-ban a gyerekkori látványtól a látvány felett irizáló, de attól el nem szakadó fél gondolat sorhoz. Félgondolat, szerencsére, mert mielőtt még bölcséleti sémává merevülne, egy bizonytalanul lefelé ereszkedő kérdő mondatban máris visszatérül a sokkalta gazdagabb határozatlanságba. A MINTHA imént említett kísérteties képe (a „zörgő szellemraj”) után ugyanilyen természetesen billen át a vers a metafizikai sejtelmek tartományába. „Olyik beletalál a / medencébe: zöld ál-tülvilágba, / a forrongó meleg üveg alatt / ragyog: hiánytalan, színes halott.” Felhi-

vom a figyelmet az olyik választékos-kosztolányis hangulatára, vagyis a Rakovszky-vers széthúzó stílárís alkotóira, a belőlük készülő mégis-egynemű versszövetre. És hadd utaljak a látványt az elvonatkoztatás felé terelő „forrongó, meleg üveg”-re (a FEHÉR-FEKETE „hullámozó tárló-üvegé”-nek közeli rokona ez a kép), mert itt, a vers közepén hangzik fel először a vers talán legfontosabb szólama, a „lángos, állászó öröklét”, vagyis a csupán „két szó között”, de mégiscsak átélhető örökkévalóság. Ez persze éppen úgy csak tűnékeny ábránd, múltó közérzet, mint a szorongás vagy a mulandóság. De máris túlságosan sokáig időztem a tartalomnál. Én azt akarom érzékeltetni, hogy jut el Rakovszky Zsuzsa a látványból, a tárgyi világból kiváló versben a viszonylagos absztrakcióig. A vers sokszor önmagukban is sokértelmű és sokalakú tárgyi elemei és elvontságai közt állandóan ide-oda jár valami áram, az teremű meg azt a kohéziót, amely összetartja, de nem kényszeríti egyetlen jelentés felé.

Ha annyit beszéltem Rakovszky verskedéseiről, hadd szóljak egy szót a verszárásairól is. „Így lehet, úgy-ahogy, megtartani” (mármint a viszonylagos öröklétet), olvassuk a MINTHA végén. „Bár nem döntöd el soha / mánek nevezd el: emléknek? reménynek?”, erre fut ki a PAPÍRHAJÓK. „Van? Nem tudom. Van? Tényleg nem tudom.” Ez meg az „ÚJ ÉLET” befejezése. Ezeket a mondatokat nem azért idéztem, hogy Rakovszky Zsuzsa szkeptícizmusáról, agnosztícizmusáról, mit tudom én, micsodájáról értekezsem. Most is a versei természetéről szeretnék beszélni. Azt akarom mondani, hogy a sokszor zengéstelenül induló, meg-meghökölve emelkedő, világító közbeszéd és lecsavart líraiság közt vibráló versei rendszerint atónálisan halkulnak el. A líra „angolosan távozik” a nemegyszer nagyszerű szinpadról.

Akár szerepverset ír, akár első személyben, maga beszél, mindenképpen úgy tesz, hogy Rakovszky Zsuzsa rejtőzködő hajlamú költő. Nem szívesen adja ki magát, legfeljebb az interjúkészítők kérdéseire válaszol olykor gyanútlan őszinteséggel. Gyanútlanul, mert elmondja, hogy pályakezdekékor „nem tudta, mi a divat” (ez még hagyján, ezt még dicsekvésnek is lehet érteni), hogy a mesterekhez, a mintákhoz való kapcsolódásban „a

kulcspont a hagyomány volt”, hogy „*valamely avangárd irányzathoz semmiféle kapcsolódási felületet nem tudnék találni*” (egy nála dörzsöltebb lírikus erről inkább nem mondana semmit), s azzal folytatja, hogy „*igen hozzávetőleges megfogalmazás lenne, hogy a »formához«, illetve a formáltsághoz vonzódom. Talán fontosabb, hogy a költészetnek s az irodalomnak azt a fajtáját becsülöm, amelynek ábrázol, amelyikbe bekerül a világ*”. Hogy csakugyan ábrázol, hogy csakugyan benne van a világ a verseiben, azt nem is érdemes tovább bizonygatni. Legfeljebb azt tenném hozzá, hogy az a világ az ő természete szerint való, hozzáigazodva, vonzásának engedve van jelen. Éppen erről próbáltam beszélni. Ami meg a formához, a formáltsághoz való vonzalmát illeti: azt szerettem volna nyomon követni, hogy formálja meg a közömbös anyagot. Mert persze forma az is, ahogy a versebe tett világ elrendeződik, ahogy helyét-terét kitölti, nyelvi-képi alakot keres magának. De szeretnék néhány szót mondani a szorosán vett formáról is. Valahányszor elolvasok egy-egy Rakovszky-verset, az az első benyomásom, hogy meglehetősen laza szövé-sű, bár mégis biztos kézzel megformált szabad verset olvasok. Mi is illene jobban ehhez a drámaian meg-megsűrűsödő, de többnyire kisszerű világhoz? A prózához? A közbeszédhez a dikció legmagasabb pontjairól is vissza-visszatérített előadásmóddhoz? De másodszori olvasásra észreveszem, hogy sorai többnyire hibátlan jambikus sorok, ha kényelmesen vagy éppen lomposan araszolnak is előre, kivetnivalót a legfinnyásabb akadémikus pedantéria se találhatna bennük. Ha még jobban odafigyelek, az is kiderül, hogy versei rímelnek, nem feltűnően, nem kedvtelve csinálja, sőt mintha éppen abban lenné kedvét, hogy hibátlan technikáját alig-alig vesszük észre. Az ember hajlamos azt hinni, hogy csak valami kényszernek enged, de egyébként a rímet már-már titkos bűnnek érzi, amit jobb elrejtteni a mások szemé-lőle elől. Néha nagyon fakó rímek a rímei: „*hagymahéj közt – a fű zöld, pathányt – vörös láng, Valériána – kirohanás a, avangárd – megoldás*”. Nem egyet Szabó Lőrinc is megirigyelhetne, ráadásul úgy pántolják meg a verset, hogy szinte észrevehetetlenül belesimulnak a szövegbe, sehol meg nem döccentik, ki nem térítik természetesen medréből a mondatot. Lehet, hogy

vonzásukkal, sugallataikkal mégis váratlan irányba terelik? Vannak aztán még kitanultabb, nemritkán félbetört szavakkal kicsikart tompa összehangzásai, dallamtalan rímsejtelmei, nem csoda, ha átsiklunk felettük. Még nagyobb bravúr, hogy máskor meg telten kizengeneti a rímet, mintha Kosztolányi vagy Tóth Árpád volna a mintája („*Anna – kanna, tévé – lángfejevé*”), s mégis, ezek is valahogy a figyelmünk alatt maradnak. Vannak aztán belső rímei, játékos diszharmóniai („*dél – dól, hó – hó*”), akart vagy akaratlan betűrímei („*fi-logtassam finom, vérlázító fölényem*”). Lehet, hogy a rejtőzködő forma mögött rejtőzködő természetét kell sejtenuünk? Vagy ebben is költészete kétfelé húzása nyilvánul meg? Hogy egyszerre tud nyersen prózai és önfel-letlen lírai, dallamtalan és dallamos lenni?

Lator László

II

KI BESZÉL A VERSBEN?

Ami miatt Rakovszky költészete a számomra megkülönböztetetten fontos, az mindenekelőtt lenyűgöző szenzualitása, nyelvi-lírai érzékenysége, plaszticitása, az, hogy elementárisan, végletesen lírikus, ennek minden fedetlenségével és kiszolgáltatottságával együtt. Ugyanakkor e szükséges, de ilyen szinten mégis kivételes készségeket, saját par excellence lírai természetét képes egy hűvös, már-már gyanakvó kívülálló tudatosságával működtetni, úgy iparkodni az „isten-i adománnyal”, mintha az valamely szürke tehetség volna csupán, fejleszthető, tisztos és behatárolt. Rakovszky úgy ír verset, úgy dolgozik, mintha nem volna eleve vers bármi, még magától sem hagyja magát elkönyölni és eltéríteni. Megküzd azért, aminek eleve birto-kában van, nem mintha nem volna tisztában képességeivel. hanem mert nagyon is, tehát tudja jól, hogy a valódi művészet mindig a tehetség többje, s a teljes személyiség, a saját világ csak így, csak ezzel a kettős énnel fejzethető ki, azaz csak „*így lehet úgy-ahogy megtartani*”. Mindez, riadok meg mindjárt a pátosztól, eléggé általános ahhoz, hogy igaz legyen, mégsem írhatok mást, mint hogy a „*lestivé tanul tudás*” teszi e költészetet számomra való-

vá, eksztázis és aszkézis adott, illetve versről versre teremtett egyensúlya: az elragadtatott, slamposan szabad világteremtés egyfelől s a rigorózus, fegyelmező forma, reflexiós képesség és kényszer másfelől. S az, hogy *mindazonáltal* nincs egyfelől és másfelől, csak a bonthatatlan, öntörvényű mű van, a vers, ez a küismerhetetlenül ismerős masinéria mint önmaga mozgatója és mozgatója, test és tudás tanult tanulhatatlansága.

Számomra ez a költészet kezdettől fogva a lassú, szerves változás, a folytonosság költészete, nem pedig a nagy váltásoké, látványos fordulatoké. A hang, amin megszólalt, a tónus alapjában mindmáig változatlan, ahogy ön- és világszemlélete is „csupán” mélyül, bölcsül, befelé teljesedik. Erősen kumulatív költészet Rakovszkyé: ami utóbb van, nem semmisíti meg a korábbiakat. Értelmez, körbejár, új és új rétegeket pólyál önmaga, azaz a lírai hős személyisége köré, koncentrikus köröket ama mag köré, amit leginkább éneknek vagy – ismét csak megszorítva – lírai éneknek nevezhetnék, s ami, természetesen, nem tart, nem *halad* versenylóként vagy sebesvontaként valahonnan valahova, noha mozog, minden ízében és rétegében alakul. A leszűkített léletterek, amikben, s a beszűkült, beszűkített lehetőségek, amikről szól, ugyan lehetővé sem, de szükségessé sem tették a radikális modor- és szemléletváltást, hiszen éppen ez Rakovszky radikalizmusa, a konok és csendes állandóság, a személyiség és mű lehető egysége egy túlpangó, majd lázasan túlváltozó kor kulisszái között és ellenében. Rakovszky minden militánság, külső szerepkényszer, művészetén túli célképzet nélkül érzékíti meg, érti és érteti meg a világ *réséből* részét, ez az egyetlen módja, hogy ne a világ darálja be őt, így lehet benne és kívüle, így lehet szabad. S így, anélkül hogy különösebben „akarná”, így válik e szerveség, állandóság, hogy ne mondjam: kiszámíthatóság, mely persze sors és alkat kérdése is, magánérdekből közérdekké, szelíd, de félreérthetetlen ajánlattá a túlélésre, a lehető teljes életre. Változásai és módosulásai ezen belül, e nagyon erős állandóságon belül értendők és értékelendők. Úgy lett költészete az elmúlt évtized alatt súlyosabbá, hogy mit sem veszített tartásából, s ami legalább ennyire fontos, elevenségéből.

Furcsa talán, s ellentmondásnak tűnhet, hogy előbbieket egy olyan kötet kapcsán írom le, ami legkönnyebben és legegyszerűbben a váltás, a hangsúlyozott változtatás felől közelíthető meg, s egyáltalán nem ok nélkül látszhat fordulópontnak Rakovszky pályáján. A továbbiakban ezt az ellentmondást kíséreltem meg feloldani, „bizonyítani”, hogy amit korábban magam is éles fordulatlannak, már-már műnemváltásnak éreztem és értelmeztem, az inkább az eddigi kötetekben rejlő tendenciák meghosszabbítása, logikus, Rakovszky saját logikája szerint elengedhetetlen végiggondolása annak, hogy *ki beszél a versben?* – de ez a vers még *ugyanaz* a vers, a kötet epikus karakterű HANGOK-ciklusa inkább a vége valaminek, mintsem kezdete, s noha Rakovszky valóban eljutott a műnemváltás küszöbére, e határt egyelőre nem lépte át. S tűnjön bár magyarázkodásnak, le kell írnom, hogy ez sem pró, sem kontra nem értékítélet, a FEHÉR-FEKETÉ-t jó könyvnek, a korábbiakkal egyenrangúnak tartom, öröm volt olvasni, túl ezen segített tisztázni a magam számára is néhány dolgot szerepről, nézőpontról, a líra epizálódásáról. Az ilyenfajta tisztázódás, bizonyos fokú átrendeződés mindig kétely és bizonytalanság, ahogy a műben magában, úgy az olvasóban is, kérdőjeleim tehát – s itt a magyarázkodás vége – nem a kötet értékét és minőségét illetük.

„A »még mindig« letelt, ez már a »márho«?” – kérdi egy korábbi verse végén, s a FEHÉR-FEKETÉ-re vonatkoztatva magam is e kérdést kell feltegyem. A kötet mindössze huszonekét verset tartalmaz, két ciklusba rendezve. Az első, a FEHÉR-FEKETE tizenegy, az egyszerűség kedvéért, lírai verset, a második, a HANGOK, ugyancsak tizenegy „epikodramolirikus” művet tartalmaz, jószérivel három műnem határára: drámai monológként fölvezetett epikus tárgyakat versben. A könyv szerkezete tehát módfelett, mondhatnám „gyanúsán” egyszerű, s erre az összegyűlt anyag valóban kétféle karaktere csak részben magyarázat. E kettéosztással a költő határozottan, látványosan elkülönítte a könyv első, „még mindig” és második, „már” részét, így maga is az éles váltásra téve a hangsúlyt. Részben tematikai, de alapvetően narrációs szempontból rendezte így a verseket, aszerint, hogy *ki beszél bennük*, hogy „még mindig” az „én”, a hagyományos lí-

rai hős, avagy „már” egy külső hang, teremtett alak. Rakovszky néhány ilyen értelmű nyilatkozata mellett ez a szerkezet készlet arra, hogy ezúttal magam is inkább e nézőpontváltásról, műnemváltásról, illetve nem váltásról írjak, s kevésbé a versek kétségtelen – Rakovszkytól persze megszokott – magas színvonaláról, önértékéről. Előbb azonban, legalább imitálva az ismertetés szabályait, a kötet első, lírai ciklusáról.

E versek hangnemüket, jellegzetes beszédmódjukat tekintve mintegy folytatásai az előző köteteknek, főleg a TOVÁBB EGY HÁZZAL címűnek. A helyzet az, ami megváltozott, a kontextus, amiben feltevődnek Rakovszky kérdései, hogy hogyan is kell, kellene és lehetne „élni”. Ama lírai hős az évtizedes, lassú átmenet alatt jobbat és egyebet nem tehetvén, berendezkedett az ideiglenesben, küsmerte és belakta „*hország és körülmény aknazárját*”, s most, az ugyan várt, de igazán már nem is remélt explicit változások idején, ha szétvén, mérlegel, dönt és összegez, arra kell rájönnie, hogy kérdései itt is és most is érvényesek, s hogy válasz, „megváltás”, ha van, ezentúl is csupán belülről remélhető. „*A szem nézete*” („*Minden úgy jó, ahogy van*”) és az agyéütközik össze a kötetnyitó versben, „*egy végtelen védő- és vaddeszél / folyik egyszerre s szortirozza szét / – melyik ki mellett szól – a képeket*”, s épp a fő kérdés, hogy „*egész-igen, vagy az egészre: nem*”, nos, épp ez nem dönthető el „*egy fehér-fekete logika*” szerint. „*El kell döntenem*”, mondja, hajtogatja Rakovszky, s nem dönthető el, sugallja a címadó vers, ahogy például a LAKÁSMŰZEUM, a MINT vagy a DECLINE AND FALL is. Nem dönthető el, fehéren-feketén legalábbis nem, hiszen ami a mélyben, valóságosan ütközik, az egyrészt a múlt mint olyan („*a parancsuralmi klasszicizmus*”), valamint a személyes, saját múlt („*a megúvoitt szabadság / pár mégis-négyzetcentimétere*”); másrészt – immár a mű, az objektívált „én” szempontjából – az erkölcsi döntés vagy-vagy kényszere ütközik össze az érzéki-esztétikai kifejezés és természetével. Marad tehát, innen és túl fehéren, feketén, a villámló szürke, a feloldhatatlan döntéskényszer, miközben az ideiglenesség, ontológiai értelemben, végleges otthontalansággá változik, „*a még mindig letelt, ez már a »már«*” – ahol már várni sincs mit.

„Modellálni” próbálok, persze tűnök, a lé-

nyegéről beszélnek, azaz arról, amit itt és most a „lényegének” vélek, s közben talán épp a lényegét vétem el, hisz a „dráma”, amit e ciklusban látni véltem versekbe, részletekbe, a gyönyörű anyagba ágyazódva, a maga esztétikai (és-és) közegében korántsem ilyen egyértelmű, értelme jóval bonyolultabb, hiszen vers, s az ilyesfajta „fordításkísérletek” során épp az vész el belőle, ami költészet. Hisz Rakovszky minden okossága, tárgyiasága és fegyelme mellett vérbő, szertelen lírikus is, ahogy egy tájat, hideg delet, tárgyat, egy vízcsapot, „*madárfejl kisisten*”-t megjelenít, nos, ez az, ami utánozhatatlan. S innen nézve, márpedig innen kéne, e kötet, ahogy a korábbiak is, „reménytelenül” gazdag, nincs helyem és terem „mindenre” kitérni, jószerevel épp arra nincs, amiből az egész, a „dráma”, a mű összeáll – pótlék hát minden elemzés, hasznos és reménytelen.

Mert igaz ugyan, hogy Rakovszky kezdetől fogva viaskodik, nosztalgikusan-ironikusan „kokettál” egy hajdani, polgári múlt, mielő otthonos anakronizmusával, s igaznak tűnik, hogy a LAKÁSMŰZEUM például az ezzel való leszámolás csúfondáros, rezignált és eredménytelen kísérlete, hiszen amannál „*adoleszcens álmaink lakótere*”, a panel (s mindaz, amit a korszerű „*fém- és üveglakás*” jelent) sem jobb, s noha „*leporolni a polgárt nem maradt más*” – immár egyik tér és kelléktár sem élhető és lakható be adekvát módon. Ami múltként juthatott volna, éppúgy nem működött, mint ami jutott, de utóbbi legalább személyes volt, megélt volt, így – főleg ha e rossz félmúlt jövőjeként amaz anakronisztikus múlt sejlik fel – nem kétséges a válasz, vagyis, hogy két muzeális közül nincs mit választani, marad „*a végleges otthontalanság / tágas tele és dermesztő tere*”. Szóval, mindez igaz lehet, csak épp imígyen kilügzőva a tapintható tárgyaktól, a vers lidércesen pontos részleteiből: praktikus és érdektelen igazság.

E versek újra, „még egyszer” elősorolják a kétféle múlt belső és külső rekvizitjeit, tehát a félmúlt köztes és homályos, ám mégiscsak saját és egyetlen idejét, valamint az akkor, mintegy viszonyításként felidézett s lassan karikatúrává jegesedő „polgári múltat”, s „búcsúznak” mindkettőtől határozottan és zavarodottan, mintha valami személyes rendszervégi takarítás folyna. A lírai hős újból

kézbe veszi, leporolja, más fénybe és polcra állítja megszokott emléktárgyait, a GYEREKORI ÖREG NŐK csésze-ködfelhőit, a vizes garzonban egymást szemén vetítő nagytükröket, a LAKÁSMÚZEUM „megviselt egyetemista mez”-ét, a greenwichi ócskapiacra transzponált ÁTTETSZŐ TÁRGYAK-at, ahol azok immár „a gyöngédség szelektív rövidlátása nélkül” szemlélhetők. Valamiféle kiürítés-kiürülés történik tehát, tárgyaké és halvány illúzióké, eltökélt, ugyanakkor szomorú enumeráció. A lírai hős megkísérel kibújni a bőréből, meghatározottságai alól, holott tudja jól: „Ennyit lehet: valódi tengerekre / indíthatod jelképes részeid, / s vizont.” A kísérlet, miközben „művészileg” eredményes, hisz huszonekét hibátlan vers a hozzádka, élet-célját tekintve eleve kudarcra ítéltetik, ahogy a cikluszáró versből ki is derül: a „tizennyolc féle mustár”-on túl nincs „ÚJ ÉLET”, legfeljebb más bőr van, valamiféle ironikus reinkarnáció, „úgy, ahogy a gyertyalángban / ködlik rossz útra tért albán közért- / pénztárosnőnek, fríz halász korában / hogy is volt...”. A ki- és átköltözés a kötet második ciklusában történik, illetve *történne* meg, *történne*, mert ama fríz halászok hangján ott is, legalábbis a költő albán közértpénztárosnője beszél, aki már-már maga a lírai hős, aki már-már maga a költő, noha természetesen mégsem az, de eről később.

Átrendeződés, távolságátállítás, alakváltás-kísérlet tehát ez a könyv, nem értékére, de jellegére nézve érzem úgy, hogy Rakovszky most, valami után és valami előtt, ki-csapolt motorokkal vitorlázik igen magasan, szétnéz, erőt gyűjt, reparál és kipróbál, tisztáz magában és magával néhány nagyon fontos, poétikai természetű, de saját jövőjére nézve kardinalis kérdést, s „eközben” emlékezetes versek sorát írja meg, a FEHÉR-KEKÉTÉ-t, a PAPÍRHÁJÓK-at, az „ÚJ ÉLET”-et vagy AZ ELHAGYOTT LÁNY-t és a NARKOMÁN-t, ír továbbá egy kétségkívül maradandó, „nagy” verset a birodalom hanyatlásáról és bukásáról – és ír egy remekművet.

Rakovszky nem politikus költő, „csak” jó költő, tehát pontosan, sokaknál pontosabban látta és láttatta a „rendszer”, az elmúlt évezredek reménytelen erózióját, annyiban szólt erről ez a költészet, amennyiben erről a világról szólt, e nagyon is valóságos álvilágról. E vonulat, ami egyébként verscímekekkel alig ne-

vesíthető, nem kerülhette el az olvasó figyelmét, csak épp nem volt különválasztható az egésztől, egész szemléletébe és habitusába ágyazódott, evidens volt: közvetett és szelíd *ceterum censeo*. Sem modort, sem szerepet, sem „bátorságot” nem kellett váltania tehát, hogy megírja a DECLINE AND FALL-t, alighanem a korszak egyik leghitelesebb „rendszerváltó” versét, ezt a groteszk, kisszerűen nagyszabású elégiát, amely nem le- és elszármol, csupán előszámálja, „bevallja” mindazt, ami *el fog tűnni végképp*, a „parancsuralmi klasszicizmus” tárgyait, nyomasztóan ismerős rekvizitjeit. Ahogy a cím is, az aprólékos felsorolás, túlrészletezés is ironikus utalás Gibbon monstruózus munkájára – HISTORY OF THE DECLINE AND FALL OF THE ROMAN EMPIRE –, csak ami ott tizenhárom évszázad nagysága, császára, csatája, történelme, az itt műanyag szék, szénsavas üdítő, nőnap, kockaház, üzemegység. Vélhetnénk, a kegyetlen, személytelen irónia az ítélezőé, a kívül és felül állóé, ha a vers vége nem józanítana ki, nem fordulna tragikusba azzal, hogy mintegy csattanóként közli: mindez, e zsúfolt és sivár összevisszaság *visszarvonhatatlanul* az életünk, csak addig, de „az emlékezel értékhözömbös mézében mumifikálva” mindaddig él, amíg mi, „akik élték őket”, élünk. Vagyis a „takarítás” – s így hangzik össze a DECLINE a ciklus egészével, így ágyazódik a személyes drámába – amilyen szükséges, olyan lehetetlen, a múlt „az elnyomás homálya, / s a megszokás megint más homálya közt” részünké vált s mi részéivé, ha nem is részeseivé, élni és másként élni csak ennek teherével lehet, magunkból, a zsigereinkből ki így se és úgy se bújhatunk.

Amit remekműnek tartok, az a MINTHA című vers az időről, ami falevél és öröklét. Lucidus, illékony és szilárd pillanatkép egy gyógymedencéről egy őszi kertben, látvány és csonogó való átvilágítása. Nem véletlen, hogy a közeg ismét Rakovszky legelevenebb, legplasztikusabb közege, a víz, a gőz, az áttűnés-átterszés halmazállapota. A vers a maga egyszerű formájával, páros rímeivel, laza ötöd- és hatodfeles jambusaival ama „köztes állapot” megtestesülése, ami Rakovszky leg-sajátabb, *leghegyelmibb* ideje. „Mintha” idő per-sze, ami – lám – mégis van, túl a megfoghatón, a lefordíthatón: „Lebegve dgtalan és árny-

talán, / nem hat, nem él, nem változik, de van. / Mintha egy langyos, átlátszó broklét / lakná két szó között a senkihőzdjét." A néma, mozdulatlan téren, gőzön, vízen, falevélen, avarszágon átszivarog az ősz, a késő délután, az idő, az ezt, az azt szívja magába egyetlen pillanatra, maradéktalanul, s mint a látvány többje belealvad a versbe, szavakba és szóközökbe: falevél és öröklét, masinéria és kegyelem. Amint tárgyi-
asul, vessé válik, egyszerre huny ki és ragyog fel, „*még csillog és már rég nem az, ami*”, viszont – mondja a záró sor szerényen és rezignáltan – „*így lehel úgy-ahogy megtartani*”. Aki pedig ezt így képes megírni, „*megtartani*”, nos, azt valóban az öröklét szólította meg, de mit ragozzam, mit minősítsem, ami magáért beszél, lásd 17. oldal – lásd és gyönyörködj!

Késégtelen, hogy a címbeli kérdés, miszerint, „*ki beszél a versben?*”, a kötet HANGOK ciklusának köszönhető túlzott súlyát és pozícióját, noha e versek felől visszanezve látszik igazán, hogy ez a színleg elméletű műhelyprobléma korábban is, szinte a kezdetektől foglalkoztatja Rakovszkyt, így talán nemcsak a számomra tűnik most e költészet egyik legfontosabb kérdésének. Ha e dolgozat elején „*kapásból*” válaszoltam volna rá, úgy azt mondtam volna, hogy „*természetesen a szerző*”. Itt, mintegy munkahipotézisként, hajlok rá, hogy az ominózus hangok gazdáit a szerzővel különféle viszonyban és távolságban álló teremtmények, a skála a lírai hőstől, aki majdnem, de mégse azonos a költővel, egészen a pro forma elkülönített, fikatív alakmásokig terjed, Rakovszky „*fríz halászang*”. Ám azt hiszem, dolgozatom végén megint nem mondhatok majd mást: evidens, hogy a szerző beszél a versben. Saját feltevéseimbe bonyolódva mégis kénytelen vagyok valamelyest körbejárni emez evidenciát: mért az, ha úgy nem az, hogy mégis az?

Rakovszky költészete az énlíra minden kelléke és masinériája ellenére sem „*alanyi költészet*”, noha maga a költő par excellence lírai tulajdonságai folytán éppenséggel nevezhető alanyi költőnek. E paradoxon általában is igaznak tűnik: vannak alanyi költők, de nincs, egyre kevésbé van alanyi költészet. Az úgynevezett „*önkifejezés*” szándéka és kényszere *kifejezéseként*, mint megnevezés objektívulódik, így az alany ironikus jelentést, eltávolító felhangokat kap, illetve kaphat, a

megnevező akkor sem azonos a megnevezettel, ha ez utóbbi – mint általában – saját maga. Igaz tehát, hogy „*csak én bírok versemmek hőse lenni*”, ám ez az *én*, ez a hős nem én vagyok. Úgy sejtem, többről van itt szó, mint holmi külső meghatározottságok, alkotói szemérem, s nem csupán arról, hogy az alkotás mindig kettős kényszer, rejtőzés-kitárulkozás egysége és konfliktusa, endogám exhibíció.

Az alany részéről és helyett megnevezett (s a továbbiakban már *megnevező*) „*lírai hős*”, lírai én Rakovszky költészetében eddig sem csupán elmosódott médium, közvetítő, hanem részletesen kimunkált, nagyon is elevenné teremtett „*személy*”. Még egyszerűbb indulat- és gondolatmenetű, közvetlenebb verstípusában – dalaiban – is föllelhető a távolítás, a *szerep* mozzanata; meditatív, bonyolult szerkezetű, félhosszú verseit, másik kedvelt verstípusát pedig – e szempontból – épp a mesteri distancírozás élteti szerző, lírai hős és a „*világ*” között, ez telíti meg feszültséggel. Miközben maradéktalanul betölti lírai hősenek „*személyiségét*”, egy pillanatra sem azonosul vele. (Még) nem azért, mintha „*típust*” akarna alkotni, „*regényalakot*”, hanem mert teremtette óhatatlanul, amint a papíron megszületik, más lesz, hiába kölcsönzi vonásait szerzőjétől, létét hiába kölcsönzi tőle. Megneveztetett: benne és rajta keresztül megmutatkozik megnevezőjének személyisége, de nem azonos vele. Viszont – főleg Rakovszky lírai verseiben – igen közel áll hozzá. E művek – kezdetben – eksztatikus líraisága, az előadásmód, a grammatikai első személy, olykor a tematika e közelséget, alanyyszerűséget involválja, míg a formálás aszkézise, a tárgyyszerűség, a folytonosan kibocsátott és visszavett irónia a távolság, a távolítás mozzanatát jelzi és közvetíti. E korábbi művekben – jószerivel egész a HANGOK ciklusig – ugyan sejtethető, de nem szignifikáns igazán, hogy „*ki beszél?*”, sőt épp ez a termékeny eldöntetlenség, a nézőpont bújtatása, változtatása, rögzítetlensége az egyik fő hatáselem, a versek viládlódzása, többrétűsége, fedett fedetlensége jórészt épp ebből származik. Szigorúan ebből a szempontból azt is mondhatnám, hogy a korábbi „*lírai*” versek korszerűbb epikus konstrukciók, mint a HANGOK „*epikus*” versei. A kérdés tehát, ez az alapvetően epikus természetű kérdés kezdettől fogva létezik,

ám természetes, hogy most a HANGOK szerepversei, monológjai kapcsán lép színre, tétetik föl élesen és határozottan.

Ami miatt viszont létezik, ami miatt fontossá, kikerülhetetlenné válik lassan, mind a szerző, mind a recepció számára, az a Rakovszky-líra nehezen körülírható, de kétségtelen epizálódása, ez az egyszerre szándékos és szándéktalan tendencia, állapot és kihívás. Belakva és kiismerve, megnevezve saját világát, berendezkedve tehát e jól körülhatárolt ideiglenesben, anélkül hogy eleveenségéből, varázsából veszítene, „lehiggad”, tárgyyszerűbbé, fogalmibbá válik ez a líra. Viszont azzal, hogy *ennyire* „megvan”, hogy tökéletesen birtokolja eszközeit, testvére tanult tudását, úgy lehet, alkotója számára be is zárul, miközben és miután erősödik a készítés, hogy a szerző kilépjen „onköréből”, azaz hogy a korábbi „én”, az implicit „történet” lírai hőse immár valódi fikciók valódi hőseként reinkarnálódjon. Ismerős érzés, kénzó, keserves, felajzó és elriasztó, mindenestre elháríthatatlan: odahagyni a kályhát. Hiszen amint meglett, bármilyen lett, már kevés volt. Épp akkor lerombolni és elhagyni, amikor a legmelegebb, a legbejáratottabb, s úgy lerombolni, hogy ugyanakkor vigyem, cipeljem is magammal, úgy változni, hogy mégse, úgy lenni más, hogy ugyanaz: mást tehetni, noha és mert nem tehetni mást. Természetes, hogy ilyenkor az alkotó hangsúlyai, mint Rakovszkyéi is, az éles váltásra esnek, de az is természetes, hogy e váltást a kívülálló szerves folytatásnak látja, nem feltétlen, de logikus következménynek, ama distancírozás, tárgyiasítás műnemen belüli kiteljesedésének, végpontjának.

Rakovszky hatása, összetéveszthetetlensége s bizonyos fokig „hagyományossága” jó részt abban rejlik, hogy az elmúlt évtizedben „még egyszer” ki- és végigpróbálta, mit bír deformálás, dekonstrukció nélkül a líra, nagyszerűen művelt egy gazdag hagyományú lírai tárgyiasítást, s mintegy ennek fedezékében, mondhatni a saját háta mögött próbálta és gondolta ki mindazt, ami a HANGOK verses epikájában megjelenik. Szövegeinek nagyon erős líraisága, már-már tobzódó költőisége elfedte ezt a szintén nagy hagyományú, angolszász típusú elbeszélői, történetmondói hajlamot. Érződött ugyan „az el-

beszélés szelleme”, az affinitás a drámaiságra, az imitációra, érződött a Robert Browning-féle „lírai monológ” lehetősége, de a fő hangsúly a platóni értelemben vett „szerzői elbeszélésen”, tehát – egyszerűsítve és a nézőpont szempontjából – a lírán volt, az epikusság, a „lehetséges verses regény” a dikcióba, a ropant teherbíró formába, a betétek, részletek szétszóró történetdarabjaiba húzódtott vissza, ott volt, de nem kellett, hogy meglegyen. Utólag könnyű okosnak lenni, mégis azt kell mondanom, hogy Rakovszky ama szerzői, avagy „egyszerű” elbeszélés – mondjuk, hogy a líra – felől tart az imitáció felé, a dráma felé tehát, s mintegy a kettő között „akad bele” az epikába, s teszi föl továbbra is a verses forma sáncai és biztonsága mögül az elbeszélés alapkérdését: ki beszél a műben?

A líra epizálódása, mint állapot és kihívás, általában is az évtized egyik tendenciája, s ennek egy kései, sajátos, de jellegzetes és izgalmas változata a HANGOK versepikája. Azt hiszem, Rakovszky számára e váltásban-változtatásban is a folytathatóság a tét, e versei tehát épp nem a lírában való hit megrendüléséből, a vers mint olyan „ellehetetlenüléséből” következnek, noha az epizálódásnak mint tendenciának ez bőven lehet oka, kézenfekvő oka – aminthogy az is, az évtized líratörténetében. Rakovszky viszont – s ez nagyon nem formakérdés – ragaszkodik a verses formáláshoz („cipeli magával”), amihez igazán ért, ami a kezéhez áll, s azt sugallja, hogy ezen eljárásokkal és eszközökkel mindent meg lehet csinálni, hogy tehát a vers továbbra is, szinte bármédig terhelhető. Az évtized dekonstrukciós áramlatai nem érintették, legalábbis nem rendítették meg láthatóan e költészetet, Rakovszky sokunknál jobban hisz a versben, bár alighanem – megint csak sokunknál – kevesebb illúziót is táplál iránta. Nem lépít hát, hanem megkísérel felépíteni egy akár „korszerűtlennek” is tűnhető verses epikát, s ha ezt most gesztusnak fogom fel, akkor – noha iránya kétségtelen a műnemváltás felé mutat – lényege szerint inkább csöndes, talán nem is tudatos ellenkezés az epikára, a prózára való „áttéréssel” szemben, mintsem csatlakozás e tendenciához.

Természetes, hogy a mű megszenvedti a váltást, változtatást, legyen az akármilyen szerves. Az új, epikus karakterű közlésforma

– ugyan teoretikusan, „spekulatív” már más – nagyon erősen tapad előzményeihez, sok minden nem dobandó, illetve nem dobható el, hiszen nagyon erős az eddigiek önértéke és önmozgása; a reflexeken, a bejártatott írásmódon nagyon nehéz változtatni. A „radikális” nézőpontváltást nem tudja és nem is akarhatja követni egy teljesen más irány, Rakovszky (hál' isten) túlságosan kumulatív, ráépítő alkat ahhoz, hogy akár szerepként, imitációként is kibújjon a saját bőréből. Jó oka van rá: nem akármilyen költészetet hagyta oda. Természetes, hogy lényeges kondícióit, meghatározottságait magával cipeli emez új terepre is, s minthogy többalakú, de nem alakváltó típus, úgy alakul át, hogy nyelvé, épp a nyelvet nem képes igazán és gond nélkül átalakítani. Úgy érzem, a korábbi (ki beszél?) termékeny eldöntetlenség helyébe így egy másik, hasonlóan „működőképes” eldöntetlenség lép – az nevezetesen, hogy *ki hogyan* beszél a versben –, ám ez utóbbit az imitáció e stádiumában és Rakovszky színvonalához képest jóval kevésbé érzem termékenynek.

E második ciklusban tizenegy szerepvers, drámai monológ olvasható. Tizenegy kitalált, mindenesetre a szerzőtől világosan és nyomtatékosan elkülönített, illetve jól elkülöníthető személy szólal meg. A versek a szereplő első személyében előadott magánbeszéd. Hangok, amiket a szerző mintha csupán médiumként közvetítene, jegyezze le. Egy JÓBORSÚ öregember emlékszik vissza életére, megszólal egy ÓREGASSZONY, aki mintha Rakovszky polgári lakásaiból, verstereiből lenne ismerősünk, egy BUKOTT DIKTÁTOR abszurd öngazolását halljuk, majd A SZÉP UTASNÓ áriája fullad nevétségbe egy vonaton, az ELHAGYOTT LÁNY című vers remeklését a KÖVÉR ASSZONY MELEGBEN frusztrált dohogása követi, PRÓFÉTA MÁJUS HAVÁBAN jövődől világvégét, egy NARKOMÁN vallomása hangzik el, A HETEDIK ÉV, illetve NÉGY SÖR UTÁN két férfi beszél két egymást követő versben házassága csődjéről, végül a sort egy szerencsétlen asszony, A TRÓNFOSZTOTT KIRÁLYNŐ magánbeszéde zárja. Lejárt, peremre szorult figurák Rakovszky hősei, hétköznapi vagy azzá szürkült, szomorú emberek, nagyon is köznapiságokkal, hangsúlyozottan prózaiságokkal kellékek és körülmények között. Közös voná-

suk a megkeseredettség, a boldogtalanság, keserves, ugyanakkor „hálás”, karakteres szerepek.

Ami mondanak, az, a tematikus, sorsbéli egyezésektől eltekintve, markánsan különbözik, az viszont, *ahogyan* mondják, *ahogyan* beszélnek, nos, az meglehetősen, olykor zavarbaejtően hasonló: Rakovszky nyelvén és prozódiajában, az ő standard és összetéveszthetetlen beszédmódján szólnak meg mindannyian. E ravasz és stílizált köznapiságot Rakovszky jóval korábban, hogy úgy mondjam, önmagán, azaz lírai hősén fejlesztette ki, vitte tökélyre. Hátra- és közbevetésekkel, szétszórt retorikai figurákkal, a mondatok szerkezetével imitált és imitál itt is élőbeszédet, túlépít, nem pedig dekonstruál ebben is. Ez a beszédmód a lírai versekben *azzal* a hőssel adekvát volt, és nagyon is működőképes, itt viszont, e drámai monológokban, ugyan működik, de nem tud a teremtett hősök mindegyikével adekvát lenni.

Ugyan eldönteni nem tudom, fel kell tennem, hogy ez nem feltétlenül a szerző szándékai ellen való, bár, az a gyanúm, olykor, az eredményt tekintve, azok ellenében hat. Nincs okom azt gondolni, hogy Rakovszky ne tudná nyelvileg is ábrázolni, egyénteni hőseit, e részleges imitációnak tehát oka kell legyen, ezt az okot viszont én legfeljebb csak találgathatok. Tény, hogy hőseit nem vagy nem igazán azon a nyelven és modorban beszélteti, ami azok helyzetéből, műveltségéből, hogy úgy mondjam, „társadalmi státusából” következik vagy következhet. Míg észjárásukat, gondolkodásmódjukat teljesen, nyelv-járásukat, beszédmódjukat nem vagy kevésbé imitálja, vagyis lemond az ábrázolás – drámai monológ esetében – legkézenfekvőbb eszközéről. A Henry James-féle ellentétpár „showing”-járól mintha a „telling”-re kerülne át, illetve vissza a hangsúly. A *showing*, tehát a látatás, megjelenítés azon részletek, ragyogó megfigyelések, észleletek révén csempésztetik vissza a versekbe, amik a szerző, a beszélgető kellektárából, érzékenységből, világ-szemléletéből származnak, s amiket Rakovszky úgy „adományoz” hőseinek. Amit viszont a dramatikusság, az imitáció szempontjából veszít, illetve elmulaszt, azt „megnyeri” a líráéből. S úgy lehet, olvasva e részleteket, megéri, s így érve, hiányérzetem is inkább

munkahipotézis, mint kritika. Saját lírai nyelvét kölcsönzi tehát hőseinek, míg azok neki a sorsukat, mely sorsokban aztán ki- és bepróbálhatja önnön bizonytalanságait, keserűségeit, legsajátabb hangját – másokban. Megfordul tehát a viszony, mielőtt még rögzítene, legalábbis kettőssé válik azzal, hogy nem ő közvetíti hősei hangját, hanem azok az övét, így a távolodás-távolítás vége valami nagyon erős lírai közelség és közvetlenség, a HANGOK szólnak, de a szerző, illetve az őt így-úgy megtestesítő lírai hős beszél, aki Rakovszkyhoz áll természetesen közelebb, s nem a hőshöz, hiszen azok bőrébe bújva is a szerző nyelvét viseli és képviseli.

Egyfelől tehát van a szándék, az elhatározás az alakváltásra, másfelől van az önsúly, a lelki és szakmai beidegződések, az *ugyanannak maradni* kényszere és késztetése. Az elmentmondást – minthogy nem tudja vagy nem akarja a teljes nyelvi imitációval, új és a szereplőkre szabott nyelvvel áthidalni – akkor sikerül feloldania, ha választott szereplője korban, élethelyzetben, habitusban és beszédmódban *eleve* közel áll hozzá. Akkor születik tehát maradéktalanul, minden ízében jó vers, ha a szerző, illetve a lírai hős nemcsak teremtetje nevében, hanem a helyében is képes beszélni, ha nem kell annak egész személyiségét, viselkedését, „lelkét” kívülről eltalálnia, „kispekulálnia”. Akkor tehát, ha *eleve* a maga bőrén és bőrében érzi a figurát. Ilyenkor sikerül teljesen elfelejtenie a dolog próba- és mutatványjellegéről, nézőpontról és rögzítettségéről, arról, hogy abszolválnia kell, amit „kitűzött” maga elé. E ciklusból – paradox módon – azok a versek az igazán emlékeztetése a számomra, amik tulajdonképpen a korábbi, a „lírai” versek között is helyet kaphattak volna, vagyis amik nem csupán termékei a nézőpontváltásnak, hanem önkéntelen beteljesítései is. AZ ELHAGYOTT LÁNY például, ami Rakovszky egyik legszebb dala, vagy a NARKOMÁN egészükben is és részleteikben is nagyszerű alkotások.

A ciklus többi versében kicsit úgy jár Rakovszky, mint a színész, aki pontosan *tudja* a szerep, a figura szociologikumát, tisztában van annak pszichéjével, empátiája határtalan, mégis idegenül mozog a korban és főleg alkatban nem rá szabott ruha alatt. Jól beszél a nyelvet, de idegenül, s ugyan „szakmailag”

remekül és fölényesen megoldja a Jób, a bukkott diktátor vagy a kövér asszony szerepét, a többlettel adós marad. S ezért, mintegy érezve is ezt, beavatkozik a szerepbe, olyasmiket ad a figura szájába, olyasmiket ruház rá, amiket az nem, illetve *úgy* aligha mondhat a maga immanens nyelvi logikája szerint. Akkor parázslík föl, akkor telítődik a szöveg, ha Rakovszky, elfelejtve, ki beszél, anélkül hogy jeleznék, átveszi a szót, s megérezkíti egy láda rohadó ósziбарackot, a szűcsüzlet hideg ezüstfejeit, immár a maga felső hangjai szerint. Az alakítás részletei – maradvány a színészképben – ugyan kiválóak, mégsem azzá szervülnek, amivé a szerző intenciói és instrukciói szerint lenniük kellene. Mindez, az egész tükrében, elhanyagolható volna, ha nem egy kiváló színésztől lenne szó, akinél a legkisebb megoldatlanság, bizonytalanság is feltűnik, legyen az akár tudatos, akár öntudatlan.

Ha az ember – noha legszívesebben csak töredék mondatokat, oldaljegyzeteket, *kis bölögalásokat* firkálgatna egy fontos és gazdag verseskötet kapcsán – feltesz valamit, egy kérdést, egy „tételt”, valamit, ami persze a maga problémája is, hogy aköré szerkessze a mondandóját a végső soron *úgyis* elmondhatatlan tárgyról, nos, akkor ebbe a kérdésbe bele is ragad reménytelenül. S még akkor sem tud szabadulni a maga fikciójától, ha rájön, ha rájövök, hogy amit feltettem, azt nem lehet, illetve nem érdemes megválaszolni. Ki beszél hát a versben? Természetesen „a szerző”, illetve fogalmam sincs róla, kicsoda. Tudom, de ha igazán belegondolok, nincsenek fogalmaim, hogy megragadjam. S rá kell jönnöm, hogy a problémák, amiket kreáltam magamnak, s amik kapcsán rengeteg körülményeskedés után ide jutottam, jórészt álproblémák. Összefoglalhatom ugyan, amit már a dolgozat elején „bizonyítandó” voltam, hogy Rakovszky e szerepversekben nem lépi át a műnemhatárt, hogy noha tematikájukban, a beszélő konkrét megnevezésében, a nézőpont rögzítettségében és tisztázottságában eljutnak odáig, a szöveg *hogyanját*, lényegüket tekintve a korábbi lírai versek folytatásai, nos, megtehetem, de látanom kell, hogy épp a szöveg *hogyanjához*, részleteihez, a *lelkéhez* nem jutottam közelebb. Aminthogy ahhoz sem, ami köztem és a kötet között az első olvasás során valójában történt, s amiről itt

csupán „élménybeszámolót” szerettem volna tartani. Így hát végezetül csak arra kérhetem és biztathatom az olvasót, akinek türelmével rútol visszaéltem, hogy olvassa el újra vagy először magát a könyvet, hiszen a dolgot, de mondjam, hogy a költészetet mégiscsak „így lehet úgy-ahogy megtartani”. S hogy ki beszél? Legjobb, ha válasz gyanánt, dolgozatvégi pontként szépen összegyűröm a kérdést, vissza gombóccá a sík cédulát, higgyék el, ha érthetlenebb is, pontosabb: *kik beszélnek én, ha én beszélek ők?*

Parti Nagy Lajos

A MŰVELTSÉGRŐL, A HABITUSRÓL

Somlyó György: *Városok*
Cserépfalvi, 1991. 99 oldal, 241 Ft

Az elegáns, nagyalakú, papírkötésű könyv címlapján Carpaccio szárnyas oroszlánja: mancsai közt nyitott könyv Márk evangélistára utaló szavakkal, mögötte, a víz túlpartján a Dózse-palota és Szent Márk templomának kupolái. A hátsó borítón föltehetőleg a jeruzsálemi panaszfal néhány egymásra illesztett nagy könyve. A könyvben magában üzenyolc biztos kézzel válogatott kép; tollrajzok, litográfiák, metszetek, rézkarcok, azok a műfajok tehát, amelyek kiválóan érvényesülnek reprodukálva.

Pazarló könyv ez. Somlyó György itt olvasható írásainak fele, terjedelemre jó kétharmada nemcsak folyóiratban, hanem kötetekben is megjelent már egyszer: a SZERELŐSZÖNYEG-ben, a MEGÍRATLAN KÖNYVEK-ben. Az esszék között lírai közzjátékokban újraközlő néhány hosszabb versét, egy fordítását, amelyek szintén régóta alusszák kötetálmukat.

Az újraközlés oka a kötet címében található: VÁROSOK. Ez a cím egyszerűsége ellenére is ravasz, manierista, artisztikus, poeta doctusi idézet, Rimbaud hasoncímű prózaversét idézi, melyet a magyar olvasó – kell-e mondani? – Somlyó György fordításában ismerhet. Ennek és egy másik versnek, a VILÁGVÁ-

ROS-nak összevont első sorai képezik e kötet mottóját: „Ezek a városok! Ez a nép, amelyért égbe nyúlnak az álombéli Alleghanyk, Libanonok... Az indigószorosától az Ossiané tengerekig...”

Somlyó városélményét kívánta tehát egy új könyvben prezentálni, ezért jelentette meg újra és együtt régebbi Velence-, Weimar- és New York-esszéjét, s tette hozzá az újabb keletűeket, Iowa Cityről, Jeruzsálemról és Arles-ról. A versek pedig, mint a könyvészeti jegyzetben írja, „e könyvben az egyes írások egy-egy motívumának illusztrációjaként szerepelnek”. További illusztrációk a szép és kevésbé ismert képek.

Mondom, pazarló könyv ez, de a pazarlás és a kultúra között gyakran szoros az összefüggés. És Somlyóról, a költőről, mindenkinek az ő kulturáltsága, nagy műveltsége jut először eszébe. A kultúremler kiveszőben lévő és ritka voltában felértékelődő típusát testesíti meg, akinek még – az ember úgy sejtí – véleménye, sőt víziója van a művelődés egyeteméről, s a szakszerűség terrorja nem rettentí vissza attól, hogy nyilvánosan hangoztassa is.

A modern kultúrafoyasztó általában frusztrált ember. Óvatos, apró léptekkel jár olyan kultikus helyeken, mint amilyen például Velence, s tudja, hogy minden kövének expertjei vannak. „Valaki” mindenről összehasonlíthatatlanul többet tud, mint ő. Ha a Carpacciokat nézi az Accademián vagy a Correr múzeumban, az ötlük eszébe, hogy e festőről csak a „bibliografia essenziale” hány tételes lehet, ha a Dózse-palotát szemléli, a városállam történetéről szóló könyvtárra gondol, s ha a Nagy Kanálison a romló s kihalt palotákra tekintve elborong a víziváros megszámlálható napjain, akkor is tudja, hogy megbízhatóbb forrás a szakértő számítás, mint saját szeme. Elnémul, mert a tudás kvantitása és az értés kvalitása között megszünt a finom különbség, a minőségérzék intuícója elkezdett rettegni a számon kérhető információtól.

Somlyó azonban nem ilyen bémult utazó. Igaz, Velence-esszéjében túlzó mennyiségű ismeret tűzijátékával kápráztat el, költőileg vegyítve a Velence-ismét a híres Velence-járók nevezetesebb megfigyeléseiről való megemlékezéssel, etimológiát művészettörténetel, történelmet irodalommal, félezer éves

pletykát mitológiával. Minden mondat a kulturális utazások hálóját teríti ki. Találomra egy rövidebbet: „...a velencei dal, amely Goethét könnyekre indította, Byront elhűvölte, Wagnernek a TRISTAN kiürítést sugallta.” A rosszindulat holmi öntetszelgő fitogtatásra gondolhat, s mögötte mégiscsak arra, amiről az előbb beszéltem, a kvantitatív ismeretek dömpingjére: egy kedvtelő, egy dilettante „fölvesszi a versenyt” a legkülönbözőbb szakágakban.

De valójában nem erről van szó. A művelődéstörténeti célzást nemző művelődéstörténeti célzások szövevénye határozott üzenet képmása magának a művelődésnek a mibenlétéről. Az útiesszé szubjektív vallomás a művelt ember mintaképéről, s mint más esszéi is, valóságos e századi IL CORTECIANO. Típusában ez megelőzi a műveltség félelmét a szakértelemtől – korábbi korszakra jellemző. A műveltség itt nem valami megszerzett dolog, nem olyasvalami, ami bűvárlatot, fáradtságos munkát feltételez. Hanem: természet. Mondani sem kell, látszat szerint van így; azt a sok tudást, ami a Velence-esszében Velencére, a Weimar-esszében Goethe-re, erre a másik nagy kultikus tárgyra, és e kötetben még annyi mindenre vonatkozik, „valahogyan” meg kellett szerezni. De ennek a munkának az elleplezése, annak a költői látszatnak a létrehozása, hogy ez természetes, nos ez magának a műveltségképnek a lényegébe vág. „...a műveltség csak akkor tökéletes – mondja Pierre Bourdieu –, ha lagadja önmagát, mint valami „képzett”, azaz művi és mesterséges úton megszerezhető, ha második természetű, habitussá válik.” A műveltség eszerint korántsem képzettség, s leginkább nem a képzés folyamata; olyasvalami, mint a jó ízlés, az illem és a jó modor, sőt a nyelvtudás: bár valójában persze korántsem így áll a helyzet, veleszületettnek kell tűnnie. Tanulhatom egy piros sál hátravetésének, egy galli-, angli- vagy italicizmusnak, vagy teszem a velencei oroszlánnak a titkát – a gyakorlatban, a kellő pillanatban mindennek természetesnek kell mutatkoznia, majdhogynem hányavetén magától értetődőnek, s akkor a titok áttevődik a habitus titkává, a műveltek szabadkőműves jelrendszerévé, a kultúrába való beavatottsággá.

Mert: ez a kultúra bizonyos értelemben nem világ, hanem másvilág. Utópia, sehol

sem lévő hely, melynek mégis létező toposza, helye a békés együttélést gyakorló Nemzetközi Tróprogram Iowa Cityben, egy kivételesen jól sikerült Valéry-szimpozium Arles-ban, a Goethe-Weimar Weimarban, és – Velence. A világ a kultúra emez utópiájának ellenjátékos. Goethe egyszer kirándult Ettersbergbe; Eckermannról erről is beszámolt. Ma Buchenwaldnak hívják e helyet. S még a nyers ellentét, melyet banálisá éppenséggel a költőjelelem kegyhelyének túlzott komolyanvétele, átéltté pedig ama lelkifurdalást előidéző csoda tesz, hogy a szerző elkerülte a holocaustum idején ezt a megsemmisítő táborot, vagy bármely másikat – igen, ez az ellentét is kifinomult a kultúrában, hiszen Goethe kirándulásával szemben „Jorge Semprun legújabb Buchenwald-regénye” áll, a QUEL BEAU DIMANCHE!. „Hát igen – mondja Somlyó –, ha már „gyönyörű vasárnap”, akkor azzal a gyönyörű vasárnappal szeretném konfrontálni, amely ebben a regényben élhető.”

De Somlyó kultúrafelfogásának – s persze a felfogás itt gyenge szó, hiszen ami helyett áll, az meghatározza a sílust, ami, mint tudjuk, az ember, meghatározza az esszéket szerző alanyt –, nos, e kultúrafelfogásnak foglalta Velence. Az EGY NAP VELENCÉBEN – CONCERTO GROSSO című és alcímű esszében (értjük, ugye?, a cím utalás Johann Strauss EGY ÉJ VELENCÉBEN-jére, az alcím pedig Antonio Vivaldi, a velencei zeneszerző „nagy együttesére”) egy helyen arról beszél, hogy Velence lényege a kiismerhetetenség, s ezt a lényegyet éppen ezért nem a helybeli, hanem csak az utazó élheti át. „Erről tanúskodik a megismerhetetlenül nagy Velence-irodalom is, amelynek legjobb lapjait főként nem velenceiek, még csak nem is olaszok írták, hanem olyanok, mint Goethe és Byron, Platen és Musset, Taine és Ruskin, Browning és Berenson, Rilke és Pound, Proust és Thomas Mann, Aragon és Asturias, Michel Butor és Alejo Carpentier, és Ady és Babits és Szerb Antal és Szentkuthy és Vas István, és ki tudja még felsorolni.”

Ebből a művelődési regiszteráriából nekem – nyilván másnak más – egy név fölötte hiányzik, a Georg Simmelé. Az ő lángeszű néhány lapos Velence-esszéje rövid ideje magyarul is olvasható a bölcselő művészetelméleti írásainak, a VELENCE, FIRENZE, RÓMÁNAK gyűjteményében. Jellemzése igazolja

Somlyó Velence-képét, a maszkos, a küsmerhetetlen, az eltévedésre ösztönző, a könnyed, a paradoxonok terében kinyújtózó, a képzelet hatalmát mozgósító valószínűtlen és varázsos képződményt. De a maga nemében tökéletes is bírálható, ha rákérdezzük a maga nemére. Ha a várost szervesen nőtt műalkotásnak tekintjük, s ebben összecseng Simmel és Somlyó György véleménye, akkor élvezhetjük csodáját, de bírálhatjuk a benne megtestesülő magatartást. S akkor – úgy tűnik fel számomra – Somlyó odaadását keresztetik az alábbi sorok: *„Velencében minden ember úgy járkel, mint a színpadon: mit sem teremtő sürgés-forgásukban, üres átmozozásaikkal föl-föltűnnek az egyik sarkon, hogy rögtön eltűnjenek a másik mögött, s eközben mindig van bennük valami a színrészből, aki a színpadtól jobbra vagy balra nem jelenl semmit; a játék csak a színen zajlik, nincs oka az »előtti« s okozata az »után« valóságában. A felszínesség ill az ember képét ragadja meg azzal az egységgel, amelynek révén a műalkotás minden egyes elemét alárendeli összetételének. Ahogyan járkálnak és állnak, vásárolnak és eladnak, szemlélődnek és beszélgetnek – mindez, mihelyt a város léte, a látás és a lét különválása, varázserejét gyakorolja rajtunk, csupán kétdimenziós dolognak tesszük, mintha lényegének valódi és végérvényes voltára lenne felragasztva.»*

Velence kétdimenziós volta néha még szó szerint is megvalósul egy-egy csatornára néző palotahomlokzattal, amely mögött csak néhány támasztógerenda áll. Velence színpadára fellépnek az emberek. Velencébe nászútra mennek („ó milyen csöd lehet egyedül járni Velencét / kicsoda hajótörés” – írja Somlyó is VELENCE című versében). Velence az európai magaskultúra műveltségutópiájának, műveltségföliájának szimbóluma. Somlyó Velencéről írja legjobb városesszéjét.

Máshol, ahol kevésbé felel meg az adott város eszméjének, az olvasót inkább ingerli a kultúra narcizmusa. Máshol fölmerülhet, ami Velencében nem, hogy nincs-e ebben az utópiában, a műveltségben mint életformában, a magaskultúrában mint második természetben valami korlátozottság, valami önkényes szemellenző-illesztés, az élet hatalmas

területeinek elfedése. A Jeruzsálem-esszében az a szellemi transzformáció, mellyel a szent Könyvet a szentségbe vetett hit híján Somlyó a „*Könyvbe Velett Hitem Könyvévé*” változtatja, legyengített vírusként, humán oltóanyagként immunizálhat a fanatizmus betegségével szemben, de csak védelmet biztosíthat, tartalmat nem. Hiszen ez a kultúrafogalom, amely kizárólag a „magast” fogadja be földi paradicsomába, ott is csak a minőségérzék és az izlésítélet alapján ítél. Formák alapján, s nem eszmék, jelentések alapján. Eszméje egyedül magának e földi paradicsomnak a hite.

Legfeltűnőbbben a Manhattanról szóló írás inadekvát tárgyához. Persze, persze New Yorkról is elképzelhető – van is – „Kunsthüter”. Magam is rajongója vagyok a Frick Múzeumnak, s megemlítem, hogy Picasso SYLVETTE című szobrának viszont Somlyóval ellentétben nem. De az a megközelítés, amely ezen az emelt szinten, a magas kultúrtörténeti összefüggések hálójával akarja kimerni New York lényegét, csak arról tanúskodik, hogy ez a város nem szólította meg. A szerző ezúttal bizonytalankodik is; írásában a kultúrvilág mellett van néhány közhelyes skicc a New York-i életvilágról; végül pedig bevallja voltaképpen megérintetlenségét. Ez természetes is: New Yorkba ugyanis csak szervesen telepített mindaz, ami Somlyót szenvedélyesen foglalkoztatja, s amiért lelkesül. New York csodájának és/vagy poklának mások a gyökerei.

Mégis: éppen ebben az írásban, amikor a magasházakról Füst Milán bámulatos sorai jutnak eszébe – „*Fatönkök álltak benne, mint a vadkanok*” –, akkor nem tudjuk megtagadni nosztalgikus elismerésünket egy életformától, melyben ilyen jelenvalók és szentek a versek. Az alacsony élet szemben áll a magas kultúrával, s az utóbbi alkotásai mondhatni létezőszerűbbek, mint az élet. Nem hiszek az e világi magaskultúra- és művészetvallás jövőjében, Somlyó kivesző típus, utolsó alakjainak egyike. De egy új kultúrakoncepciónak, noha elméleti kísérletei számosak, gyakorlati magatartás- és életformái még nem artikulálódtak.

Radnóti Sándor

„A VÉGVONAGLÁS TITKOS TANÚJA”

Fodor András: *A Kollégium Napló, 1947–1950*
Magvető, 1991. 470 oldal, 280 Ft

(A helyszín) A könyv hátsó borítóján egy fénykép látható: mészrózsa gúlákkal szegélyezett méltóságos lépcsősor vezet a félköríves, oszlopos, kőcsipkével díszített kapubélethez. A kapu félig kútárva. Az épület többi részét dús lombosított takarja. A Kollégium bejárata ez, kapu a tudás szentélyébe. A fénykép is már előlegezi a szabadon használt könyvtár csendjének áhítatát, a kollégiumi szakórák és a szerdai rendezvények intellektuális izgalmát, a baráti viták emberformáló hevét. S ehhez képzeljük hozzá a vulgáris agytornákat és a golyókat sújtó tréfás fenyegetéseket, hiszen ezek is részei voltak a falakon belüli életnek.

(A műfaj) A KOLLÉGIUM, mint az alcím is jelzi, napló, amely Fodor korábban megjelent naplója (EZER ESTE FÜLEP LAJOSSAL I–II. Magvető, 1986.) előzményének is tekinthető. Feltehetően mindkettő eleve a publikálás szándékával íródott. Átgondoltak, megrostáltak a napi bejegyzések A KOLLÉGIUM-ban is. Nem tudjuk, hogy a szerző mennyit javított szövegére, mit hagyott ki. A kollégiumi matrac alatt őrzött füzetek akkor kaptak nyomdafestéket, amikor az olvasók közül már sokan megcsömöröltek a múltat akaratlanul is szépítő visszaemlékezésektől. Minden napló intimitást és hamisítatlan korhűséget ígér. Fodor csak némely esetben fűzött rövid magyarázatot korabeli szövegéhez. Ezek tipográfiai jól elkülönülnek. Érdekes ötlet egy-két barát, ismerős mai véleményének a napló szövegébe illesztése. A kortársak utólagos kommentárjai ugyanakkor a naplóíró kezére játszanak: a napnál is világosabbá válik, milyen óriási a különbség a diárium és a memoár: között, az előbbi javára.

(Önkép) Fodor András 1947 nyarán felvételizett a híres elitképző intézménybe, az Eötvös-kollégiumba. Sejteni engedi, voltak ajánlói, pártfogói. A „fejtapogatásnak” becézett felvételi három napig tartott, a döntést nyolc

professzor javaslata alapján hozták. Ebben az évben kilencven pályázó közül tizenötöt vettek fel. Köztük volt Fodor András is, aki már ekkor költőnek számított, hiszen versei jelentek meg a pécsi *Sorsunkban*. A bölcsésznek készülő Fodor, aki gyenge angol nyelvtudása miatt végül is magyar–orosz szakos lett, az irodalmon kívül szenvedélyesen érdeklődött a zene és a képzőművészet iránt is. Az ezzel kapcsolatos bejegyzések teszik ki a napló jelentős részét. A naplónak legalább harmada Fodor szülőföldjével, családjával és leendő menyasszonyával, Sáríkával foglalkozik.

Fodor a tanév alatt is gyakran látogatott anyjához, rokonaihoz a Balatonhoz közel eső Lengyeltótiuba, Buzsákra. Meghívta barátait Balatont látni: az Egry József-festmények színtereinek forrását, Takáts Gyula verseit ihlető vidéket csodáltatni. (A Balaton-zöld borító ezért különösen illik a kötethez.) Ezen a vidéken élt Sáríka is, aki tízéves kora óta Fodor András jövendőbelije. A napló keletkezésének éveiben tizennégy-tizenhét éves. Ez a csak a jövőben beteljesíthető szerelem sokféle kísértéstől óvta meg Fodort. Ugyanakkor lehetőség adott számára, hogy figyelhesse, irányíthassa a „kislány” – ő említi így gyakran – szellemi fejlődését. Mintegy válaszára megerősítése végett is bemutatta barátainak, és jólesően nyugtázta naplójában a dicséret megjegyzéseket.

Mit tudhat még meg az olvasó a naplóíróról? Mindenekelőtt jelleméről, világlátásáról rajzolódik ki szemléletes kép. Fodor családja – amennyire ezt a szétszórt utalásokból meg lehet állapítani – a félparaszti, félhivatalnokai alsó középosztályhoz tartozott. Apja vasúti alkalmazott volt, de közvetlen rokonai között akadt mérnök és jegyző is. A Kollégiumban az intézmény szellemét frissítő paraszti származásúak közé soroltatott. Fodor büszke falusi hátterére, de némileg feszélyezi is korábbi környezete. A társadalmi rangemelkedéssel járó szorongás Sáríka kapcsán is előjön, akinek hatévi ismeretség után mutatja be édesanyját. Anyja félve készül a találkozára. „Bizlatom, hogy ne féljen – írja Fodor –, most nem a vasúti altiszt özvegye meg a járástörvényi elnök unokájához, egyenrangúak vagyunk.” (319. o.)

1945 után hosszú éveknek kellett eltelniük ahhoz, hogy a társadalomba mélyen bele-

ivódott úr-szolga megkülönböztetés eltűn-
jön. Egy Eötvös-kollégista még 1949–1950-
ben is úrnak számított, akinek tanulási felté-
teleit szakácsok, szolgák, inasok biztosították.
Az „alul” és „felül lévő” közötti távolságtar-
tás természetesnek számított. Csak így érthe-
tő, miért vélte lejegyzésre méltónak a követ-
kezőket a társadalomban elfoglalt helyének
megfelelni akaró Fodor. *„Vak Lajosnak, az egyik
kollégiumi alkalmazottnak meghallt a felesége. Lá-
tom Szauder professzori, ahogy részvételét nyilvánít-
ja egy szolgának. Megkapó jelenet. Rendes ember
lehet Szauder!”* (176. o.)

Fodor idegenkedett a politikától. A hábo-
rú utáni években azonban nem lehetett nem
politizálni. Valamilyen módon minden kö-
zösségi és egyéni cselekvés politikai színezet
is kapott. A naplóíró családja, neveltetése, ro-
konszenvei folytán a népi írók pártját, a
Nemzeti Parasztpártot érezte magához közel.
A kommunistákhoz is vonzódott, de nem lé-
pett be egyik pártba sem. Részt vett az egye-
temi megmozdulásokban, eljárt tanítani, szó-
rakozni a népi kollégiumokba. Az Eötvös-kol-
légiumban egy időben primitív politikai fej-
tágitót vezetett: a Szabad Népek, az MKP
központi napilapjának cikkeit elemezte.

Fodor András a magyarságról, a nemzeti
hagyományokról vallott felfogása azokkal a
népiekkel és kommunistákkal rokonította,
akik lebecsülték, nemritkán lenézték a pol-
gárt és olykor a polgár szinonimájaként is
használt „önmagába zárkozó” individuumot.
Ezzel is magyarázható, hogy a Kollégium
kommunista tanár- és diákvezetői potenciális
szövetségesüknek tekintették, akiből lehet
még kommunista. A kommunista igazgató
azt is eléri, hogy két elégtelen szigorlata elle-
nére – a kommunista Fogarasi Bélánál filo-
zófiából, a volt szociáldemokrata Szalai Sán-
dornál szociológiából bukott meg – visszake-
rülhetett a Kollégiumba. Fodor útja azonban
nem az ő elképzeléseik szerint alakult. Mi-
közben kommunista társai egyéniségüket fel-
adva a hatalmi gépezet fogaskerekeivé váltak,
Fodor azok felé közeledett, akik származá-
suk, világnézetük, a szabadságról vallott fel-
fogásuk révén egyre inkább a perifériára zo-
rultak.

A rázúduló élmények, a figyelmesen hall-
gatott eszmecserék formálták szinte viasként
egyéniiségét. A nehéz időkben ösztönösen jól
szelektált, nyitottsága távolságtartó toleranciá-

ává mérséklődött. Tétovázó kívülállása, illet-
ve köztes helyzete a naplóbeli években végül
is a nem kommunisták melletti csendes elkö-
telezettséggé változott. Az így bejárt úthoz jó
indíttatást jelentett a családi háttér, a kapos-
vári gimnázium. Tanárait, barátait szerencsé-
sen választotta meg. Költő volta, művé-
szetértése is megővta az uniformizálódástól.

Az objektivitásra nevelő hagyományos
Eötvös-kollégiumi szellem még nem tűnt el
1947 és 1950 között. Fodor jellembeli sajátos-
ságai mellett ennek is szerepe lehetett abban,
hogy a napi bejegyzések – amennyire ezt a
napló műfaji korlátai lehetővé teszik – hite-
lesnek tűnnek. Példa lehet erre Illyés Gyula
és Déry Tibor kollégiumbeli látogatásának
egybevetése. A napló írója Illyést nagy belső
izgalommal várta, Déryt idegenkedéssel. Be-
vallott elfogultságai ellenére ugyanakkor
nem titkolja el, hogy kissé csalódott Illyésben
(és önmagában – mivel képtelen volt a későbbi
vitában megvédeni példaképét), s hogy
Déry művészetcentrikussága, alkotáspártisá-
ga rokonszenvenessé tette számára a korábban
nem túl szimpatikusnak tartott író. Azt sem
hallgatja el, hogy Déry új megítélésében kol-
légiumi társa, Domokos Mátyás véleményét
tette magáévá.

A naplóíró tárgyilagosságát jelzi az is,
hogy mások nem éppen hízogó véleményét
sem hallgatja el önmagáról. Például akkor,
amikor beszámol arról az 1948. őszi „önkri-
tika-kritika” összejevetelről, amelyen őt ve-
sérték ki társai. Az inkvizíciós jellegű szertar-
tás ebben az esetben az önként jelentkező de-
likvens gyónásával kezdődött, majd következ-
tett a „hivatalos hozzászóló”, utána a többiek.
Fodort főként az elméleti kérdések iránti kö-
zömbösségéért marasztalták el. Volt, aki nem
tartotta elég nyíltnak. Védelmezői mentés-
ként költői alkatára hivatkoztak. (175. o.)

Fodor leírja azt is, visszahallotta, hogy a
hírhedt kollégiumi diákelnök, az MKP-tag
Frankl Róbert (Falus Róbert, a későbbi
klasszika-filológus) jóindulatúnak, de butá-
nak tartotta őt. Képes kedvenc tanárának és
atya mentorának, Fülep Lajosnak a vélemé-
nyét is idézni: *„...maga túlságosan lágy, ha itt
fültyentenek, ide megy, ha ott fültyentenek, oda
meg, rengeteg időt elpocsékol.”* (425. o.)

A Kollégium éléről 1948-ban puccszerűen
leváltott Keresztury Dezsőt követő új igazga-
tó, a kommunista Lutter Tibor Fülephez ha-

sonlóan lágyssággal vádolta Fodort: „*Ezért lett maga a jobboldal áldozata. Legyen keményebb! Utóvégre osztályharcban vagyunk.*” (352. o.)

A naplóíró olykor kívülről szemléli önmagát, bár a nyilván nem kellemes önleplezés ellen ironikus kódosítással védekezik. A bölcsészek Mikulás-napi táncmulatságáról például a következőképpen számol be: „*Vacak népség a bölcsészek, állapítom meg a terem közepén Németh Géza [Németh G. Béla – S. É.], Marót Miklós és Hankiss Elemér társaságában. Ahogy a megengedett és kívánatos határokon belül népieskednek és szovjeteskednek. Olyan egymás testéhez simuló lábasorban, amú Kaposváron buzímenetnek nevezünk, vonulnak például (nekem is van szerencsém köztük lenni), és éneklük magyarul a Szvjascennaja vojnát.*” (188–189. o.)

Nem igyekszik magát bátornak, ellenállónak beállítani. Talán a természetes önvédelmi reflex is működött benne, amikor nem rögzítette naplójában, hogy a kollégiumbeli szavazások alkalmával ő melyik félre adta le voksát. Az 1949 eleji diákelnöki választáson például a kommunisták nagy megrökönyödésére megbukott a kommunista jelölt. Fodor csak ezt a tényt rögzíti, arról már nem ír, hogy ő hogyan szavazott.

(Barátok) Legközelebbi barátai költők: Lator László, Fazekas László, Kormos István és az angol zeneesztéta, a Kollégiumban lakó Colin Mason, akihez mindenekelőtt közös Bartók-szeretetük vonzza. Az igazi nagy barátság azonban Wilhelm Rudolffhoz fűzte, a kaposvári iskolatárshoz, akinek révén alkalma volt megismerni az igazi baráti kapcsolatok minden szépségét és gyötrelmét. „Wilhelm Rudi” regénybe illő figura: tehetséges, művelt, de tudása bizonyításakor legtöbbször kudarcot vall. Határozott, megalapozott véleménye van a szellemi áramlatokról, a politikáról, ugyanakkor ide-oda sodródik, cserbenhagyja barátait, és kapkodó alkalmazkodásaival elenszenvenné teszi magát. Az egypárti diktatúrára való áttérés deformáló hatása tükröződik Rudi sorsának alakulásában. Az érettségiző diák azért nem jelentkezett az Eötvös-kollégiumba, mert úgy vélte, hogy a szocialista eszméket valójában a Szocialdemokrata Párt képviseli, s ezért neki az SZDP kollégiumában van a helye. Az Ady-kollégium, amely a NÉKOSZ-szal szemben álló DO-

KOSZ-mozgalom intézménye volt, nem tudta elképzeléseit megvalósítani, a szerveződő közösséget még csírájában megfojtotta a túlerőben lévő kommunista párt a népi kollégisták hatékony segédletével. Ekkor még senki sem tudhatta, hogy másfél év múlva a NÉKOSZ-istákra is ugyanez a sors vár. Wilhelm megalkuszik: belép a kommunista pártba, és felvételt kéri az Eötvös-kollégiumba. Elhitei magával, hogy az MKP is marxista párt, és hogy a szovjet út az egyedül üdvözítő. Látványosan elhidegül „ideológiailag fejletlen” ismerőseitől, bár időnként kételyei vannak, hogy nem jól választott. Színeváltásairól részletesen beszámol naplójában az aggó és csalódott barát.

Rudi kijózanodásában Fodor Andrásnak is szerepe volt. 1949 márciusában egy kínosan unalmas és szórzállhasogató szeminárium után fejére olvasta hibáit: túlbuzgóságát, göcsörtös elméletieskedését, szétszórtságát. Rudi szerint magatartásának az „*egyén-közösség belegség*” az oka. Bevallja, hogy „*a párttal, kollégiumi tagsága érdekében szerződést kötött. ... kötelességi megmaradtak ... erőszakolta a meggyőzőtlenséget. ... választott embereitől: Colintól, Füleptől, Latortól, Szásztól s tőlem is tulajdonképpen ez a mozgalomba menekülés választotta el*” – írja Fodor. (249. o.) Egy évvel később már végső kiábrándulásról tanúskodó mondatait rögzíti a napló. „*Én 1948-ban még azt hittem – idézi Fodor barátja szavait –, hogy marxista vagyok, de időközben beláttam, még a legnagyobb erőfeszítés árán sem lehelnék, hiszen marxizmustól már szó sincs. Ha olvasol valamit, s netán idézel is Marxtól, Engeltől, Lenintől, elszakadsz az aktuális vonalától, kimondják rád, hogy intellektualista sznob elméletieskedő vagy. Nem ez ma a feladat... Valahol elbaszták ezt az egészet! Én nem tudom, hol, ki, hogy Sztálin baszta-e el, de az bizonyos, hogy elárulták a szocializmust. S egyszerre kitör Rudiból az utálkozás. Éleslátóan mutatja ki a despotikus államkapitalizmust a szocialista fátyol alatt. Szellemes, ötletes, mint rég.*” (445. o.)

Fodor szerint Wilhelm ezután már nem „*esett vissza*”, barátságuk töretlen maradt. A kollégiumbeli kommunisták többsége azonban 1950-ben nem ábrándult ki az „*eszméből*”, sőt zömük ekkor hunyászkodott meg igazán a pártfelsőbbégek előtt, s lett érzéketlen, olykor kegyetlen a nem párttagokkal szemben.

(A kollégiumi közösség) Bodnár György 1989-ben írt és a naplóban közölt levelében annak a közegnek a kialakítását nevezi bűnnek, amelyben az egyéniségek, a szabadon gondolkodók lehettek a „bűnösök”. (462. o.)

Valóban különbséget lehet tenni a létrehozók, az irányvonal-kijelölők, valamint az elfogadók, a végrehajtók között. A felelősség mérlegelésével s esetleg jogos áthárításával azonban csak kevés kérdőjel szüntethető meg.

Fodor naplója azért mond sokat azok számára is, akik senkit nem ismernek szereplői közül, mert benne nyomon követhető a szovjet típusú totalitarizmus születése, a szellemi elszűkülés fokozatos terjedése egy olyan közösségben, amely a kutatás, a szabadgondolkodás, a kételkedés: a tudományosság jegyében alakult, s ezért eredendően elvetett mindenféle szellemi terrort, ideológiai egyeduralmat. S mégis: az Eötvös-kollégium belülről morzsolta fel önmagát, természetesen nem függetlenül a kulturális életben végbemelő sztálinizálódástól. Az 1950. őszi diákotthonná nyilvánítás, az Eötvös-kollégiumi rendszer adminisztratív megszüntetése – csak a végső kegyelemdőfés volt. A folyamat már azelőtt megkezdődött, mielőtt Fodor András a Kollégiumba került volna. Dokumentumai Szász Imre, egy másik akkori Eötvös-kollégista MÉNESI ÚT című regényének függelékében olvashatók. (Magvető Könyvkiadó, 1985.)

A második világháborút közvetlenül követő években sokakat magával ragadott a szocializmus eszméje, valamiféle közösségteremtő, társadalomátalakító szenvedély, radikális, baloldali ihletettségu cselekvési szándék. Ezekben az években külső nyomás, ideológiai erőszak sem kellett ahhoz, hogy az Eötvös-kollégium diákjai közül sokan önként álljanak a kommunista párt mellé. 1948-tól változott a helyzet. A korábban önszántukból csatlakozók közül számosan észre sem vették torzulásukat, olykor elembertelenedésüket, a rájuk kényszerített szolgálai magatartást.

1947 februárjában Lakatos Imre, „a Kollégiumban sompolygó farkas” – ahogy Fodor András nevezi a kérelhetetlen kommunistát –, a Valóságban (a MADISZ folyóiratában) mérlegre tette az Eötvös- és a Györfly-kollégiumot.

Az előbbi találtatott könnyűnek. A megmérettetés politikai alapon történt: a fiatal cikkíró aktív közszereplést, az MKP céljai melletti kiállást követelt a kollégistáktól tudósi izoláció, szellemi arisztokratizmus helyett. „Az ifjúság élcsapala utat talál a demokrácia felé, a közéleti tevékenység felé: a Györfly az, amely vonzza. Így maradnak az Eötvös-kollégiumnak a sápadt, dunántúli úrigyerekek, urbánus sznobok, lörtető, a demokráciával többé-kevésbé szemben álló kispolgári elemek” – jelentette ki magabiztosan. Az igaztalanul vádaskodó írás nem maradt válasz nélkül. A márciusi Valóságban harmincnégy Eötvös-kollégista utasította vissza a durva bírálatot. Ugyanebben a számban jelent meg Klaniczay Tibor hozzászólása is: 1945-ben a kollégisták – írja – „mohón vetellék rá magukat Marx, Engels, Lenin, Lukács György írásaira. ...Az akkori kollégisták nagy része, felszámolva polgári múltját, a szocializmus hívőnek vallotta magát. Jó részük belépett a kommunista pártba, de a pártontkivüliek jelentős része is radikális, haladó szellemű, esetleg egyenesen marxista lett.” „Aki a Kollégiumba bejut, az balra tolódik ma is” – írta Klaniczay, aki a baloldal megértését és jóindulatát kérte. Meg is kapta. Losonczy Géza az MKP nevében elhárította a megszüntetés fenyegető veszélyét, igaz, nagy árat kért érte. Nyomatékosan javasolta a vezetők lecsérelését, „a leghaladóbb tudomány”, a marxizmus-leninizmus oktatásának kiszélesítését.

(A társadalom) Fodor András e sajtópolémiait követő deformációs időszakban volt Eötvös-kollégista. Kezdetben nem sokat észlelt a baljós előjelű változásokból. 1949-től szaporodnak meg naplójában azokat a furcsa jelenségeket rögzítő bejegyzések, amelyekből a magyarországi sztálinizmus vonásaira ismerhetünk. Az egyre zaklatottabbá váló önéletrajzi légkört jelzik a gyakori táblás, zászlós, énekes tömegfelvonulások, a „zakatolások”, a hajnalban kezdődő vagy hajnalba nyúló politikai szemináriumok, a tanulmányi munkaverseny-felajánlások, az inkvizíciós célzatú gyűlések.

A vidék elnyomorodásáról, az ÁVH önkényeskedéseiről egyre több szó esik a naplóban. 1949 tavaszán a makói kollégisták például a következő helyzetképet adják: „zsídó-dasszidálások, kulákverések, 2500 munkanélküli,

ahik szinte megverik a közjük küldött agitátort. Szókések Szerbiába, magyar rendőrök lelövöldözése a határon s hasonló hétköznapi ügyek". (273. o.)

Eközben folytatódik a korábbi élet: a tudósok többsége még valódi tudományt ad elő, a művészek még utat – sokan már csak ösvényt – találhatnak a közönséghez. Igaz, számos rangos folyóirat megszűnik, de még 1949 tavaszán is megjelenik Illyésék lapja, a *Válasz*, amely mellett (Fodor hallomása szerint) maga Révai József áll ki. Pár hónap múlva változik csak a helyzet. Fodor suttyomban lemásolja és ismerősei között terjeszti Lakatos Imre könyvtárban hagyott kéziratát, amelyben a rettegett ítéletkimondó meghúzza a *Válasz* fölött a lélekharangot.

Még vannak tanárok (Gyergyai Albert, Hadrovics László, Fülep Lajos), akik őszintén el merik mondani véleményüket diákjaiknak, s vannak baráti társaságok, ahol a félelem a besúgóktól még nem tesz lakatot a politizálni kívánók szájára. Fodor szerencsés: Fülep köréhez tartozik, akit még véd baloldali múltja. (Kereszturyt azzal vádolták, hogy Fülep Eötvös-kollégiumba való „telepítésével” bolsevikot hoz az intézménybe. Fülep maga mesélte Fodornak, hogy 1945-ben be akart lépni a Magyar Kommunista Pártba, de visszamaradt, mert a faluban, ahol lelkészkedett, csak az alja népség lett párttag.) A rigorózus művészettörténész-professzor soha nem ösztönözte politizálásra tanítványait, a politika torzulásairól azonban mindig józanul, őszintén beszélt. A Rajk-pert például következőképpen kommentálta: „*Hisz nem másért van ez az egész komédia, mint hogy a jugoszláv konfliktust elmérgegesték vele.*” (330. o.)

A gyávaság és a megalkuvás azonban egyre többeket fertőz. S jaj annak, aki immúnis marad. Bizton számíthat eltávolítására a Kollégiumból. Az egyre militánsabb hangvételű gyűlésekben az opportunista többség mindig megszavazza az éppen terítékre kerülő áldozatok kizárását. Két hét múlva már az igenel szavazók egy része szedheti a sátorfáját. A megtámadottak birkatürellemmel nem állnak ellen. Báván kiszolgáltatják magukat a hangos, szervezett, igen aktív kommunista mag önkényeskedéseinek. Miért ez a beletörődő fásultság? Talán a veszély lebecsülése miatt. Talán az undor és az idegenkedés ki-

váltotta bénultság miatt. Talán a mindenhova lassan beszívárgó félelem miatt.

„Emlékszem az első kivégzésre – írja Szász Imre –, amikor Lator Lászlót és vele még néhány kollégistát kirúgtak. A Lator elleni vádak olyan abszurdnak hangzottak, ezoterikus költészet, antiszociális magatartás, és olyan felháborítóknak éreztem, hogy az újonnan felvettek, akik sem Latort, sem a költészetét nem ismerték, úgy zúdultak a vérszagra, mint a farkasok, hogy hozzá akartam szólni, de Fodor Bandi lerántotta a felemelt karomat, és azt mondta: »Ne örülj meg...!« [...] a további kizárásokat valószínűleg én is megszavaztam. Nem azért, hogy a bőrömet mentsem: mi, kiválasztottak, alighanem éreztük, hogy sorsunk elkerülhetetlen.”

Ugyanezt a jelenetet Fodor a Rajk-per kollégiumi kiértékeléséhez kapcsolja: „*Folyton rettegek – írja –, hogy valaki észreveszi rajtam a lelkesedés hiányát.*” A kizárások megszavaztatása után erkölcsi prédikáció következik a Kollégiumba behurakodott idegen elemek kártékony voltáról. „*Amikor ültésre készülem tenyeremet – rögzíti érzéseit Fodor –, meghökkenek: mit tapsolnék? Nem, azért sem. Szász felnyújtja a karját – Imre, ne zódulj meg! – figyelmeztetem. Le is veszi a kezét. Ilyen embertelenséget még nem éreztem a levegőben magam körül.*” (336. o.)

Az erőszaknak behódolók, a tekintélyt méltányolók elapátlanodnak, amikor „*urak és parancsolók*” – a kommunista kollégisták – magukra hagyják őket. „*A Kollégium a taggyűlésre vonultak nélküli olyan, mint az őrizetlenül hagyott gyerek, aki hirtelen támadt szabadságában azt sem tudja, mihez kezdjen*” – (222. o.) jegyzi be Fodor 1949 elején naplójába.

Valóban ilyen lehangoló a kép? Valóban ilyen könnyű dolguk volt a hatalmat birtoklóknak? Fodor naplójából a középpozitokon lévőkről is véleményt formálhatunk. Többségükben nem karrierista seggnyalókról, tehetőségtelenségeket akarnoksággal leplező senkikről van szó, hanem újtukat kereső, tévútra tévedt neofita „*félrehívókról*”. (A félrehívók kifejezést nemrégiben Méray Tibor használta.)

„*...itt már valami új vallásos réviületről van szó...*” – jegyzi meg találóan a naplólíró (330. o.). Az új vallás egyik alaptézise a származás fejisizálása. Az esélyegyenlőség feltételeinek biztosítása helyett makulátlannak nyilvánítják a nem polgárt, mindenekelőtt azt, aki

„valódi” munkás vagy paraszt. A Kollégiumba beemelt „káderek” értelmesebbje vívódba lesz hálás kiszolgáló. „*Elárulom az osztályomat* – mondja egyikük, az azóta nevéssé lett irodalomtörténész. – „*Hiszen látom, amikor hazamegyek, hogy már kenyérük sincs a parasztnoknak.*” (329. o.)

(A **recenzens kérdőjelei**) 1950-ben kommunista kádercsere kezdődik. A polgári származásúak (ez a kifejezés a legtöbb esetben zsidót jelent) közül sokaknak távoznuk kell posztjuktól, átadva a helyüket a friss népi kádereknek, akik tájékozatlanságuk folytán jóval alkalmasabbak a janicsárszerepre. Ez a diktatúrában szokásos örsérváltás a Kollégiumban is végbemegy. A hatalmi harcot kárörvendően kívülről szemlélők – köztük Fodor is – jogosnak érzik a „*burzsoá-kommunista*” társaság bukását, akiket az „*arisztokratikus klikkszellem*” meghonosításának vádjával kompromittálnak az újonnan jött, megfelelő származású csahosok. Az 1950-ben kegyvesztettek közül Falus Róberttről és Pándi Pálról olvashatunk legtöbbet a naplóban. A Kádár-korszak egyik leghírhedtebb ideológusáról a REJTÓZKODÓ LEGENDÁRIUM (Szépirodalmi Könyvkiadó, Szemtanú Kiadó, 1990) című kötet visszaemlékezői összességében árnyalt képet adnak. Fodort taszította az okos és művelt Pándi doktriner marxizmusa, olykor embertelen dogmatizmusa.

A naplóíró szerint – s erre a REJTÓZKODÓ LEGENDÁRIUM egyes visszaemlékezői is utalnak – Kardos-Pándi „meg volt akadva” származásával. Úgy érezhette, mint kommunista megszabadult mindazoktól a keservektől, vívódásoktól, megaláztatásoktól, amelyek zsidó volta miatt érték. A denunciálásnak örök módszere a suttoigma terjesztett rágalom: „*vaj van a fején, netán hamarosan le fog bukni.*” (331. o.) Fodor 1989-es jegyzetében ezt egy kijelentéssel teszi még bizonyítatlanabbá: e szerint Pándi elcserélt kabátjában állítólag cionista kapcsolatokra és disszidálási szándékre utaló levelet találtak, amellyel sakkban tartották.

Fodor némi lelkiismeret-furdalást érez makulátlan származása miatt. Ugyanakkor büszke is kiválasztottságára, annak ellenére, hogy tudatában van annak, hogy hiányosságai felszámolásában leginkább éppen a pol-

gármentálitású tanárai, társai segítik. Némi megállapításával vitára készített. „*A pesti polgárfiúkban nincs gerinc*” (253. o.) – írja keserűen. Vélhetném ezt a plebejus góg megnyilvánulásának. A másság tudomásulvételén ez a kitétel még innen van. S talán a következő rész is: „*Mióta tankörvezető lettem itt, nagyobb a tekintélyem. Két zsidó lány karol belém. Igen barátságosak. Egyikük (Glasberger Éva?) talán értelmes is. Ott volt a tegnapi Kodály-hangverseny.*” (169. o.)

(A **lényeg**) A nem polgári származásúak szemében Fodor olykor polgárnak számít. Barátja vádként szegzi neki: „*mindig megmaradt bennem az igény feléd, felétek, csak erőszakkal elnyomtam. Nem tudtam összeegyeztetni általános elveimet a ti polgári jellegű, szabad emberiségekkel. Azóta látom, hogy a művészetel, az emberiséget nem lehet az általános elvek alá begyömészölni.*” (443. o.) A „polgári” szó itt már természetesen nem genealógiai, hanem ideológiai értelmű. Szűk baráti társaságban viszont Fodor „népinek” tartja magát, amely alatt elsősorban közösségi elkötelezettséget ért a „nemzeti” prioritása alapján. Lator László kozmopolitának vallja magát, „*mert őt jobban kifejezheti – esetenként – Rilke, mint egy magyar költő.*” Fazekas László, a másik költő barát joggal teszi fel a kérdést: „*Egyáltalán, melyik művésznek probléma, hogy nemzetit alkasson?*” (449. o.) „*Ez egy új népi-urbánus vita*” – konstatálja egyikük. Valóban az-e? A háború után gyökeresen megváltozott helyzetben a népi-urbánus ellentét jelentésváltozáson esett át. A napló számos utalása adalék lehet e kérdéskör majdani alapos feltárásához. Az eredeti népi-urbánus szembenállás jelentéstartalmát nem csupán a nagybirtokok felosztása módosította, hanem mindenekelelt a kommunisták megnövekedett hatalmi súlya, akik antinacionalista szlogeneket hangoztattak ugyan, de valójában a radikális népiek polgárelles, centralizációpárti nézeteivel rokonszenveztek. Szövetségesek is lettek az 1947 és 1950 között végleg kisajátított hatalomban, amelyben a kételkedő, bíráló, szabadságára kényesen ügyelő individuumnak már végképp nem jutott hely.

Standeisky Éva

CZESŁAW MIŁOSZ NAPLÓJEGYZETEI ÉS KINYILATKOZTATÁSAI

*Czesław Miłosz: Rok myśliwego (A vadász éve)
Instytut Literacki, Paris, 1990. 281 oldal*

Negyven évvel ezelőtt Miłosz emigrációja kényszerű műfajváltással járt együtt. Mivel diplomataültja miatt éppolyan hevesen támadták Londonban, New Yorkban, mint Varsóban, szorult helyzetéből úgy próbált kiutat keresni, hogy a nyugati olvasót szólította meg. Tán ennek is lehet némi szerepe abban, hogy Miłosz életműve egyetemes, a lengyel irodalom kontextusán kívül is értelmezhető. Ez a váltás indította el a világhír felé. Költészete emiatt átmenetileg háttérbe szorult, ebben az új helyzetben úgy érezte, műveit, döntéseit kommentálnia kell. Az emigránslet tanúságtételre kényszerítette, azok nevében is, akiknek erre Lengyelországban nem volt lehetőségük.

A **RABUL EJTETT ÉRTELEM** esszéi mellett ekkor írta két nagy sikerű regényét. A **ZDOBYCIE WŁADZY (A HATALOM MEGRAGADÁSA)** a világtörténelmi fordulat „intenzív totalitarizmusát” mutatja be, **AZ ISSA VÓLCYE** ennek elöntéte, a legszűkebb haza, a gyermekkori kisvilág mitológiáját őrző „aranykori” mű. De ez a két regény csak kitérő volt Miłosz pályáján, hamarosan visszatért a költészethez és az esszéhez. Az 1956 táján bekövetkezett fordulatot a lengyel irodalomtörténészek úgy értelmezik, hogy a politikai lírát ekkor váltja fel nála a metafizikai ihletésű költészet. A regényírással saját bevallása szerint azért hagyott fel, mert a fikciót összeegyeztethetetlennek találta az igazsággal, a kánonjait vesztett műfaj szerinte képtelen olyan mélységben megragadni az élmény és a konvenció dialektikáját, mint a prózánál összehasonlíthatatlanul differenciáltabb költői nyelv.

A fikció feladását az is elősegítette, hogy a Miłosz életművét kiadó párizsi lengyel kulturális központ folyóirata, a **Kultura** kezdettől fogva előnyben részesítette a hagyományos epikával szemben az olyan összetett formákat, mint például az intellektuális napló, az önéletrajzi és esszéisztikus elemeket, poliikai reflexiókat vegyítő levelek, visszaemlékezé-

sek. Ennek a folyóiratnak írta Gombrowicz a naplóját, és néhány éve itt jelentek meg először részletek Miłosz későbbi kötetéből, amelyből annak idején **VALLÁS, KÖLTÉSZET** címmel a *Nagyvilág* közölt válogatást (1989. 12.).

A regények mellett Miłosz naplójának másik fontos előzménye a **RODZINNA EUROPA (CSALÁDI EURÓPA)**, amely – kis túlzással – negyedszázaddal **Kundera** előtt létrehozta a köztes Európa-paradigmát, francia címe pedig (**UNE AUTRE EUROPE**) napjainkra már fogalomká vált, működik is egy hasonló című folyóirat Párizsban. Műfaját tekintve az emlékiratokhoz áll közel. Távolságtartó, idegen tőle a vallomások feltárulkozása eksztázisa. Egyes fejezetei pedig önálló esszéként is olvashatók, az **OROSZORSZÁG** címűből jelentek is meg részletek számozottan (**AMI KIMARADT AZ AB-HÍRMONDÓBÓL. 1984–85. 30–40. o.**).

De e napló előzményének tekinthetjük Miłosz esszéisztikáját is, hisz a klasszikus lengyel esszéiskola alapja a humanista erudíció és a nemesi kultúra fejlett szóbelisége, ezért a lengyel esszéekben gyakori az anekdotikus kitérő és az önéletrajzi szál. Ami a szóbeliséget illeti, Miłosznak ebben is van gyakorlata. A hatvanas években **Aleksander Wattal** készített monumentális életúnterjút, amely később **MÓJ WIEK (AZ ÉN ÉVSZÁZADOM)** címen két terjedelmes kötetben jelent meg, s ma már e műfajteremtő „szóbeli emlékiratok” egyre inkább az egykori futurista költő és nagy esszéíró, **Wat** fő művének tekinthető. A hetvenes, nyolcvanas években pedig Miłosz pályájáról is készült két hasonló kötet, az egyikben **Renata Gorczyńska** emigráns irodalomtörténésszel tekinti át életművét a kezdetektől a Biblia-fordításokig, a másikban **krakkói monográfusával, Aleksander Fiuttal** beszélget költészetéről és művei önéletrajzi háttéréről.

Világosan kirajzolódik tehát egy sajátos írói eljárás, amely nagyon is emlékeztet a Miłosz fejlődésében meghatározó szerepet játszott Gombrowicz stratégiájára. A nyolcvanas években – mint Gombrowicz húsz évvel azelőtt – Miłosz is létrehozta életművének sajátos rendszerét: ennek középpontjában költészete áll (mint Gombrowicznál a regények és a drámák), ezzel bensőséges kapcsolatban állnak a **Swedenborgon, Blake-en** át **Oskar Miłoszig** folytatódó hermetikus hagyományról

szóló esszék. Itt minduntalan visszatér a nagybátyjához, Oskar Miłoszhoz való személyes kötődés motívuma, amely kapcsolat egyre inkább mitizálódik. Megtudhatjuk például azt, hogy a harmincas évek végén Oskar Miłosz megjósolta unokaöccsének, hogy hamarosan minden eddiginél pusztítóbb háború tör ki, Gdańsk miatt, öt évig tart, de ő – Czesław Miłosz – ezt túl fogja élni. Miłosz mindent elkövet, hogy életművét nagybátyja személyén keresztül ehhez az elit hagyományhoz kösse: fordít verseiből, és azt is közli az olvasóval, hogy az ő versei viszont nagybátyja fordításában jelentek meg a *Cahiers de Sudben*. Kapcsolatukra olyan nagy hangsúlyt fektet, hogy erre még pályája csúcspontján, a Nobel-díj átvétele után, a Svéd Akadémián mondott beszédében is részletesen kitért, majd a kitüntetést követő meghívás alkalmával a Harvard Egyetemen tartott hat előadása közül az egyiket teljes egészében Oskar Miłosznak szentelte.

Esszéinek másik nagy témaköre a szűkebb és tágabb haza helye egy sajátos regionális kulturális egységben. Magyarországon Miłosz erről az oldaláról a legismertebb, a nyolcvanas években szinte minden jelentős nemzetközi konferencián, Budapesten is erről beszélt, ezért ezt most nem részletezem. Bizonyos értelemben ebben is a párizsi litván katonai misszióon tevékenykedő Oskar Miłoszt követi, aki nyíltan szembefordult a föderalizmus elvét feladó új lengyel állammal. Regionális kötődését, különleges származását, saját karakterének keleti egzotikumát Czesław Miłosz is szívesen hangsúlyozza. A lengyel irodalmon belül lengyelül író litván költőként, a nyugati világban pedig egy föld alá szorított európai régió szószólójaként határozza meg magát.

Ez a két típus vázolja azt a fogalomrendszert, amelyben az olvasónak – a költő szándékainak megfelelően – Miłosz metafizikai líráját értelmeznie kell. A harmadik csoportba a politikai esszék tartoznak, ezeket Miłosz – akárcsak regényeit – igen mostohán kezeli, költészetének csak az 1956 előtti szakaszához köti őket, sikerüket hajlamos irodalmon kívüli okokkal magyarázni. Ez persze nem is csoda, ha arra gondolunk, hogy A RABUL EJTETT ÉRTELEM bibliapapírra nyomtatott példányait annak idején – Miłosz tudta nélkül –

léggömbön eregették Lengyelország fölé ideológiai fellazítás céljából. Mégis számolnia kell azzal, hogy világhírét jelentős részben épp ennek a kötetnek köszönheti. Kevés ehhez fogható alpmű lehet, hisz naplójából megtudjuk, hogy az „a jugoszláv értelmiség bibliája” (25. o.), az 1975. évi rotterdami költői fesztiválon pedig az indonéz ellenzék nevében mondott köszönetet egy költő Miłosznak a hathatós ideológiai fegyverért. A RABUL EJTETT ÉRTELEM íróportréiból most már az egész világ tudja, milyen volt például Andrzejewski 1951 előtt (magyarul lásd a *Máshonnan beszélő* 2. számában).

E témák – erős higitásban – Miłosz naplójában is megtalálhatók. A kötet napra pontosan egy év anyagát tartalmazza, erre utal A VADÁSZ ÉVE cím, amely a bevezető szerint a költő gyermekkori olvasmányjaiból ered. Włodzimierz Korsak, az északkeleti erdősegeket jól ismerő természetimádó írt ilyen címmel kézikönyv értékű kalendáriumot a vadászoknak. Az első feljegyzést 1987. augusztus 1-jén, Berkeleyben keletzte a hetvenhetedik életévébe lépő szerző.

A VADÁSZ ÉVE Miłosz életművének legkülönböző körén helyezkedik el, célja ugyanaz, mint a nyolcvanas évek elején megjelent két, beszélgetéseket tartalmazó kötetnek: a pályája csúcspóra érkezett költő egyre határozottabban próbálja befolyásolni költői életművének értelmezését és értékelését. Mint Gombrowicz naplójában és álinterjúkötetében, művei kommentátoraként lép az olvasó elé, e segítőkészség azonban Miłosz esetében sem önzetlen, hisz az öninterpretáció a szerzőre nézve hízog kontextusba helyezi a költői életművet. Így bármilyen pontosan követi Gombrowicz stratégiáját, a végeredmény egészen más, hisz Gombrowicz így ír a TESTAMENTUM-ban naplója céljáról: „A naplókat azért veszik az emberek, mert híres a szerző. Én viszont épp azért írtam naplót, hogy híres legyek... Ha Gide naplójából elhagynánk a nagy nevek drágaköszletét, kétkem, hogy annyi olvasója akadna... De hol találkoztam volna én D'Annunzióval, mikor beszélgettem volna Clarudellel, én Eisler barátommal találkoztam a Rex kávéházban...”

Ebből a szempontból Miłosz naplója Gide-ét is felülmúlja: a lengyel irodalmi élet meghatározó szereplői és néhány Nobel-díjas író mellett olyan emberekkel találkozik, mint II.

János Pál pápa és Albert Einstein, akihez annak idején verset is írt. Szívesen ír pályatársairól, és jó érzékkel talál rá gyenge pontjaikra. A fiatalon meghalt Borowski kivételével megint előszedi azokat az írókat, akikről A RABUL EJTETT ÉRTELEM-ben olyan emlékezetes portrékat festett. Idézi Gałczyńskit, aki Miłosz pamfletjén POÉMA AZ ÁRULÓHOZ című költeményében állt bosszút, egy pillanatra felbukkan Putrament író-funkcionárius, aki sokat segített Miłosznak, ezért a költő távozása után magyarázkodnia kellett. A törődést Miłosz tehetségével indokolta: „*igyekezett ezt a gejzirt (szocialista) csatornába terelni*” (127. o.). Ismét diadalmaskodik Andrzejewski felett: „*Az ivás... túl fontos volt nekem ahhoz, hogy visszaemlékezéseimben említés nélkül hagyjam. De nyilván kevesebbet ittam, mint Jerzy Andrzejewski, aki elég hamar megbetegedett májzsugorodásban, még az én májám tiszta maradt.*” (101. o.) A leg-hálásabb téma azonban az évüzedeken át elnöklő Iwaszkiewicz, aki mint költő, Miłosznál egyvel korábbi és jóval elismertebb nemzedéket képviselt, mint az írószövetség elnöke pedig komoly nemzetközi offenzívába kezdett, de a Nobel-díjban csak 1970-ig reménykedhetett, mert akkor neki ítéltek a Nemzetközi Lenin Békédíjat. Miłosz olyan elismerően ír róla, hogy az olvasó már-már azt hinné, túltette magát azon a rágalmazó cikken, amellyel Iwaszkiewicz negyven évvel ezelőtt támadta. De Miłosz nagyvonalú, nem is említi ezt. Iwaszkiewicz portréját a következő együttérző sorokkal zárja: „*Fordítottak tőle valamit az európai kontinens nyelveire, de angol nyelvtérületen egyáltalán nem volt jelen, s ez lehetlenné tette, hogy olyan díjakat kapjon, mint a Neustadt- vagy a Nobel-díj. Sőt, tudommal még a nemzetközi Formentor-díj jelöltje sem volt. Hogy fogadta volna saját, nemrég még zöldfülű tanítványa Nobel-díját? Ha ez még életében bekövetkezik, bevallom, kissé kellemlenőül, feszélyezve érzem volna magam.*” (169. o.)

Az emigráns írókkal valamivel jobb a helyzet, de azért itt is van egy-két furcsa kitétel. A Miłosz és Gombrowicz franciaországi népszerűsítéséhez nagyban hozzájáruló kétnyelvű esszéistáról, a négy évvel ezelőtt elhunyt Konstanty Jeleńskiről például azt írja, sajátos kettősségek jellemzik: „*Olasz apától született, s egy különleges szellemi alakzatot hozott létre – teljesen lengyel és teljesen kozmopolita, józanul érté-*

keli a lengyeliséget, de mindig hű marad ahhoz, mindenben ez a kettősség, mert a nők is és a férfiak is...” (74. o.)

Miután eltakarítja maga körül pályatársait – Józef Mackiewicz az egyetlen kivétel, ez a szenvedélyes antikommunizmusa miatt sokak által politikai szenzációkat gyártó, nem kimondottan olümposzi regényíróként számon tartott szerző, róla végig elismerően ír, épp csak azt nem említi, hogy 1974-ben Judwiga Mauer, a Kansasi Egyetem szlavisztika-professzora Nobel-díjra javasolta – a fináléban már csak Gombrowiczsal kell megküzdenie. Némi kétkedéssel ismertet egy koncepciót, mely szerint a Nagy Emigráció hagyományainak megfelelően az 1945 utáni lengyel emigrációból is kiemelkedik két nagy egyéniség: Gombrowicz Słowackinak, Miłosz pedig Mickiewicznek feleltethető meg. (82. o.) Most már csak Gombrowicz pozícióját kell diszkrétan kétségbe vonnia. Stempowskira hivatkozik, akinek nem tetszett Gombrowicz naplója, majd a következőket írja Gombrowicz Jeleńskivel folytatott levelezéséről, melyben a Mester a FERDYDURKE futtatását szorgalmazza: „*belehalnék a szegyenbe, ha úgy kellene lötnöm magamat a hírnévért. Ezt méltóságomon alulnak találnám... Nem tettem szinte semmit azért, hogy népszerűsítsem magam, épp ellenkezőleg, ha úgy akarta a kedvem, saját érdekem ellenében cselekedtem, bár nem mentem olyan messzire, mint Jas Lebensztejn, aki kidobta a legbefolyásosabb párizsi kritikust.*” (233. o.) Gombrowicz ismeretelméleti székszisziére hivatkozva álszerűen és álnaivan ódivatú írónak nyilvánítja magát, sőt Gombrowicz műveinek értékelésére is vállalkozik: „*Tényleg tetszenek neked Gombrowicz regényei és színművei? De őszintén! Hát nem. Nem irigylem ezeket tőle.*” (212. o.)

A Gombrowiczsal folytatott vita előzményei 1951-ig nyúlnak vissza, amikor A KÖLTŐK ELLEN című pamfletjével Gombrowicz meglehetősen nagy zűrzavart keltett a lengyel emigráció irodalmi életében. A „tisztá költészetet” támadó írásra Miłosz is válaszolt, e vita is megerősíthette Miłoszt abban, hogy ne az expresszív, hanem inkább a konvencionális hagyományhoz forduljon. Ezért kedveli a felvilágosodás korának irodalmi műfajait.

Erre a korra jellemző az a felfogás is, mely szerint az igazság és az erkölcs kánonja egy-

séges, ennek rendelhető alá a mű, legyen az vers, regény vagy értekezés. Az évtized második felében pedig felelevenítette a vallási kultúra legősibb irodalmi műfajait, a zsoltárt, a parabolát, a tanítást és a bibliai parafrázist. E műveinek legvitatottabb jegye az avantgárd után szokatlannak ható „fentebb stí”, a rituális nyelv, amelyet Miłosz később a Biblia fordításával próbál tökéletesíteni.

A „fentebb stí” erejét azonban a mögötte álló tekintély, az egyház, az udvar adja. De ebben a kérdésben mintha Miłosz kissé következelenne. Az irodalmi presztízst hajlamos néha nagyon is e világi tekintélyekkel erősíteni. A rituális nyelvre épülő, az évezredek konvenciók súlyával számoló líra képes kifejezni a költői hírnév utáni vágyat, de ugyanez a prózában már néha hamisan cseng. Naplója elején például korábbi jegyzeteiből idéz, Singerrel hasonlítja össze magát, majd fejtegetéseit a következőképp zárja: „Singer ugyanolyan viszonyban áll a hárszid ortodoxiával, mint én az ortodox katolicizmussal. Valószínűleg ezért érzem közelebb Singert bármelyik más élő lengyel vagy amerikai prózaíróhoz. Nobel-díj két elidegenedett trónak.” (15. o.)

A naplóban persze más témák is szerepelnek. Miłosz gyakran ír az amerikai egyetemeken tartott felolvasóestjeiről, az élőszóban megjelenő költészet szépségeiről. Ez a fajta szereplés egyre inkább kiszorul az európai irodalmi életből.

A jelen azonban, néha egészen meglepő módon, felidézi Miłosz súlyos történelmi tapasztalatait. Bertolucci *AZ UTOLSÓ CSÁSZÁR* című filmjéről azt írja, hogy „a börtönpedagógia jótekhony hatásáról szól, amely még az egykori császárból és kollaboránsból is képes évtizedes agymosás útján erényes állampolgárt képezni” (159. o.), de még hawaii útján is csak egy nyelvet és identitását elvesztett, turistalátványossággá züllött kultúra kopár díszeit látja.

Az emigránsirodalmat az emlékezet és a múlt élte. *Toredékek*, „képek a fuldokló tudatában” (110. o.) De az emigráns nemcsak időben, térben is távol van a múltjától. Miłosz naplójának tán legkeserűbb sorai litván szülőföldjéről, a vilnai diákéveknél is régebbi múlt színteréről, *AZ ISSA VÖLGYÉ*-ben megjelenített gyermekkori világ pusztulásáról szólnak: „Ott nagy vegyi üzemeket építettek, amelyek megmérgezzék az egész környéket. A friss tej nem iható, a zöldségek nem ehetőek. Magas a kén-dioxid

és a nitrogén-oxid koncentrációja, ez okozza az ún. »savas eső«. A Niewiaza folyóban már nincs semmi élet. Ez csak egy folyékony sárral teli meder...” (267. o.)

Miłosz naplójának leggyakoribb témája maga a lengyel irodalom. Egy helyen Donald Davie-re hivatkozik, aki szerint Zbigniew Herbert ironikus költészete iránt azért fogékonyak az angolok, mert a háború után Anglia szerepe Amerikához képest másodlagos, ez pedig emlékeztet a lengyelek Oroszország mellett elfoglalt helyére. Itt olvasható az a magától érteltendő kijelentés, hogy „a lengyel irodalom ma már világirodalom” (229. o.). Ez a félmondat számomra pontosabban fejezi ki a lengyel irodalom s benne Miłosz költészetének jelentőségét, mint a „kelet”, a „közép” és az „európai” szavak bármely kombinációja.

Pálfalvi Lajos

SZÁRAZ SZEMMEL

György Péter–Pataki Gábor: *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek Csoportja*
Corvina, Budapest, 1990

215 oldal, 20 színes és 256 fekete-fehér képpel
Ára nincs feltüntetve. (Előfizetőknek 1600 Ft, bolti ára 2500 Ft)

Az 1945 és 1948/49 közötti évek magyar művészetének a története úgyszólván megírhatatlan. Lehetetlen ugyanis megírni három év – még ha három ilyen történelmileg markánsan elkülönülő évről van is szó – magyar művészet- és kultúratörténetét, amíg a megelőző és a következő évek művészettörténete végig gondolatlan a maga folyamatosságában. Utoljára Fülep Lajos (*MAGYAR MŰVÉSZET*, 1922) és Kállai Ernő (*ÚJ MAGYAR PIKTÚRA*, 1926) írtak összefüggő magyar művészettörténetet úgy, hogy megnevezték és jellemezték a szerintük legfontosabb kortárs tendenciákat, formai jegyeket és művészeket. Értéktételeik néhány ponton találkoznak ugyan, írásaik azonban két különböző szemléletet közvetítenek, így természetesen fogalomkészletük is különböző. Fülep a magyar művészet sajátos küldetéséből indul ki, kulcsfogalma a

nemzeti jelleg, Kállai pedig, szorosabban a művekhez kötődve, egy általa fabrikált találó kifejezéssel *szerkezetes naturalizmus*ként írja le a magyar képzőművészet legjellemzőbb vonását. Az ő könyve óta, tehát hatvanöt éve ilyen típusú könyv nem született, s a folyamatos művészettörténet-írásnak ez a hiánya okozza, hogy máig sincsen olyan szókészlet vagy legalábbis néhány alapfogalom, amely kifejezetten a magyar képzőművészet leírására volna használatos.

Írtak ugyan azóta is kitűnő tanulmányokat a magyar művészet egyes epizódjairól vagy szereplőiről, sőt a tényvázlat is megjelenik az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportja által összeállított *MAGYAR MŰVÉSZET A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT* című kötetben és Németh Lajos *MODERN MAGYAR MŰVÉSZET*-ében – száz év alatt mégsem sikerült odáig jutni, hogy egy művészettörténeti vagy kritikai írás olvasója minden nehézség nélkül tájékozódhassék a magyar művészetben. Míg Radnóti Miklós neve minden különösebb magyarázat nélkül tájékozódási pontot jelöl egy irodalomról szóló szövegben, Farkas Istvánt részletesen be kellene mutatni, ha valaki analógiaként meg akarná említeni, és nem alaptalanul éreznek magyarázkodási kényszert a művészeti írók Czöbel, Egry vagy Vajda Lajos említésekor sem.

Az *EURÓPAI ISKOLA* című kötet kapcsán szembe kell nézni tehát azzal, hogy eleve bénító, dadogásra vagy pontatlanságra kényszerítő körülmény az, hogy nincsen saját terminológiánk. Ezért vagy olyan fogalomrendszert kell használni, olyan sémákba illesztve kell beszélni a magyar művészetről, amelyek pusztán jelenléte erősen megterheli a szöveget (és kérdés, nem fárad-e ki az olvasó, mire a voltaképpeni tárgyhoz ér); vagy egészen új terminológiát kell feltalálni és bevezetni, s azt nem kevésbé fáradságosan kifejteni, mielőtt a szerző használni kezdi. György Péter és Patáki Gábor annyiban igyekeznek a két módszert kombinálni, amennyiben az adott kifejezéseket megpróbálják tárgyukhoz igazítani, s bár írásuk általános visszafogottságának köszönhetően ez nagyjából „működik”, néhol, amikor a sajátosan magyar jelenségeket pontosan akarják jellemezni ezzel a fogalomkészlettel, ilyen kifejezésekre jutnak, mint „*szürrealizáló individuális expresszivitás*” (63. o.),

amely nem éppen követhetetlen ugyan, de egyértelműen jelzi: a nyugat-európai művészettörténet fogalmai nem mindig átszabhatók úgy, hogy pontosan és áttetszően fedjék a magyar művészet sokszor tőlük egészen független és különböző alkotásait.

György Péter és Patáki Gábor könyve így mindenekelőtt, pusztán létével erre a nagy hiányra hívja fel a figyelmet, valamint arra, hogy a tények tekintetében sincsen pontosan vezetett magyar művészettörténeti krónika. Könyvükben jó néhány olyan névvel és művel találkozunk, amelyek mindeddig sehol sem szerepeltek. Ezzel függ össze a kötet egyik értéke: hogy a szerzők alapos kutatómunkával összegyűjtötték ennek a korszaknak, ennek a csoportnak azokat a tárgyi és az *oral history* körébe tartozó emlékeit, melyeket néhány év múlva már nem lehetne megszerezni. Ezzel a megmentő-megőrző gesztussal a történelem kötelességét tették: elsieltet értékelések helyett adatokat, dokumentumokat és műveket kutattak fel, és hozzájárultak, hogy az elfelejtett, elhallgatott vagy soha nem is ismert művek és gondolatok nyilvánosságra kerüljenek – oda, ahová alkotóik szánták őket.

Az Európai Iskola történetének egyik, egyébként szervesen a magyar művészet történetébe illő vonása, hogy nem nyilvánosan terjedt, hanem a művészek családi és baráti körén belül, illetve abból kiindulva egy meglehetősen szeszélyesen változó sugarú körben. Mire a már csak életkoruknál fogva is elfogulatannak tekinthető szerzők a közelébe kerültek, legendák és ellenlegendák, adott és kapott sebek, rivalizálások, szakmai és emberi féltékenységek, barátságok és szerelmek, hűségek és árulások olyan finom szálakból szőtt hálójával találták magukat szembe, amely a legfinomabb érintésre is szakadással fenyeget. Mivel pedig e háló maga az Európai Iskola története és sorsa, szövedékének megsértése nélkül kellett a mögöttes rejtek nyekket – műveket és eseményeket – kibontani, s ehhez nemcsak a szerzők nagyfokú önfegyelmére volt szükség, hanem a feltehetően eredetileg nagyratörőbb szándékok mérseklésére is. Valószínűleg be kellett látniuk, hogy minden olyan gesztus, amely túlmutat a tényeken, illetve sorba rakásukon, azonnal félrevinné vállalkozásukat: ha ugyanis állást

foglalnak valamely tendencia mellett, egyáltalán személyek mellé is állnak, szükségképpen más személyek és tendenciák ellen fordulva. Mindez nem fenyegetne pusztítással, ha egy-egy erősebb tónusú vélemény összevethető volna már korábban elhangzott, ugyanazt a művészt vagy irányzatot más szempontból, másként értékelő álláspontokkal. Így azonban saját munkájukat is lerombolnák, ha mindjárt az első bemutatásnál mondjuk közép-szerűnek neveznék Bíró Iván szobrait, vagy Miró-képek utánérzéseinek tekintenek Zemplényi Magda nemrég előkerült, újságpapírra készített festményeit. Egyébként is minden, ami előkerült, töredék: lehetséges, hogy sokkal jobb, lehet, hogy gyengébb művek állnak mögöttük. Csak helyeselhető, hogy a legtöbb esetben a szerzők a műveknek és a dokumentumoknak egyaránt a *történelmi érték* voltára helyezik a hangsúlyt.

Az Európai Iskola hajszálfinom hálója azért is érintésveszélyes, mert magasfeszültségű. Májig jóvá nem tett száműzésük a magyar művészetből, egész életükön át tartó erkölcsi és anyagi kisémmizettségük a magyar kultúra temetetlen halottjává teszi ezt a csoportot. Innen minden (jogos) érzékenység és belterjesség. Azóta, hogy a Rákosi titkárságról érkezett piros pecsétetes levél végképp értésükre adta, hogy nemkívánatosak és fölöslegesek, nem volt, aki megkövesse őket életük és művészetük befagyasztásáért, föld alá kényszerítéséért. Legtöbbjük a három T korszakában is csak a megúrtságig vihette. 1945 és 1948/49 közötti műveik összessége egy torzóban maradt, szabad, cenzúramentes Magyarország legpontosabb: torzóban maradt művészi emlékműve, vizuális lenyomata.

Ezt nem szabad elfelejteni, ugyanakkor ez nem lehet művészi értékelésük tényezője. Ami történt, *jóvátehetetlen*. Sem jelenlétüket, sem annak lehetséges hatásait, sem a magyar képzőművészet legalább 1945-től számított folyamatosságát nem lehet visszahozni. Ugyanakkor a történéznek, hogy Petrit idézem pontatlanul, szárazon kell tartania a szemét, mert nézni akar vele.

*

A szerzők az Európai Iskola sorsának tragédiája ellenére tárgyyszerűek tudnak maradni, anélkül hogy ez hideg professzionalizmussá

vagy érzéketlen pozitívizmussá válna. Ugyanakkor, túllépve a megszokott magyar monográfiaszokásokon, nem elégednek meg a szigorúan esztétikai adatokkal, az egyes művészek és művek között kimutatható kapcsolatok, hatások leírásával, hanem kiterjesztik figyelmüket a korszak irodalmára, sajtójára és gondolkodására is.

A kötet felvázolja az 1945-ben megalakult laza művészi csoportosulás, az Európai Iskola gyökereit, a benne jelentkező irányok előtörténetét: Kassák körét és a szentendrei festőket s az itt megfogalmazódó törekvéseket. Ezzel jelzik, hogy ha Kassákkal nem volt is konfliktusmentes a kapcsolatuk, az Európai Iskola végső soron a magyar avantgárd kezdeteitől eredeztethető: innen fakad internacionalizmusa és az egységes európai kultúrába vetett hite (ez a motívum, úgy látszik, harminc-nyolcvan évenként ismétlődik a térségben). A szerzők ezután végigviszik az olvasót az Európai Iskola kiállításain, megemlítik kiadványaikat, vitaestjeiket, kitérnek az absztrakt festők kiválására és új csoporttá szerveződésére (Elvont Művészek Csoportja, később: a „Galéria a 4 Villágtájhoz” művészei), tevékenységük sajtóvisszhangjára, majd röviden elméleteikre, programjaikra, közép-európai (elsősorban cseh) kapcsolataikra, francia barátaikra, és számos mű megdedzésével bemutatják művészetüket. Végül az ELVESZETT NEMZEDÉK című fejezetben a csoport kényszerű visszavonulásáról és széthullásáról számolnak be. A szikárrá faragott történetírás után dokumentumanyag következik, amely kommentár nélkül tudósít a korszak művészeti életének hétköznapijairól. Kiállítás-megnyitók szövegei, mindaddig ismeretlen levelek, katalóguselőszó-részletek és tanulmánytöredékek adnak képet stílusukról, a korszak atmoszférájáról és egyes eseményekről. A szerzők a korabeli sajtóból is közreadnak egy válogatást, majd kiállításjegyzékkel és bibliográfiával kísért életrajzok következnek, az Európai Iskola fiataljainak névsora és a képanyag.

Az Európai Iskola történetének megírása nagyon régóta esedékes volt. Elsősorban azért, amit ez a kötet teljesít: hogy egyáltalán hozzáférhető legyen a története és programja. Ez a történet azonban nagyon sok olyan kér-

dést is óhatatlanul felszínre hoz, amelynek részletesebb megválaszolását vagy elemzését szívesen láttam volna ebben a könyvben.

Valóban elveszett-e ez a nemzedék? Jelentheti-e a politika uralta kulturális életben való teljes ellehetetlenülés a tényleges elvesztséget? A történetírással ellentétben a művészet megőrizte folyamatosságát: Kállai Ernő már 1948-ban azért állította ki Czóbel, Egy és Márfy műveit a fiatalabb generáció képeivel együtt, mert nyilvánvaló volt, milyen erős hatással voltak a fiatalokra; a HATVANAS ÉVEK kiállításon nemrégiben pedig azt is láthattuk, amit korábban csak tudtunk, hogy Vajda, Martyn, Korniss, Gyarmathy, Veszelszky és elsősorban Kassák milyen világosan követhető nyomokat hagytak maguk után az újabb nemzedékek festői szemléletében és formavilágában.

Van egy pontja az Európai Iskola történetének, ahol sajnálom, hogy a szerzők megmaradtak a tények rögzítésénél, s ez az absztraktok, az „elvonat művészek” kiválása a csoportból. Elkülönülésük nyilvánvalóvá tette, hogy a „szürrealista” és az „absztrakt” csoportok alakjában nem egyszerűen két, egymástól képi látásmódban és fogalmazásban különböző felfogás, hanem két radikálisan különböző, az európai festészeten régóta párhuzamosan egymás mellett élő szemlélet jelenléte vált nyilvánvalóvá Magyarországon is. (Kállai Ernő már 1930-ban megrendezte Berlinben a VISION UND FORMGESETZ – LÁTOMÁS ÉS FORMATÖRVÉNY – című kiállítást, amely e két szemlélet jegyében készült, egyaránt érvényes műveket mutatva be.)

Az egyik pólus a szürrealizmus felé közelít, de itt meg kell jegyezni, hogy a művészek közül senki sem képviselte a szürrealizmust olyan tudatosan, mint a csoport ideológusai: Mezei Árpád, Pán Imre és Gegesi Kiss Pál. Ami magukat a művészeket illeti, György Péter és Pataki Gábor árnyaltan és érzékenyen jellemzik a szürrealizmushoz nemcsak távolról, de egyúttal sajátos irányból való közelítésüket, amikor megfogalmazzák, hogy Vajda és Korniss magatartásán keresztül „Bán Béla, Fekete Nagy Béla, Bálint Endre, Szántó Piroshka, Vajda Júlia számára érzékelhetővé vált egy koherens, világhépteretelő szándékot mutató festészet lehetősége”, s hogy „A nem elbeszélő jellegű, tömör, nem csupán a konstruktívizmus fegyelmén

alapuló, hanem a szürrealista sejtéseknek is teret engedő művészet olyan példázattá lett, mely festői magatartásuk alapjául szolgált”. (11. o.) Nagyon pontosan látják, hogy itt elsősorban magatartásról és olyan festői lehetőségek kereséséről van szó, amelyek a kassáki elveknél tágabb teret adnak a nehezen definiálható, de bizonyosságként megtapasztalt élményeknek. Mindez azonban sokkal közelebb marad a Kállai által látomásosnak nevezett festészethez, mint a spekulatív, a motívumok asszociációs körét sokszor kiszámító szürrealista kompozíciós módszerhez, amely sokszor mechanikusan aprópénzre váltja Freud felismeréseit. Szívesen olvastam volna a szerzők véleményét a „szürrealista” festők és ideológusaiik szellemi (úgy értem: műveikből levezethető) kapcsolatáról. Mezei és Pán ugyanis, bár hangadói voltak e csoportnak, nem a kép konkrét voltából, kézművestechnikai megoldásaiból indultak ki, mint a művész, sőt nem is igen foglalkoztak a műveknek ezzel a szférájával. Ok egy tág műveltség: filozófiai, pszichológiai, irodalmi olvasmányokon alapuló világlátást vetítettek a művekre, és azokat ebbe a világgépbe illesztették be. Valószínű, hogy írásaiknak merőben más akusztikája lehetett azokban az években, mint ma. A szellemi értékre, európai kultúrára és műveltségre, széles látókörre kiegészített művészek fülében megsokszorozott érvényességgel csendülhetett meg minden olyan ige, ami a tiszta szellemi értékre, kitágított dimenziókban való gondolkodásra utalt. Ezek a szövegek ma dilettantizmusukkal és felületességükkel riasztják el az olvasót, s a műveltségből merített mehökkentő önbizalmukkal taszítanak. André Breton 1921-ben rendezte meg az első, már szürrealistának nevezhető Max Ernst-kiállítást, s fedezte fel, ami Freudból az ő számukra hasznosítható, s azt kell látnunk, hogy Budapesten 1946–47-ben forradalmi aurája van a freudizmusnak és annak a felszabadultságnak, amit a szürrealizmus magyar ideológusai Freud nyomán megtalálni véltek. 1945-ben, Auschwitz után új filozófiát és többet: új hitet kerestek a művészek is. Pán Imre, Mezei Árpád, Gegesi Kiss Pál szavai ígéretesek lehettek: egy tágasabb, szabadabb új világ felé mutatnak, pontosan abba az irányba, amerre a művészek is tartottak; ez lehetett közösségük alapja.

Zavart érzelékek a kötetben az ideológusok: Mezei, Pán, Gegesi Kiss Pál, Kállai és Hamvas csoportosításában, egymáshoz való viszonyuk leírásában. A tények alapján egyértelműnek tűnik, hogy Kállai Ernő nemcsak barátságából tartott az absztraktok csoportjával, hanem azért, mert ő maga is a Mezeiékkel ellentétes pólust: a képzőművészeti alkotás konkrét tárgyként való felfogását képviselte.

Az Elvont Művészek Csoportjának is voltak elképzelései a művészet tisztázó, rendező képességéről és metafizikai dimenzióiról. Ők azonban mindenekelőtt magát a művet tartották szem előtt, mint tárgyat, kétdimenziós képet vagy háromdimenziós szobrot, amelynek konkrét törvényei vannak. Míg, mint a szerzők fogalmazznak, Pán Imre és Hamvas Béla absztrakción „*a pszichén túli értelem tiszta művészetét*” értették (46. o.), Kállai és az absztrakt festők a képet a sík vászonra felvitt színeknek és formáknak a festői érzék szerinti pontos kompozíciójaként fogták fel, és sem pszichén inneni, sem pszichén túli tartományokban nem gondolkodtak. Jó képeket akartak csinálni, és ebben elsősorban festői ösztönükre támaszkodtak. Együttal, elsősorban Kállai tevékenysége révén, szabadságharcot is folytattak, amelynek célja az absztrakt kompozíciók közérthetővé tétele és elfogadtatása volt. Ehhez akart Kállai a TER-MÉSZET REJTETT ARCA című kiállítással és annak katalógusszövegével minden érdeklődő számára segítséget nyújtani.

Ez az ismeretterjesztő szándék, a szélesebb közönség felé kinyújtott kéz végül is azonos gesztus volt Kállai és Mezei, Pán, Gegesi Kiss részéről. De míg az utóbbiak az egész európai történelmet és ötezer év keleti és európai vallás- és kultúrtörténetét igyekeztek harmincoldalnyi terjedelemben előadni, Kállai egy-egy tárgyra irányította a figyelmet, s egy félbevágott káposzta rajzosságából kiindulva kísérlete meg az absztrakt képek létjogát elismertetni és a természettel közös eredetüket igazolni.

A háború utáni évek magyar művészetében az a két pólus rajzolódott ki tisztán, amelyet Bernáth Aurél parlagi egyszerűséggel „*tudateredetű*”, illetve „*látásból származott*” művészetként írt le (38. o.), és egyes írásokból úgy tűnik, e művészetek ideológiái is vív-

ták a maguk csatáit. A legmarkánsabban intoleráns mű Hamvas Béla és Kemény Katalin FORRADALOM A MŰVÉSZETBEN című könyve, amelynek részletes ismertetése talán szintén árnyaltabbá tette volna a kötetben kialakuló korképet. Láttatta volna, hogy nemcsak külső veszély fenyegette a szabad magyar művészeti életet: a tekintély pozíciójára törés a művészeti életben belül is jelentkezett. Hamvasék könyve szinte teljes tárháza mindazoknak az ellentmondásoknak, szakmai felületességnek, elméleti kinyilatkoztatókedvnek – ám egyúttal találó meglátásoknak és érzékeny észrevételeknek is –, évezredek és kontinensek kultúráin átnyúló gesztusoknak, a más diszciplínákban való jártasság biztonságából megtett hajmeresztően dilettáns nézetek hangoztatásának, amelyek mind jellemzői voltak a korszaknak. A látótérnek erre a majdnem partatlanán tágitására a művészek egy csoportjának nyilván szüksége volt. Hamvasék hangvétele azonban azt is jelzi, hogy nem tűnnek ellenvéleményt, és már megfogalmazásaikkal elejét veszik minden vitának („*kétségtelen, hogy nincs a ZARANDOKLÁSNÁL szebb magyar kép*” – 58. o.). Értéktrendjük csúcán az „*igazságkereső*” művészek állnak – Csontváry, Derkovits, Gulácsy, Vajda –, amely álláspont nagyon termékeny lehet, de képtelenek akár választott szempontjukból is képeket elemezni, nem is tartják feladatuknak. Ez a könyv a szellem nevében diktatórikus hangot üt meg: ezzel is szemben állnak az absztrakt művészek, akik az individuális kifejezés tökéletesítésén dolgoznak, és képeik, ha nem is úgy, ahogyan Bernáth értette, látványeredetűek, amennyiben konkrét színek és formák határozzák meg őket, s nem elgondolások, filozófiák vagy víziók. „*Korniss alapélménye a ház*” – írják Hamvasék, pedig a ház annyit jelentett Kornissnak, mint Weöresnek a gyerekek, amikor gyerekeverseit írta: semmit. Amint egy nyilatkozata szerint Weöres nem a gyermekekre, hanem a ritmusokra, hangokra és a rímekre figyelve írta gyerekeverseit, úgy Korniss számára is téglatest és háromszög kombinációja volt a ház, s ehhez aligha van köze a Hamvasék által itt említett gyermekkori játékperiódusnak és babaháznak.

A képzőművészetet egy törekenyen tiszta szellemiség és távoli kultúrák princípiumai

felől értelmező nézetek és a kép vagy szobor tárgyi mivoltából kiinduló, de annál egyáltalában nem leragadó mesterember-szemlélet között előbb-utóbb talán el is mérgesedett volna a mélyülő ellentét. Ezek az elmaradt viták is a soha ki nem teljesedett lehetőségek között voltak, s éppen az Elvont Művészek kiválása jelzi azt a választóvonalat, amelynek a mentén a konfliktusok valószínűleg kiéleződtek volna. A művészek ide- vagy odatarozása egyáltalán nem volt egyértelmű: a két princípium azonban nagyon is elkülönült. A magyar kultúra jelentős veszteségei közé sorolom azt, hogy ez a csírázó polémia nem bontakozhatott ki. A hatalom, amely mindenfajta nem szocreál kifejezőmódot egyszerűen betiltott, megvonta az álláspontok megfogalmazásának és ütköztetésének a lehetőségét is, s így a különböző szemléletek egymás mellett élése, a vita kultúrája ezúttal sem honosodhatott meg.

Az Európai Iskola azt a kérdést is felveti, létezett-e magyar szürrealizmus. Ezen a ponton is tanulságos lett volna, ha a szerzők túllepnek a tények feltárásán, annál is inkább, mivel maga a fogalom is legalább megközelítőleg tisztázásra szorul. Távolról sem kérek számon tőlük precíz meghatározást – ez talán nem is lehetséges, és definíciókat gyártani nem is feltétlenül szükséges. Viszont ők maguk is olyan sokféleképpen használják ezt a kifejezést, főnévi és jelzői alakjában is, hogy bizonytalanságot szül az olvasóban, mit is értenek rajta. „Szürrealizáló tendenciákról” beszélnek (77. o.), elsősorban Bán Béla, Anna Margit és Korniss művészetében. „Bán úgy reflektált a tiszta szürrealizmusra, mint a Kállai által interpretált bioromantikára” – írják –, de hát mi is a tiszta szürrealizmus? Ha van. (Zárójelben: egy másik terminológiai problémának látom a *bioromantika* kifejezés használatát, amelyet Kállai nem interpretált, hanem maga alkotott, és rajta kívül nem is használta senki. Ő maga világosan kifejtette, több helyen is, mit ért rajta, ezek az írások azonban alig ismertek, így e kifejezéssel a szerzőknek óvatosabban kellett volna bánniuk: semmi esetre sem közkeletű, közismert fogalomként, mint ahogyan a könyvben sok helyütt teszik.) A 77. oldalon „szürrealissá növelt értelmekről” esik szó, két oldallal később „elemen-

táris szürrealizmustól” és „jelképteremtő”, „szürrealis expresszionizmustól”. Nem az a probléma, hogy ezek a kifejezések ne sejtetnék, miről is van szó. De nem lehet úgy tenni, mintha a szürrealizmus kifejezés pontosan körülhatárolt jelentéssel bírna, amely jelentést különböző megszorításokkal vagy újabb vonásokkal dúsítva tovább lehet alakítani. Mint a művészeknek, elsősorban Bán Bélának a kétet dokumentumanyagában közölt leveleiből is kiderült, ők maguk is öletszerűen és az aktuális helyzetekhez igazítva használták a kifejezést: nem volt olyan mű vagy művész, akit egy kis jóindulattal ne lehetett volna legalább „szürrealisnak” vagy „szürrealizálónak” nevezni, ha úgy adódott. Amikor Bán Béla August Herbinnel és rajta keresztül egy absztrakt képeket forgalmazó műkereskedővel ismerkedett meg, maga is hajlott arra, hogy absztrakt művésznek tekintse magát (130. o.); amikor megismerkedett André Bretonnal, szívesen részt vett volna egy szürrealista szellemű magyar kiállításon Párizsban (130–131. o.); amikor Etienne Hajdu felhívta a figyelmét arra, hogy „a szürrealizmus kiélte magát, a múlté”, akkor kijelentette: „mi nem is vagyunk szürrealisták”, és: „elhatározásomat a „szürrealista csoportban” való részvételt illetően visszavonom. Tehát megkérek benneteket arra, hogy engem ilyen összefüggésben semmi esetre se emlígyessetek e levél kézhezvétele után” (131–132. o.). Az esettel nem Bán Béla karakterét kívánom megvilágítani, hanem a művészek *praktikus* gondolkodását és teljes bizonytalanságát afelől, mi a szürrealizmus, e részben mozgalmi terminus jelentése. Azért olvastam volna erről szívesen ebben a kötetben, mert általánosan elterjedt a magyar művészettörténeti irodalomban, hogy Vajda szürrealista lett volna, s hogy a magyar művészetben jelentős szürrealista irányzat volt a negyvenes években (illetve azóta): az Európai Iskola korának és művészeinek kapcsán nagyon kézenfekvő lett volna pontosítani ezt. Összevethető-e Anna Margitnak az ösztönösségből csak félig fölmerülő szorongásos víziói Dali vagy Max Ernst szofisztikált, szinte tudományosan kidolgozott motívumiparával? Teremthet-e néhány pszichológiaiailag művelt ideológus szürrealista művészetet?

Talán az lett volna a legjobb, ha a szerzők annak a már idézett fejtegetésüknek a szelle-

mében folytatják a vizsgálódást, amelyben a művészi magatartásból indultak ki, mert ez mint feladat alighanem kizárólag a magyar művészeket foglalkoztatta. Ugyanakkor sokkal fontosabb lenne megnevezni az Európai Iskola művészetének azokat a vonásait, amelyek *elválasztják* a nemzetközi irányzatoktól, mint azokat, amelyek valóban vagy látszólag összekapcsolják velük. Noha nyilvánvaló provinciálmuszerzetük volt – ezt ellensúlyozta vagy fejezte ki a csoport neve –, nem provinciálisak, hanem különbözők voltak. Legjobb műveik minden összehasonlítást kibírnak, a „középszer” pedig „Európában” is középszer.

Végül is a két kérdéskör elmélyültebb tárgyalása olyan felismerésekhez vezethetett

volna, amelyeket csak ennek a korszaknak és ezeknek a művészeknek a helyzetéből és műveiből kaphatunk meg. Ettől függetlenül meg kell jegyezni, hogy e könyv megírásának és kiadásának időpontja között nagyon sok minden történt, ami a szerzők hangvételét átszínezte: a nyolcvanas évek közepén egészen más akusztikája volt az Európai Iskolával kapcsolatos minden megnyilvánulásnak, mint 1990-ben, amikor a kötet a boltokba került. Mindazonáltal György Péter és Pataki Gábor munkája alapos és értékes, a kötet a magyar művészettörténet egyik kézikönyve, s egyúttal *küldülési pont* a későbbi elemzésekhez.

Forgács Éva

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
az MTA–Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg